

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
—ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837—

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Βυζαντινός κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία»
Ειδίκευση: Βυζαντινή Ιστορία

Ιωάννης Ζουμπούλογλου

Βυζαντινοί και Τουρκομάνοι κατά τον πρώτο αιώνα της
παλαιολόγειας εποχής. Η εικόνα του Άλλου.

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Επόπτης Καθηγητής: Σοφία Μεργιαλή–Σαχά, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Βαθμολογητές: Αντωνία Κιουσοπούλου, Καθηγήτρια

Κατερίνα Νικολάου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

A.M. 250738257192

Αθήνα 2021

[1]

Πίνακας Περιεχομένων

Πρόλογος	4
Εισαγωγή	6
<u>Α' Κεφάλαιο</u> . Η εξέλιξη των σχέσεων Βυζαντινών - Τουρκομάνων στη διάρκεια του πρώτου αιώνα της παλαιολόγειας εποχής.....	12
A.1. Η εμφάνιση της τουρκικής απειλής επί Μιχαήλ Η'.....	12
A.2. Η περίοδος της κατάρρευσης στην Ανατολή επί Ανδρονίκου Β'.....	17
A.3. Η σταθεροποίηση της κατάστασης επί Ανδρονίκου Γ'.....	23
A.4. Ο Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός και οι Τουρκομάνοι. Εχθροί ή φίλοι;.....	26
<u>Β' Κεφάλαιο</u> . Η ορολογία των βυζαντινών πηγών για τους Τουρκομάνους: μία συμβολή στη σκιαγράφησή τους.....	32
B.1. Οι Τουρκομάνοι ως «βάρβαροι».....	33
B.2. Ονοματολογία από την κλασική αρχαιότητα.....	39
B.3. Λοιπές εθνοτικές ονομασίες.....	46
B.4. Θρησκευτικές ονομασίες ως προσδιορισμοί των Τουρκομάνων.....	50
<u>Γ' Κεφάλαιο</u> . Η απεικόνιση των Τουρκομάνων μέσα από τα χαρακτηριστικά τους.....	56
Γ.1. Αρνητικές εικόνες και συναισθήματα.....	56
Γ.2. Θετικά στοιχεία στην παρουσίαση των Τουρκομάνων.....	69

<u>Δ' Κεφάλαιο.</u> Οι ιδεολογικοί άξονες για την εξήγηση της τουρκομανικής προώθησης.....	78
Δ.1. Οι Τουρκομάνοι ως «όχημα» του Θεού.....	79
Δ.2. Οι ευθύνες των κυβερνώντων.....	84
Δ.3. Μία φιλοσοφική θεώρηση.....	87
Συμπεράσματα.....	92
Βραχυγραφίες – Βιβλιογραφία.....	97
Πηγές.....	97
Σύγχρονες Μελέτες.....	100

Πρόλογος

Η εικόνα του Άλλου και πιο συγκεκριμένα η εικόνα των Τουρκομάνων αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Πρόκειται για ένα θέμα, το οποίο ταυτίζεται απολύτως με τα ενδιαφέροντά μου, αλλά παράλληλα οι απαιτήσεις για μια τέτοιου είδους μελέτη είναι υψηλές. Όπως πολύ εύστοχα έχει επισημάνει ο Λ. Μαυρομμάτης, η μελέτη της εικόνας του Άλλου στο Βυζάντιο είναι ένα δύσκολο εγχείρημα, καθώς απουσιάζει το αντικείμενο παρατήρησης και οι γνώσεις ενός σύγχρονου ιστορικού περιορίζονται στις πηγές¹. Το γεγονός ότι παρά τις δυσκολίες κατάφερα να ολοκληρώσω μια τέτοιου είδους μελέτη, δεν οφείλεται μόνο στις δικές μου προσπάθειες, αλλά και στην κάθε είδους βοήθεια και υποστήριξη που έχω λάβει κατά τη διάρκεια της ακαδημαϊκής μου πορείας.

Επομένως, προτού περάσω στο επιστημονικό μέρος της παρούσας εργασίας, θεωρώ πως είναι χρέος μου να αναφερθώ στους ανθρώπους που με στήριξαν καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνάς μου και με αυτόν τον τρόπο να εκφράσω τις ευχαριστίες μου και την ειλικρινή ευγνωμοσύνη μου.

Καταρχάς, θα ήθελα να αναφερθώ στην Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών κ. Σοφία Μεργιαλή – Σαχά, η οποία είναι η επόπτριά μου καθ' όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Η στήριξή της σε προσωπικό επίπεδο και οι κατευθύνσεις που μου προσέφερε στον ερευνητικό τομέα, θεωρώ πως είναι τόσο σημαντικά στοιχεία που χωρίς αυτά δεν θα έφτανα σε αυτό το αποτέλεσμα. Και αν το ερευνητικό κομμάτι της διπλωματικής εργασίας είναι κάτι στο οποίο όλοι οι ακαδημαϊκοί μπορούν να συμβάλλουν, η προσωπική στήριξη μέσα από την κατανόηση της προσωπικότητας του κάθε φοιτητή είναι ένα ιδιαίτερο χάρισμα. Η κ. Μεργιαλή-Σαχά είναι, αναμφίβολα, μία σύγχρονη παιδαγωγός και η αγαστή συνεργασία μας ενέχει τεράστιο ρόλο στο τελικό αποτέλεσμα της έρευνάς μου. Ως εκ τούτου, το να εκφράσω την ειλικρινή ευγνωμοσύνη μου είναι το λιγότερο που μπορώ να κάνω.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω και τις υπόλοιπες διδάσκουσες του μεταπτυχιακού προγράμματος *Βυζαντινός Κόσμος*, δηλαδή τις Αναπληρώτριες Καθηγήτριες Βυζαντινής Ιστορίας κ. Αικ. Νικολάου και κ. Ε. Χρήστου, την Ομότιμη Καθηγήτρια κ. Α. Κόλια – Δερμιτζάκη, την Επίκουρη Καθηγήτρια κ. Τ. Μανιάτη –

¹ Μαυρομμάτης, «Σημειώσεις για την εικόνα του άλλου», σελ. 235-237.

Κοκκίνη, την Καθηγήτρια κ. Τ. Κιουσοπούλου και τέλος, την Ομότιμη Καθηγήτρια Μεσαιωνικής Ιστορίας και διδάσκουσα του μεταπτυχιακού προγράμματος *Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορίας της Τέχνης* κ. Μ. Ντούρου – Ηλιοπούλου. Αναμφίβολα, η καθοδήγησή τους στις προηγούμενες εργασίες του ΠΜΣ και οι γνώσεις που μου προσέφεραν πάνω στο αντικείμενο της Βυζαντινής Ιστορίας είναι κάποιοι λόγοι για τους οποίους αποδίδω τις ευχαριστίες μου. Αυτό που θεωρώ, όμως, ακόμη σπουδαιότερο είναι η συνεισφορά τους στην ανάπτυξη της κριτικής και ιστορικής μου σκέψης, κάτι που ασφαλώς με βοήθησε να εξελιχθώ ως σπουδαστής της ιστορικής επιστήμης.

Της εκτίμησής μου χαίρουν επίσης, οι βιβλιοθηκάριοι της Γεννάδειου Βιβλιοθήκης και της νεόδμητης Βιβλιοθήκης της Φιλοσοφικής Σχολής, αλλά και αυτοί της Θεολογικής Σχολής για τη συμβολή τους στη συγκέντρωση των πηγών και των βοηθημάτων, τα οποία χρησιμοποίησα στο πλαίσιο της μελέτης μου. Η σημασία των βιβλιοθηκονόμων αυξάνει ακόμη περισσότερο, λόγω της ιδιάζουσας κατάστασης που όλοι βιώνουμε εδώ και αρκετούς μήνες.

Τέλος, δεν θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω την οικογένειά μου για την ηθική και υλική υποστήριξή της όλο αυτό το διάστημα, στο οποίο εργάζομαι για να περατώσω τη συγκεκριμένη έρευνα. Εκεί, όμως, που θα ήθελα να αφιερώσω την παρούσα διπλωματική εργασία είναι στην εκλιπούσα θεία μου, Αναστασία, η οποία δυστυχώς δεν πρόλαβε να με δει να ολοκληρώνω και τις μεταπτυχιακές σπουδές μου. Η συνεισφορά της, άλλωστε, στην ακαδημαϊκή μου πορεία υπήρξε σημαντικότερη από πολλές απόψεις.

Εισαγωγή

Ο τίτλος της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι «Βυζαντινοί και Τουρκομάνοι κατά τον πρώτο αιώνα της παλαιολόγειας εποχής. Η εικόνα του Άλλου». Αυτό που πρέπει να σημειωθεί εξ αρχής είναι πως η μελέτη θα περιοριστεί μόνο στον τρόπο με τον οποίο οι Βυζαντινοί παρουσιάζουν τους Τουρκομάνους. Αντιθέτως, η θέαση των Βυζαντινών από την πλευρά των Τουρκομάνων είναι εκτός του πλαισίου της εργασίας, διότι όσα τουρκικά χρονικά σώζονται για την περίοδο προ του 1354 είναι είτε γραμμένα πολλές δεκαετίες αργότερα είτε ενσωματωμένα σε χρονικά του 15^{ου} αιώνα, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τις επιρροές που πιθανώς έχουν δεχτεί σε μεταγενέστερο χρόνο². Επομένως, οποιαδήποτε εξέτασή τους δεν θα οδηγούσε σε ασφαλή συμπεράσματα.

Στόχος της εργασίας, λοιπόν, είναι η παρουσίαση της εικόνας ή των εικόνων που οι βυζαντινοί συγγραφείς σκιαγραφούν, αλλά επίσης και η ανάδειξη των πραγματικών πεποιθήσεων των Βυζαντινών για τους Τουρκομάνους του πρώτου αιώνα της παλαιολόγειας περιόδου. Ακόμη, μέσα από το παράδειγμα των Τουρκομάνων, μπορούν να προκύψουν ευρύτερα συμπεράσματα για την εικόνα του Άλλου στο Βυζάντιο, καθώς και για τον τρόπο με τον οποίο οι Βυζαντινοί αντιλαμβάνονταν την ετερότητα αυτή και κατ' επέκταση τη δική τους συλλογική ή προσωπική ταυτότητα³. Η αυτοαντίληψη και η θέαση του Άλλου είναι άλλωστε στοιχεία άρρηκτα συνδεδεμένα⁴.

Όσον αφορά τον όρο «Τουρκομάνοι» πρέπει να γίνουν επίσης κάποιες διευκρινίσεις. Ο όρος αναφέρεται σε νομάδες Τούρκους⁵. Οι νομάδες αυτοί -ή ημινομάδες- κυριαρχούσαν με την παρουσία τους στα βυζαντινά σύνορα ήδη από το β'

² Κάποια πολύ γενικά συμπεράσματα θα μπορούσαν να προκύψουν μόνο από τα ίδια τα γεγονότα ή από κάποιους λόγους Τουρκομάνων, όπως παρατίθενται μέσα σε βυζαντινά κείμενα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι λόγοι του Ομούρ Αϊδινόγλου ή του εμίρη των Οθωμανών Ορχάν, τους οποίους παραθέτει ο ιστοριογράφος Ιωάννης Καντακουζηνός. Εντούτοις, ακόμη και μια απλή ανάγνωση των χωρίων αυτών καθιστά φανερό το γεγονός ότι οι λόγοι αυτοί δεν γίνεται να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα· σχετικά με το ζήτημα των τουρκικών χρονικών στον 14^ο και 15^ο αιώνα, βλ. Ζαχαριάδου, *Ιστορίες και θρύλοι σουλτάνων*, σελ. 34-75· γενικότερα για πηγές που δημιουργήθηκαν την περίοδο των εμιράτων, βλ. *EI*, τ. 10, σελ. 715-716. Ωστόσο, πρόκειται κυρίως για θεολογικά και μυστικιστικά έργα, που δεν θα βοηθούσαν ιδιαίτερα το θέμα, ενώ κάποια έπη που σώζονται είναι εκτός του χρονικού πλαισίου της εργασίας.

³ Η συζήτηση για τη φύση της βυζαντινής ταυτότητας είναι ένα θέμα που ήδη έχει συζητηθεί επί μακρόν και έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες από διαφορετικές οπτικές. Για το θέμα και τη σχετική βιβλιογραφική ανασκόπηση, βλ. το πρόσφατο άρθρο των Durak and Jevtic, "Identity and the Other", σελ. 4-9.

⁴ Ο.π., σελ. 9.

⁵ Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ. 3-4.

μισό του 13^{ου} αιώνα. Στο μεταίχμιο μάλιστα του 13^{ου} προς 14^ο αιώνα, ιδρύουν τα εμιράτα ή μπειλίκια και σταδιακά πολλοί από αυτούς εξελίχθηκαν σε μόνιμα εγκατεστημένους πληθυσμούς στις πόλεις και στους διάφορους οικισμούς της Μ. Ασίας, όπου άλλωστε οι ηγεμόνες των Τουρκομάνων υιοθέτησαν τα παραδοσιακά ισλαμικά πρότυπα ως βάση των κοινωνιών τους⁶. Αυτή είναι μια διαδικασία που συντελείται ήδη από το α' μισό του 14^{ου} αιώνα και, επομένως, το χρονολογικό διάστημα που εξετάζεται, αποτελεί μια μεταβατική περίοδο για τον τρόπο ζωής ενός σημαντικού μέρους των Τουρκομάνων της Μ. Ασίας. Αυτόνομοι νομάδες ή ημινομάδες τουρκικής καταγωγής ασφαλώς συνέχισαν να υπάρχουν, όμως οι βυζαντινές πηγές από ένα σημείο κι έπειτα δεν κάνουν κανέναν διαχωρισμό μεταξύ αυτών και των εγκαθιστάμενων πλέον Τουρκομάνων⁷. Έτσι, λοιπόν, ο όρος «Τουρκομάνοι» μέσα στα πλαίσια της παρούσας εργασίας χρησιμοποιείται συμβατικά.

Η αποκρυστάλλωση της εικόνας του Άλλου είναι ένα σύνθετο και πολυδιάστατο θέμα, που όχι μόνο μπορεί, αλλά μάλιστα είναι αναγκαίο, να εξεταστεί μέσα από διαφορετικές θεματικές κατηγορίες⁸. Στην παρούσα εργασία, λοιπόν, προκειμένου να προκύψει μια συνολική απεικόνιση των Τουρκομάνων, θα εξεταστούν τρεις διακριτές όψεις της εικόνας τους: πρώτον η ονοματολογία που χρησιμοποιούνταν για τους Τουρκομάνους, δεύτερον τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των Τουρκομάνων και τρίτον τα ιδεολογικά ρεύματα που δημιουργούνται την εποχή αυτή για την εξήγηση της τουρκικής προέλασης σε βάρος του βυζαντινού κράτους. Όλα αυτά βεβαίως πρέπει εξαρχής να ενταχθούν μέσα στο ιστορικό γίνεσθαι της περιόδου, και συνεπώς η παρουσίαση των ιστορικών εξελίξεων καθίσταται απαραίτητη για την καλύτερη κατανόηση του θέματος και των συμπερασμάτων.

Αντίστοιχος, λοιπόν, είναι και ο χωρισμός των κεφαλαίων που ακολουθεί μετά το πέρας της εισαγωγής. Η εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα θεματικά κεφάλαια, καθένα από τα οποία χωρίζεται με τη σειρά του σε επιμέρους ενότητες. Το πρώτο

⁶ Για την εξέλιξη αυτή, βλ. Hopwood, "Formation of the Begliks", σελ. 132-136· και Lindner, *Nomads and Ottomans*, σελ. 29-36, όπου όσον αφορά το εμιράτο των Οθωμανών ανάγει την αρχή της διαδικασίας ήδη στα τέλη του 13^{ου} αιώνα.

⁷ Τα εμιράτα δεν περιλαμβάνουν μόνο Τουρκομάνους, αλλά και ανθρώπους άλλων εθνικοτήτων. Βλ. σχετικά, Vryonis, "Nomadization and Islamization", σελ. 60· και Lindner, *Nomads and Ottomans*, σελ. 33. Οι βυζαντινές πηγές, όμως, δεν κάνουν καμία διάκριση και απλώς αναφέρονται γενικά σε «Πέρσες», «βαρβάρους» κ.ά.

⁸ Ο Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 339, σημειώνει πως ακόμα και οι επιρροές σε γλωσσολογικό επίπεδο δείχνουν μία όψη της εικόνας του Άλλου. Βεβαίως, έχει αναλύσει εξαντλητικά το θέμα των τουρκικών λέξεων στο βυζαντινό λεξιλόγιο και έχει παρουσιάσει την εικόνα που προκύπτει μέσα από αυτήν τη θεματική κατηγορία. Συνεπώς, η θεματική αυτή δεν συμπεριλαμβάνεται στην παρούσα μελέτη.

κεφάλαιο αποτελεί μια προσπάθεια περιεκτικής αποτύπωσης του ιστορικού πλαισίου της -υπό εξέταση- περιόδου, αρχής γενομένης από το 1261 και την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, αν και θα γίνει και μια πολύ σύντομη αναδρομή στη μάχη του Köse Dağ το 1243 όπου οι Μογγόλοι επικράτησαν των Σελτζούκων, γεγονός που οδήγησε σε νέες προσφυγικές ροές Τουρκομάνων στα τουρκο-βυζαντινά σύνορα. Συμβατικό χρονολογικό τέλος αποτελεί το 1354, έτος ορόσημο από διαφορετικές απόψεις. Τότε είναι που οι Οθωμανοί πέρασαν για πρώτη φορά στην Ευρώπη για μόνιμη εγκατάσταση, ενώ παράλληλα από αυτό το σημείο κι έπειτα η δύναμή τους αυξάνει ταχύτατα. Ακόμη, το ίδιο έτος η απόσυρση του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού από την εξουσία σηματοδοτεί την οριστική επαναφορά των Παλαιολόγων στον βυζαντινό θρόνο. Τα υποκεφάλαια χωρίζονται χρονολογικά, με κάθε ένα εξ αυτών να καλύπτει τη βασιλεία ενός συγκεκριμένου αυτοκράτορα, ενώ λόγω του πλήθους των γεγονότων, η έμφαση δίνεται στις σχέσεις των Βυζαντινών με τους Τουρκομάνους.

Το δεύτερο κεφάλαιο αφιερώνεται στην ορολογία που χρησιμοποιούσαν οι βυζαντινοί συγγραφείς της περιόδου και δύναται να χωριστεί σε τέσσερα υποκεφάλαια: το πρώτο είναι ο όρος «βάρβαροι», το δεύτερο οι ονομασίες που αποτελούν κλασικές επιρροές, το τρίτο οι λοιπές εθνοτικές ονομασίες και το τέταρτο και τελευταίο υποκεφάλαιο αφορά την ονοματολογία με θρησκευτική χροιά. Ο κλάδος της ονοματολογίας έχει ιδιαίτερη σημασία για την εικόνα του Άλλου, καθώς φανερώνει το πώς μια κουλτούρα αντιλαμβάνεται μία άλλη⁹.

Στο τρίτο κεφάλαιο, το οποίο χωρίζεται σε δύο μέρη, γίνεται μια προσπάθεια να σκιαγραφηθεί η εικόνα των Τουρκομάνων, μέσα από τις περιγραφές των πηγών και τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που τους αποδίδονται. Στο πρώτο μέρος επιχειρείται η ανάδειξη των αρνητικών χαρακτηριστικών των Τουρκομάνων και συνεπώς των αρνητικών εικόνων, ενώ στο δεύτερο γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης οι θετικές όψεις των Τουρκομάνων, όπως δηλώνονται ευθέως ή υποδηλώνονται από τις πηγές.

Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο αφιερώνεται στους ιδεολογικούς άξονες που δημιουργήθηκαν για την εξήγηση της τουρκομανικής προώθησης. Το κεφάλαιο αυτό διαρθρώνεται σε τρία μέρη, σε αντιστοιχία με τους σχετικούς ιδεολογικούς άξονες. Ο πρώτος είναι ο παραδοσιακός-θεολογικός, ο δεύτερος είναι ο πραγματιστικός-ρεαλιστικός και ο τρίτος άξονας είναι μια φιλοσοφική θεώρηση της κατάρρευσης του κράτους, την οποία αξίζει να σημειωθεί πως προωθεί μόνο ένας συγγραφέας.

⁹ Κιλις, "Ottoman Perception in Short Chronicles", σελ. 112· Durak, "Defining the Turk", σελ. 65.

Ως πηγές της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν πολλές και ετερογενείς κατηγορίες βυζαντινών κειμένων¹⁰. Τα βασικότερα από αυτά τα κείμενα είναι τα ιστοριογραφικά έργα των Παχυμέρη, Γρηγορά και Καντακουζηνού, η σύνταξη των οποίων χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} και στον 14^ο αιώνα, ενώ συμπληρωματικά αξιοποιήθηκε και η Ιστορία του Ακροπολίτη, παρότι περατώνεται μόλις το 1261¹¹. Οι ιστοριογράφοι άλλωστε είναι αυτοί που κατά κανόνα καταπιάνονται με την εξωτερική πολιτική και ως εκ τούτου προσφέρουν τα περισσότερα στοιχεία για το θέμα.

Ακόμη, αξιοποιήθηκαν οι σημαντικότεροι ρητορικοί λόγοι της περιόδου¹². Τα εγκώμια των Μανουήλ Ολόβωλου, Γρηγόριου Κυπρίου, Νικηφόρου Χούμνου, Θεόδωρου Μετοχίτη, Νικόλαου Λαμπηνού, γράφονται στις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα, ενώ για τον 14^ο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες από τον προσφωνητικό λόγο του Γεώργιου Γαλησιώτη το 1334, από τη μονωδία του Θεόδωρου Καβάσιλα για τον θάνατο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ την ίδια εποχή και τέλος, από τον λόγο περί Πλουσίων και Πενήτων του Αλέξιου Μακρεμβολίτη που χρονολογείται στα μέσα του αιώνα.

Επίσης, στοιχεία σχετικά με το θέμα απαντούν και στην επιστολογραφία μεμονωμένων προσώπων¹³. Σημαντικότες είναι οι επιστολές του Μάξιμου Πλανούδη και του πατριάρχη Αθανασίου Α΄ στην τελευταία δεκαετία του 13^{ου} αιώνα. Επιπλέον, αξιοποιήθηκαν πληροφορίες από τις επιστολές του Θωμά Μάγιστρου, του Θεόδωρου Υρτακηνού, του Μανουήλ Γαβαλά ή Ματθαίου Εφέσου και του Γρηγόριου Παλαμά, το σύνολο των οποίων χρονολογείται στον 14^ο αιώνα.

Εκτός αυτών, μελετήθηκαν Βραχέα Χρονικά¹⁴, αυτοκρατορικά έγγραφα¹⁵, μοναστικά και εκκλησιαστικά έγγραφα¹⁶, τα οποία γράφονταν καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου, ενώ στον 14^ο αιώνα εμφανίζονται και διάφορα αγιολογικά κείμενα που

¹⁰ Ο Fryde, *Palaeologan Renaissance*, σελ. 11-13, χαρακτηρίζει την περίοδο των Παλαιολόγων ως περίοδο Αναγέννησης, λόγω της υψηλής ποιότητας των επιτυχιών στον πολιτιστικό τομέα και την εντατική μελέτη των κλασικών συγγραφέων. Πρόκειται, αναμφίβολα, για μια σημαντικότερη περίοδο της βυζαντινής ιστορίας όσον αφορά την παραγωγή γραπτών κειμένων, μία παραγωγή ιδιαίτερα υψηλή.

¹¹ Για τα ιστοριογραφικά έργα της περιόδου, βλ. Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ΄, σελ. 32-230· Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Β΄, σελ. 282-326.

¹² Για ρητορικούς λόγους, βλ. Angelon, *Imperial Ideology*· Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σελ. 160-299.

¹³ Για τη βυζαντινή επιστολογραφία γενικά, βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σελ. 303-357.

¹⁴ Για το είδος των Βραχέων Χρονικών, βλ. Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ΄, σελ. 556-570· βλ. επίσης, *Βραχέα Χρονικά* II, για τον σχολιασμό του περιεχομένου του κάθε χρονικού.

¹⁵ Βλ. Καραγιαννόπουλος, *Αυτοκρατορικά έγγραφα*, σελ. 191-221, για τα έγγραφα εξωτερικής πολιτικής. Άλλωστε, από το σύνολο των αυτοκρατορικών εγγράφων, μόνο αυτά που σχετίζονται με την εξωτερική πολιτική δίνουν πληροφορίες για τους ξένους λαούς -έστω στο πεδίο της ονοματολογίας.

¹⁶ Βλ. συνοπτικά, Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 246.

παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες¹⁷. Τέλος, υπάρχουν δύο έργα, τα οποία δεν εντάσσονται σε καμία από τις παραπάνω κατηγορίες, αλλά προσφέρουν ενδιαφέροντα στοιχεία για το θέμα. Πρόκειται για το Τυπικό της Μονής του Αγίου Δημητρίου, γραμμένο από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ λίγο πριν τον θάνατό του το 1282¹⁸, και για τους Υπομνηματισμούς του Θεόδωρου Μετοχίτη, έργο που αποτελείται από ένα σύνολο ιστορικο-φιλοσοφικών δοκιμίων και του οποίου η συγγραφή χρονολογείται στη δεκαετία του 1320¹⁹.

Όλα τα παραπάνω είδη κειμένων δύνανται να συμβάλλουν -άλλα σε μεγαλύτερο κι άλλα σε μικρότερο βαθμό- στην αποκρυστάλλωση της εικόνας των Τουρκομάνων. Ωστόσο, αφενός λόγω του πλήθους των διαθέσιμων πηγών και αφετέρου λόγω των περιορισμών στον χρόνο και στην έκταση της μελέτης, έπρεπε να τεθεί ένα όριο στην επιλογή των πηγών που θα αξιοποιούνταν, καθώς είναι γεγονός πως ακόμα και σε πολύ μεταγενέστερα κείμενα απαντούν πληροφορίες σχετικά με τους Τουρκομάνους της υπό εξέταση περιόδου. Ένα σημαντικό δεδομένο για την επίλυση του ζητήματος αυτού είναι πως ο χρόνος συγγραφής αποτελεί έναν παράγοντα που επηρεάζει την οπτική του κάθε συγγραφέα και όσοι γράφουν, για παράδειγμα, στον 15^ο αιώνα ζουν σε ένα τελείως διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο. Με βάση αυτό, η λύση που προκρίθηκε στην προκειμένη περίπτωση ήταν η εξής: αξιοποιήθηκαν και οι πηγές που ναι μεν είχαν συγγραφεί αργότερα, υπό την προϋπόθεση ο συγγραφέας τους να ζούσε στην υπό πραγμάτευση περίοδο. Έτσι, δεν αποκλείστηκαν σημαντικές πηγές που γράφτηκαν ακόμα και μετά τα μέσα του 14^{ου} αιώνα. Κλασικό παράδειγμα είναι η Ιστορία του Καντακουζηνού, η οποία περατώθηκε το 1369²⁰. Αντιθέτως, συγγραφείς του 15^{ου} αιώνα, που δεν βίωσαν τα γεγονότα που περιγράφουν, αποκλείστηκαν από το πλαίσιο της μελέτης.

Όσον αφορά τώρα τη δευτερογενή βιβλιογραφία, είναι απαραίτητο να γίνουν κάποιες επισημάνσεις. Παρόλο που ο όγκος της έρευνας για της βυζαντινο-τουρκικές σχέσεις είναι μεγάλος, για την εικόνα των Τουρκομάνων κατά τον πρώτο αιώνα των Παλαιολόγων δεν έχει γραφεί τίποτα αρκετά εξειδικευμένο και το θέμα εξετάζεται

¹⁷ Βλ. γενικά, Τσάμης, *Αγιολογία Ορθόδοξης Εκκλησίας*, για όλα αγιολογικά έργα στο Βυζάντιο· ειδικότερα, βλ. Talbot, “Hagiography in Late Byzantium”, για τα αγιολογικά κείμενα της εποχής των Παλαιολόγων· και για την αξιοποίηση των αγιολογικών αυτών κειμένων στην ιστορία της παλαιολόγειας περιόδου, βλ. Μεργιαλή-Σαχά, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*.

¹⁸ Για το έργο και τη χρονολόγησή του, βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σελ. 259-261.

¹⁹ Για αυτόν τον σημαντικότατο διανοούμενο του 14^{ου} αιώνα και τα έργα του, βλ. Bazzani, “Theodore Metochites”, σελ. 32-38.

²⁰ Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ΄, σελ. 195.

μέσα από περιφερειακή βιβλιογραφία²¹. Έτσι, λοιπόν, το υλικό για το πρώτο κεφάλαιο είναι εκτενές, με κυριότερα βοηθήματα το σύγχρονο έργο του D. Korobeinikov *Byzantium and the Turks in the Thirteenth century*, αλλά και άλλες κλασικές μελέτες, όπως το έργο του Σπ. Βρυώνη, *Η Παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού* και αυτό του P. Lemerle, *L'Émirat d'Aydin*, καθώς και οι μονογραφίες της A. Laiou, *Andronicus II* και της U. Bosch, *Andronikos III*. Για την ονοματολογία θεμελιώδες παραμένει το έργο του G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, αν και λόγω του γεγονότος ότι έχουν παρέλθει πολλές δεκαετίες από τη συγγραφή του, περιέχει πλέον αρκετά λάθη. Εκτός αυτού, σημαντικές είναι οι σύγχρονες μονογραφίες του R. Shukurov, *Byzantine Turks*, της J. Page, *Being Byzantine*, αλλά και κάποια άρθρα όπως αυτό του K. Durak, “*Defining the Turk*” ή του S. Kilic, “*Ottoman Perception in the Byzantine Short Chronicles*”. Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει στον Α. Γ. Κ. Σαββίδη, ο οποίος είναι ο μοναδικός ίσως Έλληνας Βυζαντινολόγος που έχει ασχοληθεί επαρκώς με το θέμα, τόσο σε μονογραφίες όσο και σε άρθρα. Από την άλλη, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των Τουρκομάνων και οι αντιλήψεις γι’ αυτούς στηρίζονται -ελλείψει αντίστοιχων μελετών- εν πολλοίς στις πρωτογενείς πηγές και δευτερευόντως σε εξειδικευμένες μονογραφίες και άρθρα που έχουν δημοσιευτεί για τους ίδιους τους βυζαντινούς συγγραφείς, όπου πολλές φορές γίνονται αναφορές στις απόψεις τους για τον Άλλο. Κάποια ενδεικτικά παραδείγματα είναι τα έργα του I. Κουρούση, *Μανουήλ Γαβαλάς* ή του J. Meyendorff, *Gregory Palamas*. Τέλος, για τους ιδεολογικούς άξονες, εκτός από την κλασική μελέτη της Ε. Γλύκατζη - Αρβελέρ, *Πολιτική Ιδεολογία* και του I. Sevcenko, “*The Decline of Byzantium*”, σημαντική είναι η πρόσφατη συνεισφορά του Δ. Αγορίτσα, *Κωνσταντινούπολη. Η πόλη και η κοινωνία της στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328)*, ο οποίος στην ογκώδη διατριβή του καταπιάνεται με πολλά θέματα της βυζαντινής κοινωνίας των πρώτων Παλαιολόγων, ένα εκ των οποίων είναι η ιδεολογία στο πλαίσιο εξήγησης της τουρκομανικής προέλασης.

²¹ Οι μόνες μελέτες για την εικόνα των Τούρκων αφορούν προγενέστερες περιόδους. Βλ. ενδεικτικά, Oikonomides, “The Turks in the Byzantine Rhetoric”· Papageorgiou, “The image of the Turks in the Reign of John II”· Μπέττας, *Βυζαντινο-Σελτζουκικές σχέσεις*, σελ. 184-239.

Α' Κεφάλαιο. Η εξέλιξη των σχέσεων Βυζαντινών - Τουρκομάνων στη διάρκεια του πρώτου αιώνα της παλαιολόγιας εποχής

A.1. Η εμφάνιση της τουρκικής απειλής επί Μιχαήλ Η'

Κομβικό σημείο στην ιστορία της Μ. Ασίας και κατ' επέκταση στην εξέλιξη των σχέσεων των Βυζαντινών με τους Τουρκομάνους αποτελεί η μάχη του Köse Dağ το 1243²². Οι Μογγόλοι από την κεντροανατολική ασιατική στέπα κινήθηκαν προς τα δυτικά και ήρθαν σε ρήξη με τους Σελτζούκους Τούρκους, που ήδη από τον 11^ο αιώνα είχαν δημιουργήσει κράτος στην Ανατολία²³. Η νίκη των Μογγόλων, πέρα από το γεγονός ότι κατέστησε υποτελείς τους Σελτζούκους, διαδικασία που ολοκληρώθηκε στην ουσία με την κατάληψη της Βαγδάτης το 1258 και με την επιβολή δικών τους ηγεμόνων στα εδάφη των Σελτζούκων²⁴, έφερε πλήθη νέων προσφύγων -κυρίως Τουρκομάνων, αλλά όχι μόνο- στον χώρο της Μ. Ασίας²⁵. Βεβαίως, Τουρκομάνοι υπήρχαν ήδη από νωρίτερα στις περιοχές των Σελτζούκων και πολλοί από αυτούς είχαν εγκατασταθεί στη μεθόριο με τους Βυζαντινούς. Ωστόσο, μετά τις μογγολικές επιδρομές ο αριθμός των νομάδων στα σύνορα αυξήθηκε κατά πολύ²⁶. Ο συνωστισμός νομάδων είχε ως αποτέλεσμα την έλλειψη νομής, καθώς μάλιστα οι Μογγόλοι είχαν στην κατοχή τους τις πιο εύφορες κοιλάδες. Έτσι, δημιουργήθηκε πρόβλημα επιβίωσης που σε συνδυασμό με τη θέληση των νομάδων να ξεφύγουν από την κεντρική εξουσία, τους οδήγησε να κινηθούν δυτικότερα²⁷, όπου έδρευε το βασίλειο της Νίκαιας. Το

²² Για το γεγονός αυτό και τη χρονολόγησή του, βλ. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, σελ. 48-49· Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, σελ. 158· Wittek, *Οθωμανική αυτοκρατορία*, σελ. 50-51.

²³ Για την παρουσία των Σελτζούκων στην Ανατολία, βλ. ενδεικτικά Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 61-120· Wittek, *Οθωμανική αυτοκρατορία*, σελ. 33-53.

²⁴ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 137· για την επακόλουθη κατάρρευση της σελτζουκικής ισχύος, βλ. Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ. 234-235· Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 122, όπου σημειώνει επίσης πως η τυπική διάλυση του κράτους χρονολογείται στις αρχές του 14^{ου} αιώνα.

²⁵ Παρότι η πλειοψηφία ήταν νομάδες Τούρκοι, η έλευση ετερογενών εθνοτικοκοινωνικών ομάδων προσφύγων καθίσταται σαφής από Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, σελ. 156-157· Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, σελ. 314· πρβλ. Lindner, *Nomads and Ottomans*, σελ. 14, ο οποίος δίνει έμφαση στην έλευση νομάδων τουρκικής καταγωγής.

²⁶ Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 121· ο Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 98, σημειώνει πως η μετανάστευση έφτασε στο απόγειό της στο διάστημα 1250-1270· πρβλ. Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ. 229, ο οποίος τονίζει το γεγονός πως δεν βρίσκονταν μόνο νομάδες στα σύνορα, αλλά επίσης βρίσκονταν και μόνιμα εγκατεστημένοι πληθυσμοί.

²⁷ Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ. 236· Hopwood, "Formation of the Begliks", σελ. 134-135· σύμφωνα με τον Βρυώνη, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 121, οι συνδυασμένες προσπάθειες Σελτζούκων-Μογγόλων να τους ελέγξουν απέτυχαν· για τις σχέσεις Τουρκομάνων-Σελτζούκων, βλ. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, σελ. 157-159.

σύστημα άμυνας της Νίκαιας με τους άκριτες, πάντως, άντεχε την πίεση και συνεπώς οι αρχικές επιδρομές είχαν εκ των πραγμάτων μόνο ληστρικό χαρακτήρα²⁸.

Η κατάσταση αρχίζει να αλλάζει προς το τέλος της δεκαετίας του 1250. Αυτοκράτορας του κράτους της Νίκαιας έγινε ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος²⁹, ενώ φυλετικές συνομοσπονδίες άρχισαν να δημιουργούνται μεταξύ των Τουρκομάνων με σημαντικότερη αυτή των Τούρκων του Ντενιζλί υπό τον Μεχμέτ μπέη³⁰. Ο Μιχαήλ Η΄, λοιπόν, από κοινού με τον -υποτελή των Μογγόλων- σουλτάνο επιτέθηκαν το 1260-1261 εναντίον Τουρκομάνων, πιθανόν του Ντενιζλί, γεγονός που αποδεικνύει πως η απειλή είχε αποκτήσει νέες διαστάσεις³¹.

Στην περαιτέρω μεταβολή της κατάστασης συνέβαλε η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 από τους Βυζαντινούς της Νίκαιας και τα γεγονότα που τη συνόδευαν. Ειδικότερα, οι κάτοικοι της Μ. Ασίας άρχισαν να νιώθουν την παραμέληση από την κεντρική διοίκηση και η δυσαρέσκεια εντάθηκε με το σχίσμα των Αρσενιατών³². Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος αθέτησε τους όρκους του στον πατριάρχη σχετικά με τη διαδοχή της εξουσίας και λίγους μήνες μετά την ανακατάληψη τύφλωσε τον νεαρό διάδοχο Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη, γεγονός που οδήγησε στον αφορισμό του αυτοκράτορα από τον πατριάρχη Αρσένιο, ο οποίος τελικά καθαιρέθηκε το 1265. Η Μ. Ασία αποτέλεσε τον πυρήνα των υποστηρικτών του πατριάρχη, που στην πλειονότητά τους παρέμεναν πιστοί στη δυναστεία των Λασκαριδών, υπό τη διοίκηση των οποίων το κράτος τους στη Μ. Ασία είχε ευδοκιμήσει. Τα ηθικά κίνητρα των υποστηρικτών συνδυάστηκαν με τη δυσαρέσκεια

²⁸ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* I, σελ. 31₁₀₋₁₄, όπου αναφέρει ότι τα σύνορα άντεχαν· Κοροβεινίκον, *Byzantium and the Turks*, σελ. 234-236.

²⁹ Για την πορεία του προς τον αυτοκρατορικό θρόνο, βλ. Geanakoplos, Michael Palaeologus, σελ. 33-46.

³⁰ Κοροβεινίκον, *Byzantium and the Turks*, σελ. 234-235.

³¹ Ο Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* I, σελ. 185₂₂ – 187₁₀, αναφέρει πως ο Μιχαήλ συμμάχησε με Τουρκομάνους εναντίον των Μογγόλων· με αυτό συμφωνεί και ο Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 98, αλλά συμπληρώνει πως ο Μιχαήλ δεν μπόρεσε να τους εξευμενίσει και έτσι προσπάθησε να χρησιμοποιήσει τους Μογγόλους εναντίον τους· ωστόσο, ο Ολόβωλος, *Εγκώμιο στον Μιχαήλ Η΄*, τ. I, σελ. 48₁₂₋₂₄, αναφέρει επίθεση του αυτοκράτορα εναντίον νομάδων, όπως γίνεται φανερό από την περιγραφή· με αυτό συμφωνεί και ο ίδιος ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, *Αυτοβιογραφία*, σελ. 457· όλα τα παραπάνω τα αναφέρει ο Κοροβεινίκον, *Byzantium and the Turks*, σελ. 226-227, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι έγιναν δύο εκστρατείες του Μιχαήλ εναντίον νομάδων, ως απάντηση σε επιδρομή τους το 1260, κάτι που βεβαιώνουν ο Ολόβωλος, *Εγκώμιο στον Μιχαήλ Η΄*, τ. I, σελ. 47₃₅ – 48₁₁· και ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, *Αυτοβιογραφία*, σελ. 457· το γεγονός ότι η συμμαχία έγινε με τον σελτζούκο σουλτάνο, το υποστηρίζει και ο Cassidy, *Geōrgios Pachymerēs*, σελ. 91.

³² Βλ. Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών*· και Κοντογιαννοπούλου, «Το σχίσμα των Αρσενιατών», για το κίνημα, την εξέλιξη και τη φύση του.

τους από την πολιτική του Παλαιολόγου και έτσι δημιουργήθηκε διχασμός εντός του κράτους. Η αντίδραση δεν άργησε να έρθει και επιχειρήθηκε στάση εναντίον του αυτοκράτορα, την οποία ο Μιχαήλ έσπευσε να καταστείλει, ενώ παράλληλα αφαίρεσε φορολογικά προνόμια στην περιοχή³³, κάτι που όξυνε την αντιπαράθεση κεντρικής εξουσίας με τις ανατολικές βυζαντινές περιοχές³⁴.

Επίσης, λόγω της μετατόπισης του κέντρου βάρους δυτικότερα, νέα προβλήματα προέκυψαν στην εξωτερική πολιτική του βυζαντινού κράτους. Εκτός από τις επιθέσεις από τη Βουλγαρία και το Δεσποτάτο της Ηπείρου³⁵, το βασικότερο ζήτημα ήταν η απειλή από τη Δύση. Ο πάπας Ουρβανός Δ΄ ήδη το 1262 κήρυξε σταυροφορία εναντίον των «σχισματικών» Βυζαντινών που εξεδίωξαν τον λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης³⁶ και με την ανάδειξη του Καρόλου του Ανζού ως βασιλιά της Σικελίας το 1266 η απειλή εντάθηκε³⁷. Η πολιτική του Μιχαήλ σ' αυτό το ζήτημα δημιούργησε περαιτέρω προβλήματα στο κράτος, διότι συσχέτισε τις προσπάθειές του για την αντιμετώπιση της απειλής με μία πιθανή Ένωση των Εκκλησιών Ανατολής και Δύσης. Οι συζητήσεις του με τους πάπες είχαν ξεκινήσει από τα πρώτα έτη της ανακατάληψης και συνεχίζονταν -χωρίς να φέρουν κάποιο αποτέλεσμα- ως το 1267³⁸, όταν και πραγματοποιήθηκε η συμφωνία του Βιτέρμπο, όπου δημιουργήθηκε επίσημα ένας δυτικός και παράλληλα αντιβυζαντινός συνασπισμός με στόχο την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης³⁹.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, οι Τουρκομάνοι στην Ανατολή μετά το 1261 δεν είχαν συναντήσει σοβαρή αντίδραση και οι ληστρικές επιδρομές σταδιακά μετατρέπονταν σε μόνιμες κατακτήσεις⁴⁰, ενώ αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως κάτοικοι της Μ. Ασίας

³³ Πρβλ. Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ. 237-243, όπου θεωρεί ότι η οικονομική πολιτική του Μιχαήλ στόχευε στην ενίσχυση της περιοχής.

³⁴ Για τα παραπάνω αίτια και την αντίδραση των πληθυσμών, βλ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 122-124· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 79-83.

³⁵ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 83-84. Οι επιθέσεις αυτές αντιμετωπίστηκαν επιτυχώς.

³⁶ Chrissis, *Crusading in Frankish Greece*, σελ. 184.

³⁷ Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σελ. 189· Αναγνώστου, *Το Βυζάντιο και ο Κάρολος Ντ' Ανζού*, σελ. 23-26. Ο Κάρολος είχε εξαρχής βλέψεις προς τη βυζαντινή αυτοκρατορία, λόγω της γεωγραφικής θέσης του βασιλείου του, αλλά και επειδή επηρεάστηκε τους πολιτικούς στόχους των προκατόχων του, τους οποίους ονειρευόταν να ολοκληρώσει.

³⁸ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 87-90.

³⁹ Για τα γεγονότα του Βιτέρμπο, κλασική παραμένει η ανάλυση του Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σελ. 197-200· βλ. επίσης μια σύγχρονη προσέγγιση στον Chrissis, *Crusading in Frankish Greece*, σελ. 201-208, όπου επισημαίνει πως δεν ήταν μια επίσημη σταυροφορία, αλλά απλώς ο πάπας έδωσε τη συγκατάθεσή του για την επιχείρηση εναντίον των Βυζαντινών.

⁴⁰ Ο Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* II, σελ. 403⁷⁻²⁰, τονίζει πως για χάρη της Δύσης χάνονταν τα ανατολικά· για τον τρόπο που προωθούνταν οι νομάδες Τούρκοι και για την τυπική τακτική τους, βλ. Vryonis, "Nomadization and Islamization", σελ. 52.

τάσσονταν με το μέρος των επιδρομέων⁴¹. Στο νότιο σύνορο η διείσδυσή τους καθυστέρησε χάρη στην παρουσία του δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγου, αδερφού του αυτοκράτορα, που είχε σταλεί εκεί το 1264. Αυτό ήταν μάλιστα η πρώτη και μοναδική προσπάθεια του Μιχαήλ στη Μ. Ασία έως το 1280. Οι Τουρκομάνοι είχαν ήδη πετύχει κάποιες κατακτήσεις κι εκεί, αλλά όταν έμαθαν για την έλευση του βυζαντινού στρατού, έσπευσαν να προτείνουν ειρήνη και έτσι ο δεσπότης δεν μπόρεσε να ανακτήσει τα χαμένα εδάφη, αν και τουλάχιστον σταθεροποίησε την κατάσταση των νότιων συνόρων⁴². Ο Ιωάννης, όμως, ανακλήθηκε το 1267 για να χρησιμοποιηθεί στη Δύση και μέσα σε λίγα χρόνια ακολούθησε η ερήμωση του Μαιάνδρου και σημαντικές καταστροφές στις εκεί περιοχές⁴³.

Ο Μιχαήλ συνέχισε να θέτει σε πρώτο πλάνο την αντιμετώπιση της Δύσης, και με την εκλογή του νέου πάπα Γρηγορίου Ι΄ το 1271 οι συζητήσεις για μια Ένωση των Εκκλησιών αρχίζουν εκ νέου. Παρά τις έντονες αντιδράσεις εντός της Κωνσταντινούπολης και το νέο σχίσμα που δημιουργήθηκε στη βυζαντινή κοινωνία, η επιμονή του αυτοκράτορα οδήγησε στην επιβολή της Ένωσης στις 6 Ιουλίου 1274⁴⁴. Ο Μιχαήλ προσπάθησε να συνδυάσει την αντιμετώπιση της Ανατολής με την Ένωση των Εκκλησιών, αλλά μόνο σε διπλωματικό επίπεδο. Έτσι, ξεκίνησε συζητήσεις το 1276 με τον πάπα Γρηγόριο Ι΄ για μια σταυροφορία με στόχο φυσικά τους Αγίους Τόπους, η οποία θα περνούσε δια μέσου της Μ. Ασίας, την οποία θα απελευθέρωναν. Με τον θάνατο του Γρηγορίου, όμως, το σχέδιο ναυάγησε⁴⁵. Παράλληλα, παρά την επιβολή της Ένωσης, μέσα στη βυζαντινή πρωτεύουσα συνέχιζαν να υπάρχουν σημαντικές αντιδράσεις⁴⁶. Έτσι, οι πάπες είχαν αρχίσει να δυσπιστούν ως προς την ειλικρίνεια των προθέσεων του βυζαντινού αυτοκράτορα. Ο αφορισμός του Μιχαήλ Η΄ από τον πάπα Μαρτίνο Δ΄ το 1281 σηματοδότησε και το τέλος της Ένωσης⁴⁷. Νέος αντιβυζαντινός

⁴¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* I, σελ. 293¹³⁻²⁴. Lindner, *Nomads and Ottomans*, σελ. 24-25· βλ. επίσης, Ζαχαριάδου, *Ιστορία και θρύλοι σουλτάνων*, σελ. 102-103, για περιπτώσεις συνεργασίας Βυζαντινών και νομάδων μέσα από μεταγενέστερα τουρκικά χρονικά.

⁴² Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* I, σελ. 285¹⁷ – 291¹⁹. Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ. 245-246, ο οποίος υποστηρίζει ότι η συμφωνία έγινε με τον Αλή Μπέη, νέο ηγέτη των Τουρκομάνων του Ντενιζλί, οι οποίοι το 1262 είχαν εκδιωχτεί από τους Μογγόλους από την περιοχή της Αττάλειας.

⁴³ Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* I, σελ. 291²⁰ – 293²⁹. Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ. 246.

⁴⁴ Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σελ. 258-273· Αναγνώστου, *Το Βυζάντιο και ο Κάρολος Ντ' Ανζού*, σελ. 66-71· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 93-100.

⁴⁵ Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σελ. 286-290.

⁴⁶ Οι ιστοριογράφοι κάνουν εκτενή λόγο για την Ένωση και τις αντιδράσεις που προέκυψαν εντός της βυζαντινής κοινωνίας. Βλ. Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* II, σελ. 473²⁵ – 483⁵. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 124²²-130¹⁵.

⁴⁷ Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σελ. 251· Αναγνώστου, *Το Βυζάντιο και ο Κάρολος Ντ' Ανζού*, σελ. 106-108.

συνασπισμός έλαβε χώρα στο Ορβιέττο το 1281⁴⁸, αλλά λίγο πριν τη μεγάλη εκστρατεία κατά της Κωνσταντινούπολης, ο Μιχαήλ Η΄ υποκίνησε μία επανάσταση στη Σικελία που έχει μείνει γνωστή ως Σικελικός Εσπερινός⁴⁹. Πρόκειται για έναν διπλωματικό θρίαμβο του Μιχαήλ Παλαιολόγου που οδήγησε στην κατάρρευση της εξουσίας του βασικού του αντιπάλου, Καρόλου του Ανζού, και στην ελευθέρωση του κράτους από τη δυτική απειλή⁵⁰.

Στα τελευταία έτη της βασιλείας του, ο Μιχαήλ Παλαιολόγος ίσως είχε αρχίσει να αντιλαμβάνεται τη σοβαρότητα της κατάστασης στη Μ. Ασία. Κάτι τέτοιο γίνεται εμφανές από τις τρεις εκστρατείες του εναντίον των Τουρκομάνων το 1280, το 1281 και το 1282⁵¹. Στόχος του ήταν τα βόρεια σύνορα, ενώ στα νότια έστειλε το 1280 τον γιο του Ανδρόνικο. Η αριστερή όχθη του Μαιάνδρου ήταν ήδη σε τουρκική κατοχή και πολλές περιοχές είχαν καταστραφεί. Η σημαντικότερη δράση του Ανδρονίκου ήταν το χτίσιμο της πόλης των Τράλλεων, πόλης με μεγάλη στρατηγική σημασία που είχε καταστραφεί⁵². Επίσης, το ίδιο έτος στάλθηκε στον Μαιάνδρο και ο δεύτερος γιος του Μιχαήλ Η΄, ο Κωνσταντίνος, με στόχο να ασφαλίσει την ανοικοδόμηση των Τράλλεων από τυχόν επιθέσεις⁵³.

Ο Μιχαήλ άργησε πολύ να συνειδητοποιήσει τον κίνδυνο, κάτι που έγινε μόνο όταν επισκέφθηκε προσωπικά τις εκεί περιοχές και διαπίστωσε το μέγεθος της καταστροφής⁵⁴. Η σημασία της βασιλείας του συγκεκριμένου αυτοκράτορα όσον αφορά τις βυζαντινο-τουρκικές σχέσεις εντείνεται από το γεγονός ότι σε απολεσθέντα εδάφη του Βυζαντίου ιδρύονται τα πρώτα τουρκομανικά εμιράτα ή μπεϊλίκια⁵⁵.

⁴⁸ Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σελ. 335-340· Αναγνώστου, *Το Βυζάντιο και ο Κάρολος Ντ΄ Ανζού*, σελ. 102-105.

⁴⁹ Βλ. Μιχαήλ Παλαιολόγος, *Αυτοβιογραφία*, σελ. 461, για τη συμμετοχή του Μιχαήλ Παλαιολόγου.

⁵⁰ Βλ. Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σελ. 344-367· και Αναγνώστου, *Το Βυζάντιο και ο Κάρολος Ντ΄ Ανζού*, σελ. 125-127, για τα γεγονότα του Σικελικού Εσπερινού.

⁵¹ Για τις εκστρατείες, βλ. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* II, σελ. 599²⁴⁻²⁵, 633¹²⁻⁶³⁷⁸, 657¹²⁻¹⁵· Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ 248-249· Lindner, *Nomads and Ottomans*, σελ. 16.

⁵² Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* II, σελ. 591²⁶ – 599¹⁶· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 142¹¹⁻²²· Μετοχίτης, *Βασιλικοί Λόγοι*, σελ. 200³-206¹⁰. Οι δύο πρώτοι αναφέρουν, επίσης, πως η πόλη καταστράφηκε από τους Τουρκομάνους τέσσερα χρόνια αργότερα.

⁵³ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* II, σελ. 629¹⁶⁻¹⁷· Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ 249-250, όπου αναφέρει τη δράση των γιων του Μιχαήλ Η΄ και τις σχετικές χρονολογίες.

⁵⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* II, σελ. 633¹⁷⁻²⁰· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ 146.

⁵⁵ Για τα εμιράτα, βλ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 124-125· Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, σελ. 303-313· Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, σελ. 162· Wittek, *Θθωμανική αυτοκρατορία*, σελ. 56-60. Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, πως τα περισσότερα από αυτά και δη αυτά που μακροημέρευσαν χρονολογούνται στα τέλη του 13^{ου} – αρχές 14^{ου} αιώνα, όταν πλέον αυτοκράτορας ήταν ο Ανδρόνικος Β΄.

A.2. Η περίοδος της κατάρρευσης στην Ανατολή επί Ανδρονίκου Β΄

Με τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄ το 1282, την εξουσία ανέλαβε ο γιος του, Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος. Η δυτική απειλή είχε βέβαια εξαλειφθεί, αλλά παράλληλα ο Ανδρόνικος κληρονόμησε τα προβλήματα της Ανατολής, της κακής οικονομικής κατάστασης του κράτους και φυσικά τις θεολογικές έριδες που είχαν διατρέξει την κοινωνία⁵⁶.

Τα πρώτα προβλήματα που επέλεξε να αντιμετωπίσει ο Ανδρόνικος ήταν τα θρησκευτικής φύσεως, τα οποία εξακολουθούσαν να προκαλούν διχασμό στην αυτοκρατορία. Η αποκήρυξη της Ένωσης των Εκκλησιών ήταν από τις πρώτες ενέργειές του, αλλά το σχίσμα των Αρσενιατών συνεχιζόταν έως το 1310⁵⁷. Επίσης, εξαιτίας της κάκιστης οικονομικής κατάστασης, ο Ανδρόνικος επέλεξε την υπονόμευση της στρατιωτικής δύναμης με τη μείωση του αριθμού του στρατού και τη διάλυση του στόλου το 1284⁵⁸. Ιδίως η διάλυση του στόλου είχε ολέθριες συνέπειες, αφενός για τις σχέσεις της αυτοκρατορίας με τις λατινικές ναυτικές δυνάμεις, οι οποίες εδραίωναν τη θέση τους στη Μεσόγειο σε βάρος του βυζαντινού κράτους⁵⁹, και αφετέρου για την τύχη των βυζαντινών πληρωμάτων τα οποία καθώς βρέθηκαν χωρίς απασχόληση, αναγκάστηκαν να εισέλθουν στην υπηρεσία τουρκομανικών εμιράτων και πιο συγκεκριμένα του Μεντεσέ στη νοτιοανατολική Μ. Ασία⁶⁰. Ήδη άλλωστε από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα, κάποια από τα νεοσύστατα εμιράτα ανέπτυξαν στόλο και ξεκίνησαν πειρατικές επιδρομές στο Αιγαίο⁶¹.

Οι επιθετικές δραστηριότητες των Τουρκομάνων δεν εντοπίζονταν μόνο στη θάλασσα, αλλά και στη στεριά. Ο Ανδρόνικος αντιλήφθηκε τη σημασία των ανατολικών περιοχών και μέχρι το 1293 μετέβη δύο φορές στη Μ. Ασία. Η πρώτη εκστρατεία έγινε τον χειμώνα του 1283-1284 και δόθηκαν δύο μεγάλες μάχες εναντίον

⁵⁶ Η Laiou, *Andronicus II*, σελ. 14-31, περιγράφει την κατάσταση λίγο πριν, αλλά και μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄.

⁵⁷ Βλ. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 155-157, για την αποκήρυξη της Ένωσης· βλ. Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών*, σελ. 168-185· και Κοντογιαννοπούλου, σελ. 219-223, 225-229, για τη λήξη του κινήματος των Αρσενιατών.

⁵⁸ Ο Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* III, σελ. 81₂₀-83₁₆· και ο Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 174₁₀-175₅, ψέγουν την επιλογή αυτή· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 176-179.

⁵⁹ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 180-185.

⁶⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* III, σελ. 83₁₆₋₁₉· İnalçık, "Turcoman Maritime Principalities", σελ. 183-184· ο Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ. 253, σημειώνει πως το εμιράτο του Μεντεσέ ήταν συνέχεια της συνομοσπονδίας του Ντενιζλί.

⁶¹ İnalçık, "Turcoman Maritime Principalities", σελ. 182-184.

των εχθρών στην περιοχή της Λυδίας⁶². Το δεύτερο πέρασμα του Ανδρονίκου στη Μ. Ασία έγινε μεταξύ 1290-1293 με βασικό στόχο την οχύρωση των εκεί περιοχών και την ενίσχυση του ηθικού των κατοίκων, που είχε πληγεί από τις συνεχείς καταστροφές των Τουρκομάνων. Εντούτοις, οι επιχειρήσεις του δεν είχαν κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα, εφόσον κατά τη διάρκεια της παραμονής του δεν σημειώθηκε καμία συμπλοκή με τους νομάδες των εκεί περιοχών⁶³.

Το 1295 στο ανατολικό μέτωπο στάλθηκε ως στρατηγός ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός⁶⁴, ο οποίος πέτυχε αρκετές νίκες, ανέκτησε τη Μίλητο, επέδραμε και στις δύο όχθες του Μαιάνδρου και το σημαντικότερο είναι πως κατέδειξε ότι οι Βυζαντινοί, κάτω από μία ικανή στρατιωτική ηγεσία, μπορούσαν να επικρατήσουν των Τουρκομάνων⁶⁵. Το κύρος του αυξήθηκε τόσο, ώστε ακόμη και οι ίδιοι οι νομάδες μαζί με τις οικογένειές τους να προσχωρούν σ' αυτόν⁶⁶. Η κατάσταση διήρκεσε ως τον χειμώνα 1295-6, καθώς τότε ο Φιλανθρωπηνός πείστηκε από τους στρατιώτες του να στασιάσει εναντίον της κεντρικής εξουσίας, με την αιτιολογία ότι αν δεν το έκανε, ο Ανδρόνικος θα τον τύφλωνε γιατί ένιωθε απειλή από την αυξανόμενη δημοτικότητα του στρατηγού. Ο Φιλανθρωπηνός φαίνεται πως δεν ήταν αρκετά αποφασιστικός στο εγχείρημά του και εν τέλει προδόθηκε από κάποιους στρατιώτες του και τυφλώθηκε⁶⁷. Έτσι, οι Τουρκομάνοι άρχισαν πάλι τις επιδρομές φτάνοντας ως τη Λυκία, αφού οι οχυρώσεις του Ανδρονίκου δεν ήταν σημαντικό εμπόδιο⁶⁸. Από την άλλη μεριά, οι τούρκοι νομάδες που ήταν δεμένοι με τον Φιλανθρωπηνό εγκατέλειψαν το στράτευμα και άρχισαν και αυτοί να λεηλατούν εκ νέου βυζαντινές περιοχές⁶⁹.

⁶² Korobeinikon, *Byzantium and the Turks*, σελ 259-260.

⁶³ Βλ. Μετοχίτης, *Βασιλικοί Λόγοι*, σελ. 287-420, για τη δεύτερη εκστρατεία. Αναφέρει κάποιες στρατιωτικές επιτυχίες, αλλά σύμφωνα με νεότερους ερευνητές πρόκειται απλώς για ένα λογοτεχνικό μοτίβο· σχετικά με τα πραγματικά γεγονότα, βλ. Korobeinikon, *Byzantium and the Turks*, σελ 260-261· Laiou, *Andronicus II*, σελ. 76-80. Ακόμη η Laiou, *Andronicus II*, σελ. 86, αναφέρει πως το 1296 ο Ανδρόνικος θέλησε να περάσει για τρίτη φορά στην Ασία, αλλά έγινε σεισμός που εκλήφθηκε ως κακός οιανός και έτσι η εκστρατεία ματαιώθηκε.

⁶⁴ Για το έτος που στάλθηκε έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Βλ. τη σχετική συζήτηση σε Laiou, *Andronicus II*, σελ. 80, σημ. 96.

⁶⁵ Για το πρόσωπο και τη δράση του Φιλανθρωπηνού, βλ. Laiou, *Andronicus II*, σελ. 80-83· Korobeinikon, *Byzantium and the Turks*, σελ 260-261· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ 199-201.

⁶⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* III, σελ. 239²³⁻²⁶· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 196⁸⁻¹⁵· Πλανούδης, *Επιστολές*, σελ. 206³¹ – 207⁹· Zachariadou, “Religious Dialogue”, σελ. 297. Συμπληρώνει πως ρόλο στην απόφασή τους έπαιξε και ο φόβος των Μογγόλων.

⁶⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* III, σελ. 247³² – 253²⁹· Laiou, *Andronicus II*, σελ. 82-83· πρβλ. τη σύγχρονη άποψη του Korobeinikon, *Byzantium and the Turks*, σελ 266-269, ο οποίος θεωρεί ότι αίτιο της στάσης ήταν η οικονομική πολιτική του Ανδρονίκου.

⁶⁸ Laiou, *Andronicus II*, σελ. 84.

⁶⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* III, σελ. 257¹⁰⁻²¹· Korobeinikon, *Byzantium and the Turks*, σελ 269· πρβλ. Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 133, που υποστηρίζει πως αρκετοί Τούρκοι συνέχισαν να υπηρετούν στο στράτευμα.

Παράλληλα, προβλήματα υπήρχαν και στα Βαλκάνια. Στα προβλήματα με το Δεσποτάτο της Ηπείρου⁷⁰, προστέθηκε η σερβική πίεση στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, η οποία όμως εξουδετερώθηκε μέσω της διπλωματίας⁷¹. Επιπρόσθετα, από το 1300 απειλή υπήρξε και από τον Σβιατοσλάβο της Βουλγαρίας και έληξε μόλις το 1307 με βυζαντινές παραχωρήσεις⁷².

Ο επόμενος στρατηγός που στάλθηκε στην Ανατολή ήταν ο Ιωάννης Ταρχανειώτης το 1298, χωρίς χρήματα και χωρίς ικανό στρατό. Σκοπός του ήταν η αναδιοργάνωση της άμυνας της περιοχής, όμως η πολιτική του συνάντησε αντιδράσεις των μεγάλων γαιοκτημόνων κι έτσι εγκατέλειψε την περιοχή χωρίς κάποια σημαντική επιτυχία⁷³.

Η έλευση χιλιάδων Αλανών στο κράτος το 1302 έδωσε πίστη στον αυτοκράτορα, ο οποίος τους έστειλε να πολεμήσουν στην Ανατολία και προκειμένου να γίνει αυτό αφαίρεσε οπλισμό από τα βυζαντινά στρατεύματα των ευρωπαϊκών περιοχών⁷⁴. Ένα τμήμα Αλανών έμεινε σταθμευμένο στον Ελλήσποντο, ένα δεύτερο δόθηκε στον εταιριάρχη Μουζάλωνα στη Βιθυνία και ένα τρίτο κίνησε στο νότιο βυζαντινο-τουρκικό σύνορο υπό τον Μιχαήλ Θ', γιο του Ανδρονίκου⁷⁵. Όταν ο Μιχαήλ έφτασε στη Μαγνησία, οι Τουρκομάνοι δειλίασαν βλέποντας το μέγεθος του στρατεύματος υπό την παρουσία ενός αυτοκράτορα, αλλά η αδράνεια των Βυζαντινών λόγω του γεγονότος ότι οι στρατηγοί έπεισαν τον Μιχαήλ να μην επιτεθεί, έδωσε θάρρος στους τούρκους νομάδες που άρχισαν να κάνουν μικρής κλίμακας επιδρομές⁷⁶. Εξαιτίας της παθητικής τακτικής, τα βυζαντινά στρατεύματα τον εγκατέλειψαν και οι Αλανοί αρνήθηκαν να πολεμήσουν και έπραξαν το ίδιο. Ο Μιχαήλ εγκλωβίστηκε από τους Τουρκομάνους στη Μαγνησία, αλλά κατάφερε να διαφύγει προς την Πέργαμο, μαζί με πλήθη προσφύγων που εγκατέλειπαν την πόλη⁷⁷.

⁷⁰ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ 182-192.

⁷¹ Laiou, *Andronicus II*, σελ. 86· Bosch, *Andronikos III*, σελ. 85-86.

⁷² Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ 199-201.

⁷³ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* III, σελ. 285₆ – 289₁₅· Laiou, *Andronicus II*, σελ. 86-89· Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ 269-271.

⁷⁴ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 205₉₋₂₁· Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* IV, σελ. 337₂₆ – 339₂₁. Ο Ανδρόνικος Β' έμαθε ότι πρόκειται για μάχιμο «έθνος» σε αντίθεση με τους Βυζαντινούς, τους οποίους θεωρούσε θηλυπρεπείς.

⁷⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* IV, σελ. 339₂₂₋₂₉.

⁷⁶ Ο.π. IV, σελ. 341₁₅ – 345₈· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 205₂₁ – 206₁₇.

⁷⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* IV, σελ. 345₈ – 349₁₀· όλα τα παραπάνω γεγονότα περιγράφονται από Laiou, *Andronicus II*, σελ. 89-90· Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ 273-274· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ 203-204.

Το ίδιο έτος, δηλαδή το 1302 και συγκεκριμένα στις 27 Ιουλίου, χρονολογείται η μάχη του Βαφέως⁷⁸. Στην περιοχή της Νικομήδειας τουρκικός στρατός κινήθηκε εναντίον του Μουζάλανα. Αντίπαλοι ήταν οι Τουρκομάνοι του Οσμάν, οι μετέπειτα Οθωμανοί, μαζί με άλλους Τουρκομάνους από την περιοχή της Παφλαγονίας και του Μαιάνδρου, οι οποίοι μάλιστα κατάφεραν να επικρατήσουν στη συγκεκριμένη μάχη⁷⁹. Οι βυζαντινές δυνάμεις εν τέλει υποχώρησαν στην οχυρωμένη Νικομήδεια, ενώ η ύπαιθρος αφέθηκε στο έλεος των επιδρομέων. Σύμφωνα με νεότερους μελετητές, τα αίτια της ήττας ήταν ο μεγαλύτερος αριθμός Τούρκων, η διαίρεση μεταξύ Βυζαντινών-Αλανών και η μεγαλύτερη θέληση των Τούρκων που πολεμούσαν για λάφυρα, ενώ ο βυζαντινός στρατός ήταν μισθοφορικός⁸⁰. Αυτή η νίκη θεωρείται πολύ σημαντική τόσο για την εξέλιξη των Οθωμανών, οι οποίοι έκτοτε άρχισαν να αποκτούν ισχύ, όσο και για την τύχη της Μ. Ασίας, διότι μετά από αυτό η Ανατολία έχει σχεδόν χαθεί⁸¹ και ελάχιστες μικρασιατικές περιοχές παραμένουν σε βυζαντινό έλεγχο⁸². Επιπλέον, οι Τουρκομάνοι άρχισαν πλέον να φαίνονται άτρωτοι στα μάτια των συγχρόνων, ενώ τα γεγονότα των ετών αυτών ακολουθούν εκτενείς προσφυγικές ροές από τη Μ. Ασία προς τις ευρωπαϊκές περιοχές του κράτους⁸³.

Τελευταία προσπάθεια αντίστασης ήταν, όταν η περίφημη Καταλανική Εταιρεία προσέφερε τις υπηρεσίες της στον αυτοκράτορα το 1303, και ο τελευταίος, αφού δέχτηκε να τους προσλάβει, τους έστειλε στη Μ. Ασία⁸⁴. Οι Καταλανοί σημείωσαν κάποιες εντυπωσιακές νίκες εναντίον Τουρκομάνων, με σημαντικότερη συμβολή τους να είναι η άρση της πολιορκίας της Φιλαδέλφειας⁸⁵, ωστόσο άρχισαν -επειδή δεν είχαν λάβει την πληρωμή τους- να επιτίθενται και σε Βυζαντινούς και έτσι ο Ανδρόνικος

⁷⁸ Η ημερομηνία είναι ευρέως αποδεκτή. Βλ. ενδεικτικά, Laiou, *Andronicus II*, σελ. 90· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ 204· πρβλ. İnalçik, “Osman Ghazi”, σελ. 97, όπου καταλήγει ότι η μάχη δόθηκε το 1301, αλλά η θεωρία του δεν έχει απήχηση στη σύγχρονη έρευνα.

⁷⁹ Σύμφωνα με Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ 284, οι ενισχύσεις ήταν από τον Αλί του εμιράτου Τζομπάν· για τη μάχη του Βαφέως, βλ. Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία IV*, σελ. 359₃ – 367₃₂· İnalçik, “Osman Ghazi”, σελ. 77-100· Lindner, “Barheus and Pelekanon”, σελ. 21.

⁸⁰ İnalçik, “Osman Ghazi”, σελ. 94-95.

⁸¹ Η μάχη αυτή αποτελεί ορόσημο στην ιστορία της βυζαντινής Μ. Ασίας, όπως έχουν παρατηρήσει σύγχρονοι ιστορικοί. Βλ. Laiou, *Andronicus II*, σελ. 91· Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, σελ. 308.

⁸² Αναλυτικά για τις πόλεις που κατελάμβαναν οι Τουρκομάνοι, βλ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 124-125, 219-220. Λίγες πόλεις, πάντως, θα αντέξουν ως τα μέσα σχεδόν του 14^{ου} αιώνα.

⁸³ Laiou, *Andronicus II*, σελ. 91· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ 203-204· για τις προσφυγικές ροές εξαιτίας των τουρκομανικών φυλών, βλ. Κοντογιαννοπούλου, «Εσωτερικές μεταναστεύσεις», σελ. 215-219.

⁸⁴ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία I*, σελ. 220₂ -221₁₇· Laiou, *Andronicus II*, σελ. 134· Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ 282· Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, σελ. 308.

⁸⁵ Ο Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ 286-287, παραθέτει τις επιτυχίες που σημείωσαν εναντίον διάφορων εμιράτων.

αναγκάστηκε να τους αποσύρει στα ευρωπαϊκά εδάφη, όπου δημιουργήθηκαν εντάσεις μεταξύ Καταλανών-Βυζαντινών. Η δολοφονία του αρχηγού των Καταλανών, Ρογήρου, από Αλανούς στρατιώτες του Μιχαήλ Θ⁸⁶ το 1305 έκανε την κατάσταση να ξεφύγει από κάθε έλεγχο και αφού κατέλαβαν την Καλλίπολη, ερήμωναν τη θρακική ύπαιθρο για περισσότερα από δύο χρόνια⁸⁷. Το 1308, καθώς δεν υπήρχε άλλος πλούτος στην περιοχή, έφυγαν αρχικά προς τη Μακεδονία και από κει νοτιότερα στην Αθήνα όπου τελικά το 1311 ίδρυσαν το Δουκάτο των Αθηνών⁸⁸.

Όμως, κάποιες ομάδες Τουρκομάνων που είχαν φέρει οι Καταλανοί μαζί τους, είχαν μείνει στη Θράκη και η μία από αυτές, με αρχηγό κάποιον Χαλίλ, συνέχιζε να δημιουργεί προβλήματα, ώσπου με τη βοήθεια των Σέρβων και των Γενουατών φονεύτηκαν το 1312 στην Καλλίπολη⁸⁹. Στη συνέχεια, υπάρχει η πληροφορία πως Βυζαντινοί μαζί με Σέρβους εκστράτευσαν στη Μ. Ασία εναντίον του εμιράτου του Αϊδινίου, χωρίς όμως να σημειώσουν κάποια σημαντική επιτυχία⁹⁰.

Η συμβολή της Καταλανικής Εταιρείας εν τέλει στην άμυνα της Μ. Ασίας ήταν σχεδόν ανύπαρκτη και τα προβλήματα που δημιούργησαν πολύ περισσότερα απ' όσα έλυσαν. Επίσης, μεταξύ 1304-1308 αποτελούσαν το σημαντικότερο πρόβλημα του κράτους, με αποτέλεσμα να εμποδίζει τους διοικούντες να εστιάσουν στην Ανατολή⁹¹. Η παρουσία τους όμως είναι σημαντική, διότι είναι η πρώτη φορά που ο Ανδρόνικος, απογοητευμένος από την κατάσταση στην Ανατολή, στρέφεται αποκλειστικά σε ξένους μισθοφόρους⁹². Ακολούθως, στο διάστημα 1311-1321 ο Ανδρόνικος αναπροσάρμοσε την εξωτερική πολιτική του και πλέον στόχος δεν ήταν η Ανατολή, αλλά κυρίως τα Βαλκάνια. Σ' αυτή την αλλαγή, εκτός από την εξωτερική πίεση, ίσως ευθύνεται η απογοήτευση από τις προηγούμενες αποτυχίες⁹³.

⁸⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* IV, σελ. 575₅₋₁₆. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 226₁₄₋₂₂, χωρίς όμως να αναφέρει τους Αλανούς.

⁸⁷ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 262₂₀₋₂₄.

⁸⁸ Για τη δράση της Καταλανικής Εταιρείας μέσα στο βυζαντινό πλαίσιο, έχουν γραφεί πολλά. Βλ. ενδεικτικά, Laiou, *Andronicus II*, σελ. 128-242· Burns, "The Catalan Company".

⁸⁹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 254₁₇ – 269₂₃. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 223-224· Bosch, *Andronikos III*, σελ. 86, αν και το χρονολογεί στο 1311· Oikonomides, "Turks in Europe and the Serbs in Asia Minor", σελ. 159-165. Προσθέτει πως υπό τον Χαλίλ βρίσκονταν Τουρκομάνοι του εμιράτου του Αϊδινίου, χωρίς όμως να μπορεί να αποκλειστεί η συμμετοχή των Οθωμανών. Ήταν η πρώτη φορά που Τουρκομάνοι πέρασαν στην Ευρώπη.

⁹⁰ Oikonomides, "Turks in Europe and the Serbs in Asia Minor", 165-168· Ayonu, "Rumeli'de Turkler", σελ. 222-227.

⁹¹ Laiou, *Andronicus II*, σελ. 147.

⁹² Ο.π., σελ. 133.

⁹³ Ο.π., σελ. 243· Και η Bosch, *Andronikos III*, σελ. 146, επισημαίνει την παραμέληση της Μ. Ασίας.

Η τουρκομανική επέκταση ενδεχομένως διακόπηκε μεταξύ 1307-1317, καθώς δεν υπάρχουν σχετικές πληροφορίες, αλλά από το 1317 η πίεση αρχίζει πάλι και ο Οσμάν στέλνει τον γιο του, τον Ορχάν, να καταλάβει τα τελευταία οχυρά στον Σαγγάριο, ενώ η Προύσα πολιορκείται εκ νέου -δίχως όμως αποτέλεσμα⁹⁴. Από τη Μ. Ασία, μόνο η Βιθυνία παρέμενε σε βυζαντινό έλεγχο, ενώ άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι άρχισε να αλλάζει η σύσταση του πληθυσμού με τη μείωση των χριστιανών. Αυτό οφείλεται είτε στη φυγή τους προς τα δυτικά είτε στον εξισλαμισμό πολλών από αυτούς⁹⁵.

Το 1321 ξεκινά η διαμάχη για τον θρόνο μεταξύ του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ και του εγγονού του, Ανδρονίκου Γ΄⁹⁶, γεγονός που αν δεν διευκόλυνε, τουλάχιστον δεν δυσχέρανε την επέκταση των Τουρκομάνων. Ο εμφύλιος αυτός πόλεμος με πολυεπίπεδες συνέπειες, ο πρώτος του 14^{ου} αιώνα, αλλά όχι ο τελευταίος, θα λήξει οριστικά το 1328 υπέρ του νεαρού Ανδρονίκου Γ΄ και των υποστηρικτών του, ενώ ο Ανδρόνικος Β΄ θα αναγκαστεί να καρεί μοναχός για τα τελευταία έτη της ζωής του. Η εμπλοκή ξένων δυνάμεων είναι σημαντικό γεγονός του εμφυλίου και θέτει τις βάσεις για τα μεταγενέστερα γεγονότα. Ο Ανδρόνικος Β΄ μάλιστα είναι ο πρώτος που θα χρησιμοποιήσει τούρκους μισθοφόρους το έτος 1321, αλλά ηττήθηκαν και έπειτα τον εγκατέλειψαν⁹⁷.

Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, πάντως, συμβαίνουν κι άλλα γεγονότα που αφορούν τις βυζαντινο-τουρκικές σχέσεις. Η Φιλαδέλφεια πολιορκείται το 1324, αλλά στέλνεται ο τυφλωμένος Φιλανθρωπηνός και οι Τούρκοι από σεβασμό στο πρόσωπό του λύνουν την πολιορκία⁹⁸. Ακόμη, αρχίζει να αυξάνει σημαντικά η ναυτική δύναμη των εμιράτων και οι επιθέσεις τους στο Αιγαίο εντείνονται⁹⁹. Αποκορύφωμα των επιθετικών ενεργειών είναι η κατάληψη της Προύσας από τον Ορχάν το 1326, η οποία θα γίνει η πρωτεύουσα των Οθωμανών¹⁰⁰.

⁹⁴ Laiou, *Andronicus II*, σελ. 247.

⁹⁵ Ο.π., σελ. 247· το φαινόμενο του εξισλαμισμού καθίσταται εμφανές και στα έγγραφα του Πατριαρχείου της περιόδου. Βλ. ενδεικτικά, *Das Register des Patriarchats II*, αρ. 116, σελ. 134₁ – 136₄₀.

⁹⁶ Ο εμφύλιος αναλύεται εκτενώς σε Laiou, *Andronicus II*, σελ. 284-329· Bosch, *Andronikos III*, σελ. 21-52· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 241-257· βλ. επίσης, Γουναρίδης, «Η διαμάχη των δύο Ανδρονίκων», σελ. 43-53. Ο εμφύλιος αυτός ήταν «ένας πόλεμος γενεών».

⁹⁷ Καντακουζηνός, *Ιστορία I*, σελ. 151₄-152₁₁· Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 134.

⁹⁸ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία I*, σελ. 361₈ – 362₁₁· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 252-253· Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 137, αν και χρονολογεί την αρχή της πολιορκίας στα 1322.

⁹⁹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία I*, σελ. 351₆₋₁₄· Zachariadou, *Trade and Crusade*, σελ. 15· το 1325-1328 άλλωστε, πραγματοποιείται μία πολύ σημαντική επιδρομή που φτάνει έως το Άγιον Όρος. Βλ. σχετικά, Μεργιαλή – Σαχά, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, σελ. 194-195.

¹⁰⁰ Laiou, *Andronicus II*, σελ. 292-293.

A.3. Η σταθεροποίηση της κατάστασης επί Ανδρονίκου Γ΄

Όταν ανέλαβε ως μονοκράτορας ο Ανδρόνικος Γ΄, η κατάσταση ήταν κρίσιμη. Εχθροί στα Βαλκάνια θέλησαν να εκμεταλλευτούν την αλλαγή του θρόνου, αλλά ο νέος αυτοκράτορας απάντησε δυναμικά¹⁰¹. Προβλήματα, βεβαίως, συνέχισαν να υπάρχουν και λόγω της τουρκομανικής πίεσης. Οι πειρατικές επιδρομές στο Αιγαίο συνεχίζονταν και Τουρκομάνοι πειρατές από διάφορα εμιράτα έφταναν ως τη Θράκη και τη Μακεδονία τις οποίες λεηλατούσαν¹⁰². Βασικός υπαίτιος ήταν ο Ουμούρ του Αϊδινίου, με τη δράση του να είναι πολύ σημαντική¹⁰³. Ως απάντηση στην πειρατική απειλή, υπάρχουν πληροφορίες πως ο αυτοκράτορας είχε επαφές προκειμένου να ενταχθεί σε έναν αντιτουρκικό συνασπισμό της Δύσης στο Αιγαίο¹⁰⁴. Οι πρώτες συζητήσεις βεβαίως είχαν γίνει ήδη με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄, αλλά ο σχηματισμός μορφοποιήθηκε το 1332 και η δράση του διήρκεσε ως το 1334¹⁰⁵. Η μόνη σημαντική επιτυχία ωστόσο ήταν η καταστροφή του στόλου του εμιράτου του Καρασί στο Αδραμύττιο. Ο θάνατος του πάπα στη συνέχεια οδήγησε στην αδράνεια του συνασπισμού¹⁰⁶.

Παράλληλα, στη στεριά ο Ανδρόνικος Γ΄ έσπευσε να αντιμετωπίσει τους Οθωμανούς στη Βιθυνία το 1329, προκειμένου να αποτρέψει την κατάκτηση της Νίκαιας, αλλά ο στρατός του γνώρισε την ήττα στο Πελεκάνο και τη Φιλοκρήνη¹⁰⁷. Αυτό που αξίζει να αναφερθεί είναι πως αυτή η μάχη συνετέλεσε στην αλλαγή, ίσως όχι όλων των τουρκομανικών στρατών, αλλά σίγουρα του οθωμανικού στρατού. Αυτό συνέβη, διότι στο Πελεκάνο αποδείχτηκαν τα όρια των τουρκομανικών τακτικών κι έτσι οι Οθωμανοί έκτοτε δημιούργησαν πεζικό και υιοθέτησαν τα δυτικά πρότυπα μάχης. Οι νομαδικές τακτικές σταδιακά εγκαταλείφθηκαν εντελώς¹⁰⁸. Επίσης, αυτήν

¹⁰¹ Bosch, *Andronikos III*, σελ. 53· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 268-269.

¹⁰² Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 136-137· βλ. Pryor, *Geography, Technology, and War*, σελ. 167-172, για την κατάσταση στο Αιγαίο κατά τον 13^ο -14^ο αιώνα.

¹⁰³ Pryor, *Geography, Technology, and War*, σελ. 171· Wittek, *Οθωμανική αυτοκρατορία*, σελ. 58, για την πειρατική δράση του Ουμούρ· βλ. επίσης, Lemerle, *L'Émirat d'Aydin*, σελ. 19-39, για τη δημιουργία του εμιράτου του Αϊδινίου.

¹⁰⁴ Δεν είναι σαφές, εάν υπήρξε τελικά συμμετοχή των Βυζαντινών. Αφενός, βλ. Γαλησιώτης, *Λόγος για τη ναυμαχία στο Αδραμύττιον*, που αποτελεί έναν ευχαριστήριο λόγο, του οποίου ο συγγραφέας υποδηλώνει τη βυζαντινή συμμετοχή· αφετέρου, η σύγχρονη έρευνα έχει αποφανθεί ότι οι Βυζαντινοί δεν συμμετείχαν τελικά. Βλ. ενδεικτικά, Zachariadou, *Trade and Crusade*, σελ. 24-25, 29-33.

¹⁰⁵ İnalcık, "Turcoman Maritime Principalities", σελ. 188· Zachariadou, *Trade and Crusade*, σελ. 15.

¹⁰⁶ İnalcık, "Turcoman Maritime Principalities", σελ. 188· αναλυτικά για τις σχέσεις Βυζαντίου-Δύσης επί Ανδρονίκου Γ΄, βλ. Bosch, *Andronikos III*, σελ. 120-138.

¹⁰⁷ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 341⁵-363⁸· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, 433⁹-436¹⁵· Bosch, *Andronikos III*, σελ. 152-156· Lindner, "Bapheus and Pelekanon", σελ. 22-24.

¹⁰⁸ Lindner, "Bapheus and Pelekanon", σελ. 26.

την περίοδο οι κατακτήσεις των Τουρκομάνων έχουν παγιωθεί και πολλοί από αυτούς επιλέγουν τη ζωή των μόνιμα εγκατεστημένων ανθρώπων, αφήνοντας πίσω τους το νομαδικό ή ημινομαδικό παρελθόν¹⁰⁹. Πρόκειται σαφώς για μία σταδιακή εξέλιξη που πρέπει να είχε αρχίσει από νωρίτερα, αλλά πλέον αρχίζει να αποκρυσταλλώνεται¹¹⁰. Οι πόλεις των Τουρκομάνων γίνονται διοικητικά, οικονομικά και θρησκευτικά κέντρα με την ίδρυση παλατιών, μουσουλμανικών τεμενών και ευαγών ιδρυμάτων¹¹¹.

Μετά τις ήττες από τους Οθωμανούς παρατηρείται μια αλλαγή της βυζαντινής στρατηγικής απέναντι στους Τουρκομάνους των μπειλικιών εν γένει. Η αλλαγή αυτή υπαγορεύτηκε από δύο παράγοντες. Πρώτον, ασφαλώς από τις διαρκείς στρατιωτικές αποτυχίες, οι οποίες κατέστησαν σαφές ότι οι Τουρκομάνοι δεν μπορούσαν να αντιμετωπιστούν στα πεδία των μαχών¹¹² και, δεύτερον, από την παρουσία του Ιωάννη Καντακουζηνού, στενού συνεργάτη του Ανδρονίκου Γ', ήδη από την περίοδο του εμφυλίου, και ο οποίος ενδεχομένως βρίσκεται πίσω από την αλλαγή της στάσης των Βυζαντινών¹¹³. Το 1329, λοιπόν, ο Ανδρόνικος Γ' φαίνεται πως είχε κάποιες επαφές με τον Ορχάν¹¹⁴, ενώ το ίδιο έτος γίνεται η πρώτη επίσημη συμμαχία μεταξύ Βυζαντινών και Τουρκομάνων του εμιράτου του Καρασί με πρωτοβουλία της βυζαντινής πλευράς¹¹⁵ και λίγους μήνες μετά ακολουθούν συμμαχίες με τα εμιράτα του Αϊδινίου και του Σαρουχάν¹¹⁶. Ηγέτης του Αϊδινίου ήταν ο Μεχμέτ μπέης, ο οποίος υποσχέθηκε να μην επιτίθεται σε αυτοκρατορικές κτήσεις με ετήσιο φόρο ως αντάλλαγμα γι' αυτές¹¹⁷. Ωστόσο, ο γιος του Μεχμέτ, ο Ουμούρ, δεν τήρησε τη συμφωνία και δρώντας

¹⁰⁹ Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 226, 238.

¹¹⁰ Για τη διαδικασία, βλ. Hopwood, "Formation of the Begliks", σελ. 132-136· και Lindner, *Nomads and Ottomans*, σελ. 29-36.

¹¹¹ Vryonis, "Nomadization and Islamization", σελ. 60.

¹¹² Bosch, *Andronikos III*, σελ. 159.

¹¹³ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 267-268, 273-274· Zachariadou, *Trade and Crusade*, σελ. 16· İnalcık, "Turcoman Maritime Principalities", σελ. 192. Όλοι οι σύγχρονοι ερευνητές θεωρούν τον Καντακουζηνό ως τον καθοδηγητή της νέας βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής.

¹¹⁴ Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 141· η Bosch, *Andronikos III*, σελ. 157, υποστηρίζει μάλιστα ότι κλείστηκε συνθήκη ειρήνης, αλλά κάτι τέτοιο είναι αμφίβολο, καθώς γεγονός παραμένει ότι λίγο αργότερα ο Ορχάν επιτίθεται εναντίον των Βυζαντινών εκ νέου.

¹¹⁵ Dölger, *Regesten IV*, αρ. 2727, σελ. 137-138· Καντακουζηνός, *Ιστορία I*, σελ. 339₁₆ – 340₁₈· Bosch, *Andronikos III*, σελ. 148-149.

¹¹⁶ Στον Dölger, *Regesten IV*, αρ. 2752, σελ. 143, αναφέρεται μόνο η συμμαχία με τον Σαρουχάν· από την άλλη, ο Καντακουζηνός, *Ιστορία I*, σελ. 388₉₋₂₂, αναφέρει και τις δύο συμμαχίες, κάτι που αποδέχονται και οι νεότεροι μελετητές· Bosch, *Andronikos III*, σελ. 159· Lemerle, *L'Émirat d'Aydin*, σελ. 56-57.

¹¹⁷ Gill, "John VI and the Turks", σελ. 58· İnalcık, "Turcoman Maritime Principalities", σελ. 191.

ανεξάρτητα από τον πατέρα του και σε συνεργασία με τον γιο του Σαρουχάν συνέχιζαν τις ληστρικές επιδρομές¹¹⁸.

Η συνδιαλλαγή όμως δεν έφερε αποτέλεσμα σε όλες τις περιπτώσεις. Το 1331 ακολούθησε η πτώση της Νίκαιας στους Οθωμανούς, η οποία έπειτα από πολιορκία επέλεξε την παράδοση¹¹⁹. Πολλοί Βυζαντινοί παρέμειναν στην πόλη και κάποια χρόνια αργότερα ένας σημαντικός αριθμός από αυτούς είχε εξισλαμιστεί¹²⁰. Ο Ανδρόνικος ήρθε πάλι σε επαφή με τον εμίρη και πράγματι το 1333 έκλεισε συμφωνία με τον Ορχάν, στον οποίο συμφωνήθηκε να αποδίδεται φόρος για τις εναπομείνουσες βυζαντινές κτήσεις της Βιθυνίας. Ωστόσο, η συνθήκη δεν κράτησε για πολύ και το 1337 ο Ορχάν κατέλαβε και τη Νικομήδεια¹²¹.

Σημαντικό γεγονός στη συνέχεια είναι η απόσπαση της Λέσβου το 1335 από Λατίνους¹²². Ο Ανδρόνικος τότε ζήτησε βοήθεια από τον Σαρουχάν και τον Ουμούρ. Αυτοί, πράγματι, τον βοήθησαν να καταλάβει αρχικά τη Φώκαια κι έπειτα ο Ουμούρ του έδωσε πλοία για την κατάληψη της Λέσβου που ολοκληρώθηκε το 1336¹²³. Είχε προηγηθεί προσωπική συνάντηση του αυτοκράτορα με τον Ουμούρ και τότε ξεκίνησε και η φιλία του Καντακουζηνού με τον συγκεκριμένο εμίρη¹²⁴. Συνθήκη είχε οριστεί μεταξύ τους και ο Ουμούρ υποσχέθηκε βοήθεια εναντίον Λατίνων και Οθωμανών, ενώ ο αυτοκράτορας θα πλήρωνε ένα ποσό και θα αναγνώριζε το εμιράτο του ως πολιτική

¹¹⁸ İnalçık, “Turcoman Maritime Principalities”, σελ. 191· Lemerle, *L'Émirat d'Aydin*, σελ. 59-60. Προσθέτει δε, ότι εν τέλει ο Ουμούρ αποδέχτηκε τις συμφωνίες του πατέρα του. Σε άλλο σημείο πάλι ο Lemerle, *L'Émirat d'Aydin*, σελ. 89-90, σημειώνει πως ο Ουμούρ διαδέχτηκε τον πατέρα του ως εμίρης του Αϊδινίου το 1334.

¹¹⁹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, 458¹²⁻²²· Bosch, *Andronikos III*, σελ. 157-158.

¹²⁰ Βλ. *Das Register des Patriarchats* II, αρ. 116, σελ. 134¹ – 136⁴⁰, όπου γίνεται λόγος για βίαιη μεταστροφή· συμφωνεί και ο Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 300-301· αντιθέτως, ο Pahlitzch, “Orthodox Communities under Turkish Rule”, σελ. 159, θεωρεί πως δεν πρόκειται για βίαιες μεταστροφές, αλλά εκουσίες που στόχο είχαν την αναβάθμιση του κύρους τους εξαιτίας των καταπιέσεων που δέχονταν· γενικά, και ο Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 316-320, δέχεται την άποψη των εκουσιων μεταστροφών στο Ισλάμ, αλλά στην περίπτωση της Νίκαιας εάν γίνουν δεκτές οι πληροφορίες του εγγράφου, τότε κάτι τέτοιο δεν ισχύει.

¹²¹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, 545¹⁵⁻¹⁸· Bosch, *Andronikos III*, σελ. 78. Συμπληρώνει πως τότε πραγματοποιήθηκε παράλληλη επίθεση από Βουλγάρους στη Θράκη και έτσι διατυπώνει το ερώτημα μήπως οι δύο διακριτές επιχειρήσεις σχετιζόνταν μεταξύ τους.

¹²² Lemerle, *L'Émirat d'Aydin*, σελ. 108-114· Zachariadou, *Trade and Crusade*, σελ. 38-39.

¹²³ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, σελ. 479²²–495³· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 278· Lemerle, *L'Émirat d'Aydin*, σελ. 108-109, 113.

¹²⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, σελ. 482⁷ – 483²⁰. Ισχυρίζεται μάλιστα ότι αντάλλαζαν επιστολές από νωρίτερα· η εκδοχή του Γρηγορά, *Ιστορία* II, 597¹⁹⁻²⁴, είναι λίγο διαφορετική, διότι πιθανότατα δεν γνώριζε για την προσωπική συνάντηση των δύο ανδρών· βλ. επίσης, McLaughlin, *John Kantakouzenos*, σελ. 303-306, που δίνει και την άποψη του τουρκικού χρονικού του Enveri, ο οποίος αναφέρει ότι ο Καντακουζηνός έγινε υποτελής του Ουμούρ. Η άποψη αυτή πάντως δεν μπορεί να γίνει εύκολα αποδεκτή, γιατί και οι Τούρκοι από τη μεριά τους δεν μπορούσαν να παρουσιάσουν έναν «άπιστο» ως σύμμαχο· για τη φιλία των δύο ανδρών, βλ. ακόμη, Lemerle, *L'Émirat d'Aydin*, σελ. 111-113· Gill, “John VI and the Turks”, σελ. 58· İnalçık, “Turcoman Maritime Principalities”, σελ. 195. Έκτοτε ανοίχτηκε ο δρόμος του Ουμούρ προς τα Βαλκάνια, όπου θα παίζει σημαίνοντα ρόλο τα επόμενα έτη.

οντότητα. Αυτή η σχέση ήταν η στενότερη και ουσιαστικότερη σχέση από κάθε άλλη συμμαχία με Τουρκομάνους¹²⁵.

Από το 1330 το κράτος είχε να αντιμετωπίσει ακόμη μία φορά προβλήματα στα Βαλκάνια, τα οποία όμως πέτυχε να αντιμετωπίσει επιτυχώς και να ενσωματώσει στο κράτος την Ήπειρο και τη Θεσσαλία¹²⁶. Ιδιαίτερο είναι το επεισόδιο του 1336, όπου ο Ανδρόνικος Γ΄, προκειμένου να αντιμετωπίσει ταραχές από τους Αλβανούς, ζήτησε τη βοήθεια του Ουμούρ του Αϊδινίου και 2.000 Τουρκομάνοι πέρασαν στα ευρωπαϊκά εδάφη. Μέσα σε σύντομο χρόνο κατάφεραν να καταστείλουν τις ταραχές και να σπείρουν τον τρόμο στο πέρασμά τους¹²⁷.

Στο τέλος της βασιλείας του Ανδρονίκου Γ΄, που ολοκληρώνεται με τον θάνατό του το 1341, τα σύνορα του κράτους στον ελλαδικό και βαλκανικό χώρο έχουν διευρυνθεί, ενώ για πρώτη φορά εγκαθίστανται καλές σχέσεις με κάποια εμιράτα και ειδικά με αυτό του Ουμούρ, ο οποίος εμφανίζεται ως ο σημαντικότερος εμίρης της περιόδου.

A.4. Ο Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός και οι Τουρκομάνοι. Εχθροί ή φίλοι;

Όταν ο Ανδρόνικος Γ΄ πέθανε, δεν είχε ορίσει σαφώς διάδοχο και ο γιος του ήταν ανήλικος, κάτι που δημιούργησε ένα κενό εξουσίας, το οποίο έπρεπε να καλυφθεί. Έτσι, κι ενώ ήδη είχαν εκδηλωθεί απειλές στα Βαλκάνια¹²⁸, νέος εμφύλιος ξέσπασε από το 1341 ως το 1347 σχετικά με το ποιος θα έπαιρνε την εξουσία. Από τη μία πλευρά των αντιμαχόμενων ήταν ο Ιωάννης Καντακουζηνός¹²⁹, στενός φίλος και συνεργάτης του Ανδρονίκου Γ΄ πάνω στον οποίο είχε μεγάλη επιρροή, και από την άλλη η χήρα του αυτοκράτορα Άννα της Σαβοΐας, μαζί με τον φιλόδοξο Ιωάννη Καλέκα, πατριάρχη από το 1334 με το όνομα Ιωάννης ΙΔ΄. Παρότι αρχικά έγιναν συμφωνίες μεταξύ τους,

¹²⁵ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ 279.

¹²⁶ Για την κατάσταση στα Βαλκάνια, βλ. συνοπτικά, Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ 279-289· η μεγαλύτερη απειλή στα Βαλκάνια την εποχή αυτή ήταν οι Σέρβοι υπό τον Στέφανο Δουσάν. Παρ' όλα αυτά, σε δύο επιθέσεις τους έναντι των Βυζαντινών δεν πέτυχαν τίποτα και τελικά δέχτηκαν συμφωνία ειρήνευσης το 1334, σύμφωνα με την οποία πολλές περιοχές της Μακεδονίας επιστράφηκαν στους Βυζαντινούς. Βλ. σχετικά, Soulis, *Serbs and Byzantium*, σελ. 6-9.

¹²⁷ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, σελ. 496₂ – 499₆· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, 544₁₉ – 545₁₅· Bosch, *Andronikos III*, σελ. 161-162· Lemerle, *L'Émirat d'Aydin*, σελ. 109-110· Gill, "John VI and the Turks", σελ. 58, αν και λανθασμένα το τοποθετεί στο 1337.

¹²⁸ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ 299-300.

¹²⁹ Ο Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ΄, σελ. 187-188, 190, 202-203, τονίζει πως ολόκληρο το έργο του Καντακουζηνού μια απολογία, με σκοπό να δείξει ότι δεν ήθελε την εξουσία. Εντούτοις, η επιμονή του Καντακουζηνού στον εμφύλιο, έρχεται σε αντίθεση με τα λεγόμενά του.

η παρασκηνιακή δράση του Αλέξιου Απόκαυκου, Μεγάλου Δουκός επί Ανδρονίκου Γ', που ήλπιζε σε προσωπικά οφέλη, μετέβαλε τα δεδομένα και οδήγησε σε ρήξη τις δύο παρατάξεις¹³⁰.

Ο πόλεμος αυτός ήταν πολύ πιο καταστροφικός από τον πρώτο, διότι ξένες δυνάμεις συμμετείχαν πολύ πιο ενεργά. Επίσης, η οικονομία του κράτους με το πέρας του πολέμου ήταν εντελώς κατεστραμμένη και τέλος η κοινωνία χωρίστηκε σε δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις, τόσο ενεργά όσο ποτέ άλλοτε¹³¹. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί πως ο εμφύλιος αυτός πήρε κοινωνικές προεκτάσεις, καθώς από τη μία η αριστοκρατία και οι γαιοκτήμονες τάχθηκαν με το πλευρό του Καντακουζηνού, έναν από τους πλέον εξέχοντες εκπροσώπους των τάξεων αυτών, ενώ από την άλλη οι πλατιές μάζες του λαού υποστήριζαν τους αντιπάλους του¹³². Σ' αυτά πρέπει να προστεθούν οι φρικτές λεηλασίες σε βάρος βυζαντινών πληθυσμών και οι εκτενείς καταστροφές σε Θράκη και Μακεδονία, ως κάποια από τα σημαντικότερα αποτελέσματα του εμφυλίου¹³³.

Ο νικητής του εμφυλίου καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τους Τουρκομάνους των εμιράτων. Ο Καντακουζηνός ήταν αυτός που είχε δημιουργήσει προσωπικές σχέσεις με κάποιους μπέηδες και έτσι μπόρεσε να έχει καθ' όλη τη διάρκεια του εμφυλίου τη συνδρομή τους¹³⁴. Δεν ήταν η πρώτη φορά που Τουρκομάνοι έφταναν στα ευρωπαϊκά εδάφη, αλλά ήταν η πρώτη φορά που ενεπλάκησαν τόσο ενεργά στα εσωτερικά του κράτους -σε σημείο να καθορίζουν τον νικητή του εμφυλίου- και επίσης πρώτη φορά έρχονταν διαρκώς και σε πολύ μεγάλους αριθμούς. Πρώτα ο Ουμούρ του Αϊδινίου προσέφερε απλόχερα τη βοήθειά του στον Καντακουζηνό και προσέτρεξε τρεις φορές στα ευρωπαϊκά εδάφη προς ενίσχυσή του¹³⁵. Ειδικότερα, το 1342 έφτασε στο Διδυμότειχο, αλλά λόγω του ψυχρού χειμώνα δεν προσέφερε μεγάλες

¹³⁰ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 296-299· Malatras, "Social Aspects", σελ. 99.

¹³¹ Ακόμη και ο ίδιος ο Καντακουζηνός είχε αντιληφθεί το μέγεθος της καταστροφής που προκάλεσε ο εμφύλιος αυτός. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 304.

¹³² Για τις κοινωνικές προεκτάσεις, βλ. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, σελ. 175²²-177²⁰, 180¹⁹ – 181¹· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 304-308· Lemerle, *L'Émirat d'Aydin*, σελ. 158· πρβλ. Malatras, "Social Aspects", σελ. 101-116, που διαφωνεί με το αυστηρό δίπολο που προβάλλει ο Καντακουζηνός και θεωρεί πως ο ιστοριογράφος με αυτόν τον τρόπο εξυπηρετεί συγκεκριμένους σκοπούς.

¹³³ Gill, "John VI and the Turks", σελ. 59.

¹³⁴ Ωστόσο, δεν είχε καλές σχέσεις με όλους και έτσι κατά τη διάρκεια του εμφυλίου συνεχίζονταν αυτόνομες ληστρικές επιδρομές Τουρκομάνων εναντίον των βυζαντινών εδαφών. Γι' αυτές, βλ. Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 138.

¹³⁵ Για τη βοήθεια από το Αϊδίν και τις εκστρατείες του Ουμούρ, βλ. αναλυτικά, Lemerle, *L'Émirat d'Aydin*, σελ. 145-178, 204-217· Gill, "John VI and the Turks", σελ. 59-63. Τονίζει, βεβαίως, ότι ο Καντακουζηνός δεν ήταν ο μόνος που χρησιμοποιούσε τούρκους συμμάχους.

υπηρεσίες¹³⁶. Το 1343 ήρθε πάλι και πολιορκήσε τη Θεσσαλονίκη¹³⁷ από κοινού με τον Καντακουζηνό, ενώ προκάλεσαν και μεγάλες καταστροφές σε πόλεις της Θράκης που αρνούνταν να δεχτούν την εξουσία του τελευταίου. Τελευταία φορά ήρθε τον χειμώνα 1344-45¹³⁸, αλλά πλέον ήταν δύσκολο να συνεχίσει να βοηθά, διότι βρισκόταν σε εξέλιξη επιχείρηση σταυροφόρων στη Σμύρνη, έδρα του Ουμούρ. Εκεί είναι που πέθανε ο εμίρης αυτός, πολεμώντας τους σταυροφόρους το 1348¹³⁹.

Εκτός από αυτόν, πάντως, βοήθεια είχαν στείλει και οι Τουρκομάνοι του Σαρουχάν και από το 1345 ξεκινούν συζητήσεις και με τον Ορχάν των Οθωμανών¹⁴⁰. Σ' αυτόν ο Καντακουζηνός έδωσε ως σύζυγο μία από τις κόρες του, τη Θεοδώρα¹⁴¹, γεγονός που σε άλλες εποχές θα ήταν καταδικαστέο στη βυζαντινή κοινωνία. Πλέον, όμως, η κατάσταση είχε αλλάξει και οι αυτοκράτορες δεν δίσταζαν να κανονίζουν επιγαμίες ακόμη και με αλλόθρησκους ηγεμόνες¹⁴². Εκτός από τον Καντακουζηνό και η αντιβασιλεία είχε ζητήσει τη συνδρομή των Τουρκομάνων, απόδειξη της ισχύος που είχαν φτάσει ή μάλλον της αδυναμίας των ίδιων των Βυζαντινών. Η Άννα της Σαβοΐας είχε πάρει κάποια στρατεύματα από το εμιράτο του Σαρουχάν το 1346, χωρίς όμως να προσφέρουν σημαντική βοήθεια και είχε έρθει και σε επαφές με τον Ορχάν, ο οποίος είχε προτιμήσει την πλευρά του Καντακουζηνού και αρνήθηκε να βοηθήσει και την αντίπαλη παράταξη, μένοντας πιστός στον λόγο του¹⁴³.

Τελικά, ο Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός επικράτησε και πέτυχε στις αρχές του 1347 να εισέλθει στην Κωνσταντινούπολη, όπου κατόπιν συμφωνίας με την Άννα της Σαβοΐας, αποφασίστηκε να πάρει την εξουσία για ένα διάστημα δέκα χρόνων ως συναυτοκράτορας του νόμιμου διαδόχου¹⁴⁴.

¹³⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 344₆-348₁₂; Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II, 648₄-652₁₀.

¹³⁷ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 383₁₇-394₁₈; Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II, 658₁₃ - 659₁₃; η Θεσσαλονίκη τότε βρισκόταν στην εξουσία των Ζηλωτών. Για το κίνημα αυτό πολλά έχουν γραφεί. Μία από τις πιο πρόσφατες μελέτες είναι αυτή του Barker, "Late Byzantine Thessalonike", σελ. 5-33.

¹³⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 529₁₄-534₂₀; Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II, 727₁ - 729₁₃.

¹³⁹ Για τον θάνατο του Ουμούρ, βλ. Lemerle, *L'Émirat d'Aydin*, σελ. 218-238; ο Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II, 835₉₋₁₃, παρουσιάζει τη θλίψη του Καντακουζηνού για τον χαμό του συμμάχου και φίλου του.

¹⁴⁰ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 321-322; πρβλ. Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 143; Gill, "John VI and the Turks", σελ. 61, που αναφέρουν συνθήκη μόνο με Ορχάν.

¹⁴¹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, σελ. 585₁₈-589₁₁; Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II, σελ. 762₁₈ - 763₁₅, αν και την ονομάζει λανθασμένα ως Μαρία; Bryer, "The first Byzantine-Ottoman marriage", σελ. 475-480.

¹⁴² Για άλλο παράδειγμα, βλ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II, σελ. 741₁₆₋₂₃. Πρόκειται για την κόρη του Ιωάννη Βατάτζη, πρώην διοικητή Θεσσαλονίκης, την οποία πάντρεψε με τον εμίρη του Καρασί; βλ. επίσης, Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 323-325, για τις επιγαμίες που κανόνιζαν ο Μιχαήλ Η' και ο Ανδρόνικος Β' με ετερόδοξους ηγεμόνες.

¹⁴³ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, σελ. 591₃₋₈; Gill, "John VI and the Turks", σελ. 63.

¹⁴⁴ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 326-330.

Ένα από τα πρώτα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει ο νέος αυτοκράτορας ήταν η ησυχαστική έριδα, ένα ζήτημα θεολογικής φύσεως¹⁴⁵. Ο Ησυχασμός ως θεωρία και πρακτική ανάγεται στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες¹⁴⁶, αλλά τον 14^ο αιώνα ήρθε στην επιφάνεια ως σημείο τριβής μεταξύ αντικρουόμενων ιδεολογικών ρευμάτων¹⁴⁷. Πρώτος ο Βαρλαάμ Καλαβρός, ένας μοναχός και φιλόσοφος από την Ιταλία, κρίνοντας τον Ησυχασμό με βάση τη λογική, τον απέρριψε και επιτέθηκε στις ησυχαστικές πρακτικές, ενώ τη στάση αυτή ακολούθησαν στη συνέχεια και άλλες σημαίνουσες προσωπικότητες της εποχής¹⁴⁸. Μεγάλος υποστηρικτής του Ησυχασμού αναδείχτηκε ένας μοναχός από το Άγιον Όρος, ο Γρηγόριος Παλαμάς. Η έριδα εμφανίστηκε όσο ακόμη ζούσε ο Ανδρόνικος Γ΄, αλλά απέκτησε μεγάλη σημασία ιδίως από τον θάνατό του κι έπειτα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι μεταξύ 1341-1351 συγκλήθηκαν αλληπάλληλες σύνοδοι στην Κωνσταντινούπολη για τη διευθέτησή του. Το τελικό αποτέλεσμα ήταν η διακήρυξη της Ορθοδοξίας των απόψεων του Παλαμά, ενώ παράλληλα οι αντίπαλοί του και οι απόψεις τους καταδικάστηκαν¹⁴⁹.

Προβλήματα εξακολουθούσαν να υπάρχουν και στην εξωτερική πολιτική, όπου το κράτος αντιμετώπιζε διαρκείς κρίσεις. Οι Σέρβοι υπό τον Στέφανο Δουσάν αφαίρεσαν την Ήπειρο και τη Θεσσαλία από το βυζαντινό κράτος¹⁵⁰ και ο στρατός που έστειλε σε βοήθεια των Βυζαντινών ο Ορχάν υπό τη διοίκηση του γιου του, Σουλεϊμάν, επιδόθηκε σε λεηλασίες στη Θράκη και δεν προχώρησε δυτικότερα¹⁵¹. Τουρκικοί στολίσκοι συνέχιζαν να λεηλατούν τα νησιά του Αιγαίου και τις παράλιες περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης¹⁵². Ακόμη, ένταση δημιουργήθηκε με τους Γενουάτες του Γαλατά και παρότι οι Βυζαντινοί επέδειξαν μεγάλο ζήλο στον πόλεμο εναντίον των

¹⁴⁵ Απέκτησε πάντως και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις, τουλάχιστον ως ένα σημείο, καθώς συνδέθηκε με τον εμφύλιο. Βλ. Δεληκάρη, *Βίος Αγίου Γρηγορίου Σιναΐτη*, σελ. 127· *ODB*, τ. 2, σελ. 923.

¹⁴⁶ Δεληκάρη, *Βίος Αγίου Γρηγορίου Σιναΐτη*, σελ. 112-117· *ODB*, τ. 2, σελ. 923.

¹⁴⁷ Αντίθετα ιδεολογικά ρεύματα υπήρχαν εντός της βυζαντινής κοινωνίας ήδη από τον 9^ο αιώνα. Από τη μία βρίσκονταν οι «κοσμικοί ουμανιστές» και από την άλλη οι «μοναχοί», όπως χαρακτηριστικά τους ονομάζει ο Meyendorff, *Gregory Palamas*, σελ. 42. Συμπληρώνει μάλιστα, πως η ησυχαστική έριδα ξεκίνησε όταν οι πρώτοι «έφεραν τη φιλοσοφία στη σφαίρα της θεολογίας».

¹⁴⁸ Ένας από τους σφοδρότερους επικριτές του Ησυχασμού αναδείχθηκε ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο οποίος αφιερώνει σχεδόν ολόκληρο το τρίτο τμήμα της Ιστορίας του στο ζήτημα αυτό. Βλ. σχετικά, Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ΄, σελ. 148-151.

¹⁴⁹ Για μια λεπτομερή αφήγηση της έριδας και των σχετικών γεγονότων μέχρι την οριστική επικράτηση των ησυχαστών, βλ. Meyendorff, *Gregory Palamas*, σελ. 42-101. Το έργο του παραμένει η πληρέστερη μελέτη περί του θέματος.

¹⁵⁰ Soulis, *Serbs and Byzantium*, σελ. 35-39. Οι περισσότερες κατακτήσεις μάλιστα, ήταν αναίμακτες.

¹⁵¹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, σελ. 325-24.

¹⁵² Πολλά παραδείγματα επιδρομών στον Άθω βρίσκονται και σε βίους αγίων. Βλ. ενδεικτικά, *Βίος όσιου Διονυσίου*, σελ. 58⁴⁹⁰⁻⁴⁹⁸· *Βίος Αθανασίου Μετεωρίτου*, σελ. 136-137, για τις διαρκείς επιδρομές και επίσης σελ. 45-46, όπου ο εκδότης χρονολογεί τις επιθέσεις αυτές στα χρόνια του Ορχάν.

Λατίνων, η κατάληξη ήταν τραγική¹⁵³. Τα προβλήματα με τους Λατίνους δεν έληξαν εκεί και λίγο αργότερα, το Βυζάντιο βρέθηκε μπλεγμένο στον πόλεμο Βενετών-Γενουατών για τον έλεγχο των Στενών και της Μαύρης Θάλασσας¹⁵⁴. Ο Καντακουζηνός υποστήριξε τους Βενετούς, αλλά η συνεργασία δεν εξελίχθηκε ομαλά και το κράτος, όχι μόνο δεν αποκόμισε τίποτα μετά το πέρας του πολέμου το 1352, αλλά αντιθέτως αναγκάστηκε να κάνει παραχωρήσεις στους Γενουάτες¹⁵⁵.

Η μόνη σημαντική επιτυχία της περιόδου ήταν η ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο κράτος το 1350. Ο αυτοκρατορικός στρατός μάλιστα είχε φτάσει έξω από τα τείχη της και μαζί βρίσκονταν τουρκικά πειρατικά πλοία για να συνδράμουν, αν και τελικά η πόλη παραδόθηκε χωρίς να γίνει κάποια μάχη¹⁵⁶.

Από την άλλη, οι εσωτερικές διαμάχες δεν έληξαν με την επικράτηση του Καντακουζηνού και στη συνέχεια δημιουργήθηκε ανταγωνισμός μεταξύ του γιου του Ιωάννη ΣΤ', Ματθαίου Καντακουζηνού, και του συναυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου¹⁵⁷. Ο ανταγωνισμός θα εξελιχθεί σε ένοπλη σύρραξη το 1352. Σέρβοι και Βούλγαροι στο πλευρό του Ιωάννη Ε' θα συντριβούν από τους Οθωμανούς που έφερε ο Ιωάννης ΣΤ' προκειμένου να ενισχύσει τον γιο του και ως αντάλλαγμα για τις πολύτιμες υπηρεσίες τους, θα αφεθούν να λεηλατήσουν μία ακόμη φορά τη θρακική ύπαιθρο και τις πόλεις που τάσσονταν με το μέρος του Παλαιολόγου¹⁵⁸. Αποκορύφωμα των γεγονότων της περιόδου είναι το πέρας των Οθωμανών στην Ευρώπη, αρχικά με την κατοχή του φρουρίου της Τζύμπης¹⁵⁹, πιθανότατα κατόπιν πρόσκλησης του Ιωάννη Καντακουζηνού, καθώς ήθελε να έχει πιο κοντά τους συμμάχους του ώστε να νιώθει μεγαλύτερη ασφάλεια¹⁶⁰. Στη συνέχεια, το 1354 οι Οθωμανοί με πρωτοβουλία του Σουλταϊμάν πέτυχαν να καταλάβουν αναίμακτα την Καλλίπολη, λόγω ενός

¹⁵³ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 349-356.

¹⁵⁴ Βλ. Kyrris, "Cantacuzenus, Genoese, Venetians and Catalans", σελ. 331-348, για τις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις σε σχέση με τις λατινικές δυνάμεις έως το 1352.

¹⁵⁵ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 371-374· βλ. ακόμη, Kyrris, "Cantacuzenus, Genoese, Venetians and Catalans", σελ. 348-349, όπου αναφέρει τους όρους της συμφωνίας.

¹⁵⁶ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 359-363. Η συνδρομή τους όμως ήταν σημαντική στις επιχειρήσεις που ακολούθησαν εναντίον άλλων πόλεων· Η σημασία της επιτυχίας αυτής αυξάνει ακόμη περισσότερο, διότι την πόλη διεκδικούσαν και οι Σέρβοι. Soulis, *Serbs and Byzantium*, σελ. 42-44.

¹⁵⁷ Βλ. συνοπτικά, Oikonomides, "From soldiers of fortune to Gazi warriors", σελ. 242.

¹⁵⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, σελ. 246₁₄-250₁₇· Soulis, *Serbs and Byzantium*, σελ. 49-50.

¹⁵⁹ Βλ. Oikonomides, "From soldiers of fortune to Gazi warriors", σελ. 240-241, για την πιθανή τοποθεσία.

¹⁶⁰ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* III, 224₃₋₇· πρβλ. Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, σελ. 276₁₇-277₁₀, ο οποίος κάνει λόγο για κατάκτηση και αναφέρει τις συνεννοήσεις που έκανε ο ίδιος με τον Ορχάν προκειμένου να πάρει πίσω το κάστρο· ο Oikonomides, "From soldiers of fortune to Gazi warriors", σελ. 242-243, δέχεται και υποστηρίζει πειστικά την εκδοχή του Γρηγορά.

σεισμού¹⁶¹. Ο Καντακουζηνός δεν μπόρεσε να αποτρέψει το γεγονός, παρότι ισχυρίζεται πως έκανε σχετικές εκκλήσεις τόσο προς τον Σουλεϊμάν όσο και προς τον Ορχάν¹⁶². Λίγους μήνες μετά, αποσύρθηκε από τον θρόνο και ανέλαβε πλέον ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος¹⁶³.

Το πέρασμα των Οθωμανών στην Ευρώπη αποτελεί αναμφίβολα μια τομή στις βυζαντινο-τουρκικές σχέσεις και η κατοπινή περίοδος είναι ολότελα διαφορετική από την προγενέστερη. Έκτοτε, το εμιράτο των Οθωμανών αρχίζει να μεταμορφώνεται σιγά σιγά σε σουλτανάτο και απορροφά τα υπόλοιπα εμιράτα. Εκτός από το εμιράτο του Καρασί, που απορροφήθηκε περί το 1350, σχεδόν όλα τα υπόλοιπα θα έχουν καταληφθεί από τους Οθωμανούς ως το τέλος του 14^{ου} αιώνα.

¹⁶¹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, σελ. 277₁₀ - 279₄; Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* III, σελ. 224₁₄-226₂; Oikonomides, “From soldiers of fortune to Gazi warriors”, σελ. 243.

¹⁶² Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, σελ. 279₆-281₁₈; Oikonomides, “From soldiers of fortune to Gazi warriors”, σελ. 244-245.

¹⁶³ Ο λόγος απόσυρσης δεν μπορεί να θεωρηθεί βέβαιος. Ο ίδιος ο Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, σελ. 308₈₋₁₉, αναφέρει πως παραιτήθηκε χωρίς να δεχτεί πιέσεις· από την άλλη, ο Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* III, σελ. 243₁₅₋₁₈, υποστηρίζει ότι ο Καντακουζηνός αναγκάστηκε να αποσυρθεί υπό την πίεση του λαού.

Β' Κεφάλαιο. Η ορολογία των βυζαντινών πηγών για τους Τουρκομάνους: μία συμβολή στη σκιαγράφησή τους

Ο κλάδος της ονοματολογίας είναι σημαντικός στην εξέταση της εικόνας του Άλλου, διότι βοηθά στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο μία κουλτούρα αντιλαμβάνεται μια άλλη¹⁶⁴. Οι όροι βεβαίως, όπως και τα νοήματά τους, δεν είναι σταθεροί και αλλάζουν αναλόγως προς το ιστορικοπολιτικό πλαίσιο¹⁶⁵, αν και διαφορές στην πρόσληψη ή στην εννοιολόγηση κάθε όρου ενδέχεται να υπάρχουν ακόμη και μεταξύ συγγραφέων της ίδιας περιόδου.

Δυστυχώς, οι μελέτες περί της βυζαντινής ονοματολογίας για τους τουρκόφωνους λαούς δεν είναι πολλές¹⁶⁶ και σε συνδυασμό με τους περιορισμούς που επιβάλλει μια διπλωματική εργασία, η παρούσα μελέτη δεν αποσκοπεί σε μία ολοκληρωμένη παρουσίαση της ορολογίας για τους Τουρκομάνους, παρά αποτελεί μια μικρή συμβολή στον κλάδο της ονοματολογίας, με σκοπό να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο οι Βυζαντινοί έβλεπαν τους Τουρκομάνους αλλά και τους ίδιους τους εαυτούς τους¹⁶⁷.

Για την επίτευξη των στόχων αυτών πρέπει να εξεταστούν δύο ζητήματα. Το πρώτο είναι η εξέταση των όρων ως προς κάποια πιθανή αρνητική ή υποτιμητική χροιά που έχουν. Η αξιολόγηση των όρων ως προς αυτό το θέμα εξαρτάται από δύο συγκεκριμένους παράγοντες. Ο πρώτος είναι η σημασία του κάθε όρου, σε συνάρτηση πάντοτε με το ιδεολογικό υπόβαθρο του βυζαντινού κράτους¹⁶⁸, και ο δεύτερος παράγοντας είναι το ύφος και το περιεχόμενο του εκάστοτε κειμένου στο οποίο ο κάθε όρος χρησιμοποιείται. Η εξέταση των όρων, ως προς την αρνητικότητά τους, οδηγεί σε κάποια συμπεράσματα για την εικόνα των Τουρκομάνων σε μια διπολική βάση

¹⁶⁴ Κιλις, "Ottoman Perception in Short Chronicles", σελ. 112· Durak, "Defining the Turk", σελ. 65.

¹⁶⁵ Κιλις, "Ottoman Perception in Short Chronicles", σελ. 112· Durak, "Defining the "Turk", σελ. 77, ο οποίος τονίζει ότι αυτό συμβαίνει ιδίως στους αρχαϊζοντες όρους.

¹⁶⁶ Savvides, "Notes on Agarenoi, Ismaelitai and Sarakenoi", σελ. 89· Durak, "Defining the Turk", σελ. 66.

¹⁶⁷ Η συσχέτιση των εθνονυμίων με τις ταυτότητες επισημαίνεται και από τον Γιουβανιόβιτς, "Imagining the communities of Others", σελ. 240-241.

¹⁶⁸ Μια πλήρης μελέτη σχετικά με αυτό το θέμα είναι της Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία*. Το στοιχείο της πολιτικής ιδεολογίας, το οποίο πρέπει να ληφθεί υπ' όψη για την αξιολόγηση των όρων, ως προς την εκ προοιμίου αρνητικότητά τους, είναι ο διαχωρισμός με τον οποίο οι Βυζαντινοί αντιλαμβάνονταν τον κόσμο. Από τη μία πλευρά βρίσκονταν οι ίδιοι και το κράτος τους και από την άλλη όλοι οι υπόλοιποι λαοί. Αυτού του είδους η κοσμοθεωρία είναι αλληλένδετη με μια σαφή αίσθηση ανωτερότητας και υπεροχής των ίδιων των Βυζαντινών και το γεγονός αυτό καθορίζει σε μεγάλο βαθμό, όπως είναι φυσικό, τον τρόπο θέασης του Άλλου. Τα αποτελέσματα αυτής της κοσμοθεωρίας, λοιπόν, μπορούν να γίνουν ορατά και στο πεδίο της ονοματολογίας.

αρνητικής-θετικής εικόνας, η οποία λειτουργεί ως προοίμιο στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι Βυζαντινοί έβλεπαν τον Άλλο.

Το δεύτερο ζήτημα σχετίζεται με το είδος των συνδηλώσεων που φέρει ο κάθε όρος ή ονομασία. Η ανάδειξη των συνδηλώσεων προκύπτει από το νόημα του κάθε όρου, καθώς και από τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται από τους συγγραφείς της περιόδου. Η αποκρυστάλλωση των συνδηλώσεων αυτών μπορεί να συνεισφέρει όχι μόνο στην ανάδειξη κάποιων όψεων της εικόνας του Άλλου, αλλά κυρίως στον τρόπο με τον οποίο οι Βυζαντινοί αντιλαμβάνονταν την ετερότητα και τους ίδιους τους εαυτούς τους.

Στην υπό εξέταση περίοδο, για τον προσδιορισμό των Τουρκομάνων χρησιμοποιούνται ποικίλοι όροι¹⁶⁹. Εκτός από κάποιους γενικούς όρους, όπως άπιστοι¹⁷⁰, εχθροί, ξένοι¹⁷¹, υπάρχουν και πιο συγκεκριμένες ονομασίες, οι οποίες μπορούν να διακριθούν σε εθνοτικές και σε θρησκευτικές¹⁷². Ακόμη, κάποιες ονομασίες είναι επιρροές της κλασικής αρχαιότητας και οι Βυζαντινοί τις χρησιμοποιούν για να προσδιορίσουν σύγχρονους τους λαούς, στην προκειμένη περίπτωση τους Τουρκομάνους.

B.1. Οι Τουρκομάνοι ως «βάρβαροι»

Ένα από τα βασικά προβλήματα στη μελέτη της ορολογίας των Βυζαντινών είναι η κλασικίζουσα τάση των συγγραφέων που είχαν λάβει σημαντική κοσμική μόρφωση¹⁷³. Οι συγγραφείς αυτοί έγραφαν συγκεκριμένα είδη κειμένων, με αποτέλεσμα ο κλασικισμός σε αυτά να είναι έντονος. Πρόκειται για ιστορικά έργα, επίσημα εκκλησιαστικά και κρατικά έγγραφα, ρητορικούς λόγους, ποιήματα και επιστολές, ενώ αντιθέτως στα Βραχέα Χρονικά ή σε αγιολογικά κείμενα, γραμμένα

¹⁶⁹ Βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, σελ. 359-360, για τις ονομασίες που χρησιμοποιούνταν για τους Τούρκους εν γένει.

¹⁷⁰ Για σύντομη ανάλυση του όρου, βλ. Ahrweiler, "Byzantine Concepts of the Foreigner", σελ. 11-12.

¹⁷¹ Για τον όρο αυτό υπάρχουν διάφορες αναλύσεις. Βλ. Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 20· Ahrweiler, "Byzantine Concepts of the Foreigner", σελ. 2-4· Papageorgiou, "The image of the Turks", σελ. 157.

¹⁷² Τη διάκριση αυτή έχουν επισημάνει ήδη οι Kılıç, "Ottoman Perception in Short Chronicles", σελ. 114· Preiser-Kapeller, "Islam in the Register of the Patriarchate", σελ. 62.

¹⁷³ Durak, "Defining the Turk", σελ. 65.

από ανθρώπους με χαμηλότερη μόρφωση, δεν χρησιμοποιείται κλασική ορολογία - τουλάχιστον σε σημαντικό βαθμό¹⁷⁴- αν και εκεί απαντούν άλλα είδη αρχαϊσμού¹⁷⁵.

Ο ρόλος της μίμησης αρχαίων συγγραφέων, ένα από τα χαρακτηριστικά του οποίου είναι η χρήση αρχαίων ονομασιών για διάφορους λαούς του παρόντος των συγγραφέων, έχει μελετηθεί εκτενώς από τους βυζαντινολόγους και τα συμπεράσματα οδηγούν σε διαφορετικές κατευθύνσεις¹⁷⁶, αν και αυτό που είναι πλέον αποδεκτό είναι ότι επρόκειτο όχι για στείρα, αλλά για μια συνειδητή μίμηση την οποία οι Βυζαντινοί επανανοηματοδοτούσαν και προσάρμοζαν στην εποχή τους¹⁷⁷. Έτσι και τα ονόματα λαών νοηματοδοτούνταν από το παρόν, διατηρώντας παράλληλα και μία σχέση με το παρελθόν¹⁷⁸.

Ο πρώτος όρος που θα εξεταστεί και ο οποίος απαντά με πολύ μεγάλη συχνότητα στα κείμενα του πρώτου αιώνα της παλαιολόγειας εποχής -παρότι δεν αποτελεί όνομα με την ειδική σημασία της λέξης- είναι ο γενικός όρος «βάρβαρος». Ο όρος αυτός έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς αποτελεί μια επιρροή από την κλασική εποχή, όχι απλώς σε γλωσσολογικό επίπεδο, αλλά και σε ιδεολογικό.

Ιστορικά, ο όρος αυτός αναπτύχθηκε στην ελληνική αρχαιότητα και προέρχεται από το ρήμα «βαρβαρίζω», που σημαίνει «μιλώ ακατάληπτα τα ελληνικά»¹⁷⁹. Δημιουργήθηκε για να περιγράψει όσους δεν ήταν Έλληνες, με έμφαση στη γλωσσική

¹⁷⁴ Durak, "Defining the Turk", σελ. 66-67· Bartutsis, "Archaizing in Byzantium", σελ. 273-274.

¹⁷⁵ Bartutsis, "Archaizing in Byzantium", σελ. 272-273. Υπάρχουν δηλαδή επιρροές από το βυζαντινο-χριστιανικό παρελθόν και όχι το αρχαίο-παγανιστικό· σύμφωνα άλλωστε με τον Shukurov, "Byzantine Concepts of Iran", σελ. 144, ο αρχαϊσμός ήταν παρόν σε όλες σχεδόν τις σφαίρες της βυζαντινής δραστηριότητας.

¹⁷⁶ Γι' αυτό το πολυσυζητημένο θέμα, βλ. ενδεικτικά, Scott, "Classical Tradition"· Hunger, "Imitation of Antiquity"· Bartutsis, "Archaizing in Byzantium"· εκτός αυτών, βλ. Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 13-14, όπου συνοψίζει τις θεωρίες και παραθέτει σχεδόν το σύνολο της σχετικής βιβλιογραφίας.

¹⁷⁷ Λαμπάκης, «Αρχαιοελληνική διάνοηση», σελ. 11-12· σύμφωνα με τη Μεργιαλή - Σαχά, «Το συλλογικό πορτραίτο των διανοούμενων», σελ. 76, η αττική καθαρότητα την οποία επιζητούσαν οι διανοούμενοι της εποχής δεν ήταν απλώς ένας παράγοντας που συνέβαλλε στην κοινωνική τους καταξίωση, αλλά αποτελούσε και μέρος της ταυτότητάς τους ως συνεχιστών της αρχαίας παράδοσης.

¹⁷⁸ Σ' αυτό το σημείο πρέπει να προστεθεί και μια ενδιαφέρουσα «επιστημολογική» προσέγγιση του φαινομένου του αρχαϊσμού -στο πλαίσιο της εθνονομικής και γεωγραφικής κατηγοριοποίησης- από τον Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 14-17. Υποστηρίζει, λοιπόν, πως κατά τα πρότυπα της αριστοτέλειας λογικής οι διάφοροι λαοί διακρίνονταν σε γένη και είδη. Κάθε είδος εντασσόταν σε κάποιο γένος -το γένος αποτελεί μια ευρύτερη έννοια- ανάλογα με τα κοινά χαρακτηριστικά που έφερε. Έτσι, κάθε νέος λαός αποτελούσε ένα νέο είδος και αντιστοιχούσε σε κάποιο ευρύτερο γένος, γνωστό από παλαιότερες εποχές. Το αποτέλεσμα ήταν η νέα γνώση να εντάσσεται στην ήδη υπάρχουσα και οι νέοι λαοί να γίνονται κατανοητοί μέσω της σύγκρισης με παλαιούς. Για παράδειγμα, συγγραφείς του 11^{ου} αιώνα αποκαλούσαν τους Τούρκους (είδος) που έφτασαν στην Ανατολία, ως Ούννους (γένος), προκειμένου να γίνει κατανοητός αυτός ο νέος λαός. Ωστόσο, η θεωρία αυτή παρουσιάζει αδυναμίες, καθώς η εθνονομική κατηγοριοποίηση σε γένη και είδη δεν τηρείται απόλυτα από τους βυζαντινούς συγγραφείς. Αυτό είναι κάτι που έχει παρατηρήσει και ο ίδιος ο εισηγητής της. Βλ. Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 42-43.

¹⁷⁹ Σαββίδης, «Βυζαντινοί και λαοί ανατολικού και βαλκανικού κόσμου», σελ. 139.

διαφορά, όμως το νόημά του εξελίχθηκε και προσέλαβε και ηθικές και πολιτισμικές συνδηλώσεις¹⁸⁰, καθώς από τη μία βρίσκονταν οι πολιτισμένοι Έλληνες κι από την άλλη οι απαίδευτοι νομάδες βάρβαροι¹⁸¹. Ο όρος πέρασε στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και έτσι το δίπολο Έλληνες – βάρβαροι μετατράπηκε σε δίπολο Ρωμαίοι – βάρβαροι με τον πολιτισμό να παραμένει ένα από τα διακριτά στοιχεία, εφόσον άλλωστε ο πολιτισμός της Ρώμης λογίζονταν ως σαφώς ανώτερος¹⁸². Οι Βυζαντινοί συνέχισαν τη ρωμαϊκή παράδοση υιοθετώντας αυτό το ιδεολογικό δίπολο¹⁸³, σύμφωνα με το οποίο ο κόσμος χωριζόταν σε Βυζαντινούς και βαρβάρους¹⁸⁴, όπου οι πρώτοι προσλάμβαναν τους εαυτούς τους ως ανώτερους με ποικίλους τρόπους¹⁸⁵.

Στην υπό εξέταση περίοδο τον όρο χρησιμοποιούν κατά κόρον ως προσδιορισμό των Τουρκομάνων οι πεπαιδευμένοι άνθρωποι της εποχής, ανεξάρτητα από την ιδιότητά τους. Η πρώτη παρατήρηση που πρέπει να γίνει είναι πως ο αριθμός των αναφορών, καθώς και των συγγραφέων που χρησιμοποιούν τον όρο αυξάνεται με το πέρασμα του χρόνου. Οι συγγραφείς των πρώτων δεκαετιών μετά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα, Μανουήλ Ολόβωλος, Γρηγόριος Κύπριος, Νικηφόρος Χούμνος, αναφέρουν ελάχιστες φορές τον όρο¹⁸⁶, ενώ ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος ή τα πατριαρχικά έγγραφα προ του 1290 δεν αναφέρουν καθόλου τους Τουρκομάνους ως «βαρβάρους». Από τη δεκαετία του 1290, όμως, η χρήση του όρου αυξάνει κατακόρυφα. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης και ο Νικόλαος Λαμπηνός στα εγκώμιά τους, όπως και ο Μάξιμος Πλανούδης στις επιστολές του, τον χρησιμοποιούν σχεδόν ως τον μόνιμο προσδιορισμό των εχθρικών Τουρκομάνων, ενώ στο α΄ μισό του 14^{ου} αιώνα, ο όρος απαντά σε πολύ περισσότερες πηγές, αν και δεν αποτελεί τον μοναδικό προσδιοριστικό

¹⁸⁰ Ahrweiler, “Byzantine Concepts of the Foreigner”, σελ. 12.

¹⁸¹ Page, *Being Byzantine*, σελ. 43.

¹⁸² Nryonis, “Byzantine attitudes towards Islam”, σελ. 264-265· η Page, *Being Byzantine*, σελ. 43, σημειώνει πως είχε και γεωγραφικές συνδηλώσεις -τουλάχιστον την περίοδο της βασιλείας του Καρακάλλα.

¹⁸³ Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 27-28· Ahrweiler, “Byzantine Concepts of the Foreigner”, σελ. 12.

¹⁸⁴ *ODB*, τ. I, σελ. 252-253· Page, *Being Byzantine*, σελ. 42· όσον αφορά τη σημασία του όρου στη βυζαντινή εποχή, έχουν εκφραστεί διάφορες απόψεις. Ο Kaldellis, “Roman Identity”, σελ. 200, θεωρεί ότι διαχωριστικό στοιχείο ήταν το γένος· από την άλλη μεριά ο Hunger, “State and Society”, σελ. 182, υποστηρίζει ότι το περιεχόμενο του όρου ήταν πολιτισμικό και θρησκευτικό· η Ahrweiler, “Byzantine Concepts of the Foreigner”, σελ. 12, εστιάζει μόνο στις πολιτισμικές συνδηλώσεις· ωστόσο, ο όρος δεν πρέπει να εξεταστεί ως τόσο στατικός, κάτι που μόνο η Page, *Being Byzantine*, έχει παρατηρήσει και η οποία δείχνει πως η έννοια του όρου ήταν διαρκώς μεταβαλλόμενη, ακόμη και μεταξύ των συγγραφέων της ίδιας περιόδου.

¹⁸⁵ Page, *Being Byzantine*, σελ. 46-47.

¹⁸⁶ Τα εγκώμιά τους χρονολογούνται προ του 1290 και όταν αναφέρονται στους Τουρκομάνους, συνήθως προτιμούν άλλους όρους. Για το περιεχόμενο των έργων τους και τις ακριβείς χρονολογήσεις, βλ. Toth, *Imperial Orations*, σελ. 79-97.

όρο στο εκάστοτε κείμενο. Ο Παχυμέρης στην Ιστορία του¹⁸⁷, ο Ματθαίος Εφέσου και ο Γρηγόριος Παλαμάς στις επιστολές τους, καθώς και οι πατριάρχες, Κάλλιστος και Φιλόθεος Κόκκινος σε βίους αγίων, χρησιμοποιούν αρκετά τον όρο· εκεί όμως που ο όγκος των αναφορών είναι τεράστιος, είναι στις Ιστορίες των Γρηγορά και Καντακουζηνού¹⁸⁸. Η εξήγηση για την αύξηση των αναφορών που παρατηρείται, σχετίζεται με τα ιστορικά γεγονότα. Ειδικότερα, η χρήση των σχετικών όρων αυξάνει ταχύτατα στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, όταν αρχίζει να γίνεται αντιληπτό το μέγεθος της καταστροφής στην Ανατολή, ενώ παγιώνεται στο α΄ μισό του 14^{ου} αιώνα, που συμπίπτει με την οριστική κατάρρευση της βυζαντινής εξουσίας σε μικρασιατικά εδάφη. Η οριστική απώλεια της Μ. Ασίας είναι μια θλιβερή πραγματικότητα για τους Βυζαντινούς, λογικό αποτέλεσμα της οποίας είναι η ανάπτυξη αρνητικών συναισθημάτων προς τον εχθρό αυτό. Έτσι, αυτά τα διαρκώς εντεινόμενα αρνητικά συναισθήματα των βυζαντινών συγγραφέων εκφράζονται με τη χρήση της λέξης αυτής και το αρνητικό φορτίο που φέρει¹⁸⁹.

Αυτή η καθ' όλα αρνητική και υποτιμητική σημασία του όρου οφείλεται, λοιπόν, κατά βάση στην ιδεολογία του διπόλου Βυζαντινοί-βάρβαροι, αλλά επιβεβαιώνεται και από το ύφος και το περιεχόμενο των κειμένων. Ενδεικτικά, ο Γρηγόριος Κύπριος στο εγκώμιό του για τον Ανδρόνικο Β΄ το 1283¹⁹⁰ αναφέρει σαφώς υποτιμητικά το πώς οι βάρβαροι έφευγαν ή σφάζονταν ή αιχμαλωτίζονταν¹⁹¹ και ότι «ο αυτοκράτορας καθάρισε την Ασία από τους βαρβάρους»¹⁹², ενώ ο Μετοχίτης στον δεύτερο Βασιλικό Λόγο, που χρονολογείται το αργότερο στα 1294-5¹⁹³, γράφει χαρακτηριστικά πως «η γη των εχθρών... ως άλλα θηρία γεννά τους βαρβάρους... που δεν ξέρουν τι είναι δίκη, τι πολίτευμα, χωρίς να καταλαβαίνουν από νόμους... η φύση τους είναι η καταστροφή»¹⁹⁴. Ακόμη, ο Λαμπηνός στο εγκώμιό του για τον Ανδρόνικο Β΄, μεταξύ

¹⁸⁷ Βλ. Page, *Being Byzantine*, σελ. 294-295, όπου υπάρχουν συγκεντρωμένες όλες οι αναφορές του Παχυμέρη για βαρβάρους.

¹⁸⁸ Ό.π., σελ. 296-297, 299, για το σύνολο των αναφορών από Γρηγορά και Καντακουζηνό.

¹⁸⁹ Σαββίδης, «Η γνώση των Βυζαντινών για τουρκόφωνο κόσμο μέσα από την ονοματοδοσία», σελ. 717· Page, *Being Byzantine*, σελ. 43. Και οι δύο κάνουν λόγο για τις υποτιμητικές ή αρνητικές συνδηλώσεις του όρου, αλλά κανείς τους δεν αιτιολογεί το σκεπτικό του και απλώς το θεωρούν ως κάτι αυταπόδεικτο.

¹⁹⁰ Toth, *Imperial Orations*, σελ. 91.

¹⁹¹ Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄*, σελ. 375.

¹⁹² Ό.π., σελ. 378.

¹⁹³ Βλ. Μετοχίτης, *Βασιλικοί Λόγοι*, σελ. 38-39, όπου ο εκδότης καταλήγει στη συγκεκριμένη χρονολόγηση.

¹⁹⁴ Ό.π., σελ. 378₂ - 380₁₁.

1296-1303¹⁹⁵, κάνει λόγο για «βαρβαρική μιαρή δολοφονία»¹⁹⁶. Τον 14^ο αιώνα απαντούν παρόμοιες αναφορές. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ το 1322 αναφέρεται σε «ασεβείς βαρβάρους που λεηλατούν»¹⁹⁷, εκδηλώνοντας με τη χρήση της λέξης την απέχθεια που τρέφει για αυτούς. Περί το 1340, ο Ματθαίος Εφέσου σε μία επιστολή του σημειώνει με σαφώς υποτιμητικό τρόπο πως «τόσο αγνώμων ήταν ο βάρβαρος»¹⁹⁸, αν και τελικά «πείθεται να πράξει κάτι απ' αυτά που μαρτυρούν βαρβαρική μεγαλοψυχία, η οποία βέβαια είναι γελοία...»¹⁹⁹. Στους ιστοριογράφους βρίσκονται πάρα πολλά χωρία για βαρβάρους που σχετίζονται με καταστροφές εναντίον Βυζαντινών και υποδηλώνουν εχθρικά συναισθήματα²⁰⁰.

Οι αρνητικές συνδηλώσεις του όρου επιβεβαιώνονται απόλυτα και από την περίπτωση της Ιστορίας του Ιωάννη Καντακουζηνού. Ο Καντακουζηνός χρησιμοποιεί πολύ περισσότερο τον όρο «βάρβαροι», όταν αναφέρεται σε εχθρικά εμιράτα, παρά σε συμμαχικά²⁰¹, κάτι διόλου τυχαίο. Τέλος, αναφορές από τα πατριαρχικά έγγραφα του 14^{ου} αιώνα, όπως ότι «το σπαθί του βαρβάρου θα έχυνε το αίμα τους σαν νερό»²⁰² ή για την «καταστροφή και μεγάλη αιχμαλωσία από τους βαρβάρους και ασεβείς εχθρούς και αθέους»²⁰³ επιβεβαιώνουν την αρνητική χροιά του όρου και στην επίσημη εκκλησιαστική σκέψη. Οι αρνητικές ή υποτιμητικές συνδηλώσεις, λοιπόν, είναι σταθερές σε όλα τα κείμενα, αλλά αυτό που μεταβάλλεται είναι η σημασία του όρου και επομένως ο τρόπος με τον οποίο ο κάθε συγγραφέας μέσα από τη συγκεκριμένη λέξη αντιλαμβάνονταν την ετερότητα.

Εντούτοις, μια ανάλυση για τη χρήση του όρου από τον κάθε συγγραφέα ξεχωριστά δεν είναι δυνατή στο πλαίσιο μια διπλωματικής εργασίας, κι έτσι θα αναφερθούν μόνο κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα. Αρχικά, ο Θεόδωρος Μετοχίτης στον δεύτερο Βασιλικό Λόγο προς τον Ανδρόνικο Β΄ προσδιορίζει ως βαρβάρους τους Τουρκομάνους και αντιλαμβάνεται την ετερότητα από τους βαρβάρους όχι μόνο σε πολιτικό-γεωγραφικό πλαίσιο, καθώς ζουν εκτός της Οικουμένης και δεν εξουσιάζονται από τον βυζαντινό αυτοκράτορα, αλλά πρωτίστως

¹⁹⁵ Λαμπηνός, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄*, σελ. 6-8.

¹⁹⁶ Ο.π., σελ. 434-6.

¹⁹⁷ *Actes de Vatopedi I*, αρ. 56, σελ. 313.

¹⁹⁸ Ματθαίος Εφέσου, *Επιστολές*, αρ. 55, σελ. 177⁹⁹-100.

¹⁹⁹ Ο.π., αρ. 55, σελ. 177¹⁰⁴-105.

²⁰⁰ Βλ. ενδεικτικά, Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι IV*, σελ. 365¹³ – 367³²; Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία I*, σελ. 435⁸ – 436¹⁵, 458¹²⁻²²; Καντακουζηνός, *Ιστορία I*, σελ. 352⁷ – 355¹⁰, τ. III, σελ. 32⁵⁻²⁴.

²⁰¹ Page, *Being Byzantine*, σελ. 174.

²⁰² Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 1, σελ. 2¹²⁻¹⁴.

²⁰³ *Das Register des Patriarchats III*, αρ. 180, σελ. 40¹⁰³⁻¹⁰⁷.

σε πολιτισμικό διότι η έλλειψη πολιτισμού αποτελεί το βασικότερο χαρακτηριστικό της κατωτερότητάς τους²⁰⁴.

Στα πατριαρχικά έγγραφα ο όρος «βάρβαροι» εμφανίζεται κυρίως μετά το 1300 και συνήθως συνδέεται με το γεγονός ότι οι Τουρκομάνοι εξουσίαζαν πρώην χριστιανικές περιοχές²⁰⁵. Οι συνδηλώσεις του όρου, λοιπόν, είναι μεν θρησκευτικές, καθώς πρόκειται για έγγραφα της Εκκλησίας με θρησκευτικό περιεχόμενο²⁰⁶, αλλά επίσης φέρει και πολιτικές συνδηλώσεις. Βάρβαροι αυτοί που κατέχουν βυζαντινά εδάφη στη θέση του αυτοκράτορα.

Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα γράφουν οι ιστοριογράφοι Γρηγοράς και Καντακουζηνός. Γι' αυτούς οι κατ' εξοχήν βάρβαροι είναι οι Τούρκοι των εμιράτων. Σ' αυτούς αποδίδεται η συντριπτική πλειοψηφία της χρήσης του όρου, κάτι που εξηγείται από τη διαφορά της πίστης²⁰⁷. Ο Γρηγοράς άλλωστε δεν χρησιμοποιεί σε καμία περίπτωση τον όρο για χριστιανούς²⁰⁸. Ο Καντακουζηνός από τη μεριά του χαρακτηρίζει έτσι κυρίως τους Τουρκομάνους²⁰⁹, αλλά επίσης τους Τατάρους και τους Μαμελούκους, αναδεικνύοντας έτσι τη σημασία που έχει αποκτήσει ο χριστιανισμός στη συγκεκριμένη περίοδο, ενώ ελάχιστες είναι οι αναφορές του σε χριστιανούς βαρβάρους²¹⁰.

Ωστόσο, τουλάχιστον ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί την έννοια αυτή ως κάτι συνθετότερο. Όταν εισάγει στην αφήγησή του τον Ουμούρ, μπέη του Αϊδινίου, δείχνει ξεκάθαρα ποιες είναι οι διαφορές Βυζαντινών-βαρβάρων²¹¹. Στο παράδειγμα αυτό δεν γίνεται καμία ξεκάθαρη αναφορά στη θρησκεία, ενώ κάποιοι άλλοι παράγοντες φαίνεται να επηρεάζουν τη βαρβαρότητα. Αρχικά, η καταγωγή, με ό,τι αυτή συνεπάγεται, και επίσης ο τρόπος ζωής. Εντούτοις, παρότι σημαντικά διακριτά στοιχεία Βυζαντινών-βαρβάρων, μπορούσαν να ξεπεραστούν όπως χαρακτηριστικά

²⁰⁴ Μετοχίτης, *Βασιλικοί Λόγοι*, σελ. 372₁-386₁₀.

²⁰⁵ *Das Register des Patriarchats* I, αρ. 61, σελ. 390₁₇₋₁₉, II, αρ. 126, σελ. 186₁₋₈.

²⁰⁶ Υπάρχουν άλλωστε και περιπτώσεις όπου τονίζεται η διαφορετική θρησκεία των «βαρβάρων». Βλ. ενδεικτικά, ό.π. III, αρ. 180, σελ. 40.

²⁰⁷ Page, *Being Byzantine*, σελ. 169. Στο ίδιο, σελ. 173, προσθέτει δε, ότι για τον Γρηγορά παίζει κάποιο ρόλο και η γεωγραφία στον προσδιορισμό των βαρβάρων, αν και τα επιχειρήματά της δεν είναι αρκετά πειστικά.

²⁰⁸ Ό.π., σελ. 169. Από τις 35 αναφορές του Γρηγορά σε «βαρβάρους», οι 27 είναι για τους Τουρκομάνους.

²⁰⁹ Ό.π., σελ. 173. Στην Ιστορία του Καντακουζηνού από το σύνολο των αναφορών για «βαρβάρους», ο αριθμός των σχετικών αναφορών που προσδιορίζουν τους Τουρκομάνους φτάνει σε ποσοστό 85%.

²¹⁰ Ό.π., σελ. 173-174.

²¹¹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II, σελ. 649₁₃₋₂₁: «οὕτως οὐ βάρβαρον ὁ βάρβαρος εἶχε τὸν τρόπον, ἀλλ' ἡμερον καὶ παιδείας Ἑλληνικῆς τὸ παράπαν ἐχόμενον... ὁ δε βάρβαρον ἔχων τὴν γένεσιν καὶ βαρβάρους ἦθεσί τε καὶ νόμοις συντεθραμμένος, καὶ ἄλλοφύλῳ χρώμενος φωνῇ καὶ γλώττῃ καὶ διαίτῃ ...».

σημειώνει στη συνέχεια ο Γρηγοράς²¹². Αυτό που παρέμενε το σημαντικότερο στοιχείο για τον Γρηγορά ήταν η ελληνική παιδεία και κατ' επέκταση ο τρόπος σκέψης. Ο Ουμούρ διέφερε από τους υπόλοιπους βαρβάρους λόγω της παιδείας του και του τρόπου με τον οποίο αντιμετώπιζε τον κόσμο. Έτσι, λοιπόν, ο όρος στον συγκεκριμένο συγγραφέα είναι ιδιαίτερος σύνθετος και φέρει πρωτίστως πολιτισμικές διαστάσεις, αλλά επίσης θρησκευτικές, φυλετικές και ίσως και γεωγραφικές.

Συμπερασματικά, η ρητορική των βαρβάρων στο πρόσωπο των Τουρκομάνων είτε για μεμονωμένα άτομα είτε για το σύνολό τους είναι μια πρακτική που ξεκίνησε στο β' μισό του 13^{ου}, αλλά παγιώθηκε στον 14^ο αιώνα και υπαγορεύτηκε από την τουρκική επέκταση -απαραίτητο στοιχείο πάντοτε παρέμενε η επαρκής κοσμική μόρφωση των συγγραφέων. Μέσα από την παρατήρηση της χρήσης της συγκεκριμένης ορολογίας, προκύπτει το συμπέρασμα πως με την πάροδο του χρόνου οι απόψεις για τους Τουρκομάνους γίνονταν ολοένα εχθρικότερες, ενώ το εύρος των ετερογενών κειμένων που τη χρησιμοποιούν, υποδηλώνει πως το σύνολο σχεδόν των συγγραφέων ασπάζονταν τα αρνητικά ή υποτιμητικά συναισθήματα. Πέρα από την αρνητική χροιά, οι θρησκευτικές συνδηλώσεις είναι σημαντικές²¹³, αλλά ταυτόχρονα ο όρος υποδηλώνει τη φυλετική, πολιτισμική, πολιτική και γεωγραφική ετερότητα, καθιστώντας τον όρο γενικό, ασαφή, αλλά και πολυσήμαντο με εναλλασσόμενα νοήματα ανάλογα προς την αντίληψη της ετερότητας του εκάστοτε συγγραφέα.

B.2. Ονοματολογία από την κλασική αρχαιότητα

Ένας άλλος αναχρονιστικός όρος που εμφανίζεται και χρησιμοποιείται ευρέως για τους Τουρκομάνους του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα είναι η ονομασία «Πέρσες»²¹⁴. Σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση, οι Πέρσες κατάγονταν από τον Πέρση, γιο του Περσέα και της Ανδρομέδας. Από αυτούς, ο Πέρσης κληρονόμησε τη χώρα των Κηφίων, που ήταν το παλιό όνομα της Περσίας²¹⁵. Η ονομασία διατηρήθηκε στη βυζαντινή σκέψη μέσω της πολιτιστικής μνήμης, καθώς οι αναμνήσεις της Περσίας

²¹² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II, σελ. 650⁹-12: «βάρβαρον ἔσχε τό γένος καί ἦκιστα συγγενές, οὐδένα ἄν οἶμαι σχοίη τῶν πάντων, ὅστις οὐκ ἐπιεικῶς μέμψαιτο. Τήν γάρ τῆς ψυχῆς ὁμόνοιάν τε καί συγγένειαν οὐχί τό γένος, ἀλλ' ἡ τῆς γνώμης δείκνυσι ταυτότης ...».

²¹³ Ο Kılıç, "Ottoman Perception in Short Chronicles", σελ. 121, υποστηρίζει ότι ο όρος στον 14^ο αιώνα έχει κατά βάση θρησκευτικές συνδηλώσεις. Ωστόσο, η εξέταση των παραπάνω παραδειγμάτων δεν συμφωνεί με αυτό το συμπέρασμα.

²¹⁴ Moravesik, *Byzantinoturcica*, σελ. 252-254.

²¹⁵ Shukurov, "Byzantine Concepts of Iran", σελ. 147. Συμπληρώνει επίσης, πως γιος του Πέρση ήταν ο Αχαιμένης, από όπου πήρε το όνομά της η γνωστή δυναστεία της αρχαίας Περσίας.

ήταν έντονες, τόσο λόγω των ελληνο-περσικών συγκρούσεων της αρχαιότητας όσο και λόγω των βυζαντινο-περσικών πολέμων ιδίως του 7^{ου} αιώνα²¹⁶.

Ο όρος «Πέρσες» επανήλθε στο προσκήνιο ως ονομασία λαών από την εποχή των Σελτζούκων²¹⁷ και χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να προσδιορίσει τη συγκεκριμένη δυναστεία, αλλά και στη συνέχεια για τους Τουρκομάνους και τους Οθωμανούς²¹⁸. Αφενός, η σύνδεση των Σελτζούκων με την Περσία ήταν εμφανής στη γλώσσα και στον πολιτισμό²¹⁹, αλλά αφετέρου οι Τουρκομάνοι και τα εμιράτα που δημιούργησαν ήταν κάτι εντελώς διαφορετικό, χωρίς τις μεγάλες περσικές επιρροές που είχαν δεχτεί οι Σελτζούκοι²²⁰. Στα μάτια των Βυζαντινών, όμως, οι Τουρκομάνοι έρχονταν από τα ανατολικά της Μ. Ασίας και αποτελούσαν κατά κάποιον τρόπο τους συνεχιστές των Σελτζούκων, ως άτυποι και επίδοξοι κυρίαρχοι της Ανατολίας²²¹. Η ονομασία, λοιπόν, είναι βεβαίως εθνοτική, καθώς δηλώνει μια διακριτή εθνότητα με διαφορετικές καταβολές, όμως κατά την πρώιμη εποχή των Παλαιολόγων φέρει έντονες γεωγραφικές συνδηλώσεις και δεν έχει σχέση με γλωσσική συνέχεια ή με φυλετική καταγωγή²²². Η θρησκεία επίσης δεν παίζει κάποιον ρόλο μιας και η ονομασία δεν χρησιμοποιείται για τους μουσουλμάνους εν γένει, παρά μόνο για τους τουρκόφωνους που κατοικούν στην Ανατολία²²³.

Οι γεωγραφικές συνδηλώσεις λοιπόν είναι εμφανείς, αλλά αυτό που αξίζει να εξεταστεί είναι ο λόγος για τον οποίο η συγκεκριμένη ορολογία -και όχι κάποια άλλη κλασική ονομασία- απέκτησε τόσο μεγάλη απήχηση μεταξύ των μορφωμένων συγγραφέων. Μία πρώτη παρατήρηση, λοιπόν, έχει να κάνει με τα είδη των κειμένων, στα οποία απαντά ο όρος. Πιο συγκεκριμένα, στην περίοδο ως τα τέλη του 13^{ου} αιώνα, η συντριπτική πλειοψηφία των έργων που κάνουν χρήση της ονομασίας αυτής είναι εγκώμια. Οι εγκωμιαστές Γρηγόριος Κύπριος, Νικηφόρος Χούμνος και Νικόλαος

²¹⁶ Shukurov, “Byzantine Concepts of Iran”, σελ. 147-148.

²¹⁷ Jovanović, “Imagining the communities of Others”, σελ. 257· Todt, “Islam and Muslims in Byzantine historiography”, σελ. 38.

²¹⁸ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, σελ. 254. Σε ελάχιστες περιπτώσεις χρησιμοποιείται για Τατάρους ή Μογγόλους.

²¹⁹ Shukurov, “Byzantine Concepts of Iran”, σελ. 159· Jovanović, “Imagining the communities of Others”, σελ. 251, σημ. 34.

²²⁰ Ακόμη, η εικόνα των Περσών, όπως αναπτύχθηκε στην Αρχαία Ελλάδα, δεν θυμίζει σε τίποτα την αντίστοιχη των νομάδων Τούρκων. Σχετικά με την εικόνα των Περσών, βλ. Isaac, *Invention of Racism*, σελ. 492· Shukurov, “Byzantine Concepts of Iran”, σελ. 152.

²²¹ Ο Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 17-21, υποστηρίζει ότι τα γεωγραφικά κριτήρια ήταν θεμελιώδη στη βυζαντινή σκέψη ακόμα και για τον αυτοπροσδιορισμό των Βυζαντινών. Δεν σχετίζονταν με το έθνος ή τη φυλή που κατοικούσε εκεί.

²²² Ό.π., σελ. 40· Todt, “Islam and Muslims in Byzantine historiography”, σελ. 38-39.

²²³ Για παράδειγμα, ο Παχυμέρης τους κατοίκους της Αιγύπτου, επίσης μουσουλμάνους, τους αναφέρει ως Αιθίοπες. Βλ. Cassidy, *Geōrgios Pachymerēs*, σελ. 90.

Λαμπηνός κάνουν λόγο για «Πέρσες», με αφορμή κάποιες επιτυχίες των αυτοκρατόρων εναντίον τους κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης²²⁴. Αυτό είναι κάτι που συνέβαινε και στην περίοδο των Κομνηνών. Οι Τουρκομάνοι χαρακτηρίζονταν ως «Πέρσες» σε εγκώμια, προκειμένου να αυξηθεί το κύρος τους και κατ' επέκταση το κύρος του αυτοκράτορα που τους κέρδιζε στα πεδία των μαχών²²⁵. Η σημασία της Περσίας άλλωστε στην πολιτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων ήταν πολύ σημαντική, σε αντίθεση με την υποβαθμισμένη σημασία των τούρκων νομάδων κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Το ίδιο, λοιπόν, συμβαίνει και στη συγκεκριμένη περίπτωση. Το γεγονός άλλωστε ότι πρόκειται για εγκώμιο καθιστά απαραίτητο τον έπαινο του αποδέκτη-αυτοκράτορα²²⁶. Εκτός από τα εγκώμια μάλιστα, ένα από αυτά τα πρώτα κείμενα όπου εδρεύει ο όρος είναι το Τυπικό της μονής του Αγίου Δημητρίου, που συνέταξε ο ίδιος ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος και όπου απαριθμεί τις επιτυχίες του. Μέσα από την εξίσωση των Τουρκομάνων με τους Πέρσες²²⁷, αυτό που πετυχαίνει είναι να αυξήσει το κύρος των επιτυχιών του. Ωστόσο, σε σχεδόν όλα αυτά τα κείμενα, μέσα από το ύφος φαίνεται πως οι όποιες αναφορές είναι υποτιμητικές. Στο β΄ μισό του 13^{ου} αιώνα, λοιπόν, απαντά το εξής παράδοξο: οι βυζαντινοί συγγραφείς να μην προσπαθούν να ανυψώσουν τους Τουρκομάνους μέσω της ονοματολογίας, αλλά κάτι τέτοιο είναι επιφανειακό και στην πραγματικότητα νιώθουν υποτίμηση γι' αυτούς. Ο λόγος άλλωστε για τον οποίο προσπαθούν να τους δώσουν μεγαλύτερο κύρος είναι ακριβώς επειδή τους θεωρούσαν πολύ κατώτερους.

Από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα κι έπειτα, όμως, τόσο η σημασία της λέξης όσο και ο βασικός λόγος για τον οποίο χρησιμοποιείται αλλάζει. Δεν απαντά πλέον σε εγκώμια, αλλά κυρίως σε ιστορικά έργα, τα οποία δεν έχουν απαραίτητα στόχο να εγκωμιάσουν τον αυτοκράτορα²²⁸. Ορόσημο σ' αυτήν την αλλαγή αποτελεί η Ιστορία του Γεώργιου

²²⁴ Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο στον Μιχαήλ Η΄*, σελ. 350· Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄*, σελ. 377-378· Χούμνος, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄*, σελ. 20, 29-30· Λαμπηνός, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄*, σελ. 48²⁰⁻²⁴.

²²⁵ Την παρατήρηση έχει κάνει ο Jovanović, "Imagining the communities of Others", σελ. 247-248· βλ. επίσης, Drijvers, "Barbarian Sassanians", σελ. 68, ο οποίος σημειώνει πως ακόμη και στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο οι Πέρσες θεωρούνταν βάρβαροι, αλλά σαφώς ανώτεροι σε σχέση με άλλους λαούς.

²²⁶ Βλ. Angelon, "Byzantine Imperial Panegyric", σελ. 72, ο οποίος καταλήγει πως αν και τα εγκώμια στην πρώιμη εποχή των Παλαιολόγων είχαν σκοπό να συμβουλέψουν και να κρίνουν, ωστόσο ο προπαγανδιστικός τους ρόλος και ο εγκωμιαστικός τους χαρακτήρας -παρότι υπονομευμένος- συνέχισε να υπάρχει.

²²⁷ Μιχαήλ Παλαιολόγος, *Αυτοβιογραφία*, σελ. 457, 461.

²²⁸ Ο κάθε ιστοριογράφος του 14^{ου} αιώνα έχει διαφορετικούς στόχους. Για το θέμα αυτό βλ. την εμπειριστατωμένη μελέτη του Καρπόζηλου, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ΄, σελ. 60-230.

Παχυμέρη, ο οποίος χρησιμοποιεί κατ' εξοχήν τον όρο αυτό για τους νομάδες της Ανατολής και τον ακολουθούν οι ιστοριογράφοι των μέσων του 14^{ου} αιώνα, Γρηγοράς και Καντακουζηνός. Μεγάλος αριθμός των αναφορών τους για «Πέρσες» συνδέεται με τις καταστροφές που αυτοί προκαλούσαν²²⁹, γεγονός που αναδεικνύει την παγιωμένη αντίληψή τους για το μέγεθος της απειλής από την Ανατολή. Με άλλα λόγια, στον 14^ο αιώνα η ομοιότητα των Τουρκομάνων με τους αρχαίους Πέρσες δεν περιορίζεται μόνο σε γεωγραφικά κριτήρια. Οι Τουρκομάνοι πλέον ήταν η μεγαλύτερη απειλή και οι σημαντικότεροι εχθροί του κράτους, όπως ακριβώς ήταν η Περσία για τους Έλληνες²³⁰. Ο λόγιος και διδάσκαλος Θεόδωρος Υρτακηνός από τη μεριά του συνδέει ξεκάθαρα τους Τουρκομάνους με τους αρχαίους Πέρσες -μέσα σε πολεμικά συμφραζόμενα- σε δύο επιστολές του²³¹ προς τον Καντακουζηνό το 1323-1325²³². Ο λόγος, λοιπόν, για τον οποίο ο όρος «Πέρσες» χρησιμοποιείται τόσο εκτενώς στον 14^ο αιώνα είναι η σύνδεση Τουρκομάνων-Περσών ως προς το μέγεθος του κινδύνου. Με τη χρήση της ονομασίας αυτής, πάντως, προβάλλεται και μία συγκεκριμένη εικόνα των νομάδων Τούρκων: είναι οι ανατολικοί εχθροί που προσπαθούν να καταλύσουν την αυτοκρατορία.

Ο όρος, λοιπόν, κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά το 1261 εξυψώνει τους νομάδες Τούρκους και έτσι κατά κάποιο τρόπο φέρει θετικές συνδηλώσεις, αλλά από τα τέλη 13^{ου} - αρχές 14^{ου} αιώνα η χρήση του αλλάζει και με αφορμή την απειλή και τις καταστροφές αποκτά αρνητικές συνδηλώσεις. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν φτάνει το αρνητικό φορτίο των «βαρβάρων», κάτι που αποδεικνύεται από την περίπτωση της Ιστορίας του Ιωάννη Καντακουζηνού, ο οποίος -όπως ήδη σημειώθηκε- χρησιμοποιεί τον όρο «Πέρσες» για τους τούρκους συμμάχους του και όχι για τους εχθρούς του, οι οποίοι αποκαλούνται «βάρβαροι»²³³. Πρόκειται, λοιπόν, για έναν όρο με γεωγραφικές, πολιτισμικές και ιστορικές συνδηλώσεις.

²²⁹ Βλ. ενδεικτικά, Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* I, σελ. 33₁₂ – 35₂₇, 293₁₈₋₂₂, τ. II, σελ. 599₂₋₁₄. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II, σελ. 693₁₈₋₂₄, 747₁₄ – 748₉. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, σελ. 435₂₁ – 436₁₀, 537₄₋₂₄.

²³⁰ Ακόμη, για τους Ρωμαίους η μόνη δύναμη που τους ανταγωνίζονταν, αν και όχι τόσο άμεσος εχθρός, ήταν η Παρθία, επίσης στα ανατολικά, όπως αναφέρει ο Isaac, *Invention of Racism*, σελ. 371. Εντούτοις, προτιμάται η ονομασία από τον αντίπαλο της Ελλάδας και όχι της Ρώμης, στοιχείο ενδεικτικό για τη σημασία του ελληνισμού ως μέρος της ταυτότητας των λογίων κατά τη συγκεκριμένη περίοδο· οι λόγοι άλλωστε, έβλεπαν τους εαυτούς τους ως συνεχιστές της αρχαίας παράδοσης. Βλ. Μεργιαλή - Σαχά, «Το συλλογικό πορτραίτο των διανοούμενων», σελ. 76· όσον αφορά τη σημασία του ελληνισμού την εποχή αυτή, βλ. ενδεικτικά, Fryde, *Palaeologan Renaissance*, σελ. 82-83.

²³¹ Υρτακηνός, *Επιστολές*, αρ. 54, σελ. 18, αρ. 55, σελ. 19-20. Για το πρόσωπο και το έργο του Υρτακηνού, βλ. ενδεικτικά, *ODB*, τ. 2, σελ. 966-967.

²³² Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 492.

²³³ Page, *Being Byzantine*, σελ. 174.

Στενά συνδεδεμένος με τους Πέρσες, είναι ο όρος «Αχαιμενίδες»²³⁴, που αναφέρεται στη μεγάλη δυναστεία των Περσών της αρχαιότητας και επανέρχεται στο προσκήνιο στο α΄ μισό του 14^{ου} αιώνα²³⁵, προκειμένου να δηλώσει τους Τουρκομάνους²³⁶. Η συγκεκριμένη ονομασία κάθε άλλο παρά συχνή είναι και βρίσκεται σε ελάχιστα έργα. Πιο συγκεκριμένα, για «Αχαιμενίδες» κάνουν λόγο ο φιλόλογος και μοναχός²³⁷ Θωμάς Μάγιστρος, ο πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος μαθητής του Μάγιστρου²³⁸, ο μεγάλος θεολόγος Γρηγόριος Παλαμάς και αρκετά αργότερα ο βιογράφος του οσίου Νίφωνα²³⁹. Το ενδιαφέρον σ' αυτήν την περίπτωση είναι πως παρότι πρόκειται για μία εθνοτική ονομασία και όχι θρησκευτική, οι συγγραφείς που τη χρησιμοποιούν είναι σχεδόν όλοι εκκλησιαστικοί ή μοναχοί, αποδεικνύοντας πως δεν είναι η ιδιότητα του εκάστοτε συγγραφέα ο βασικός λόγος επιλογής των ονομασιών.

Όσον αφορά τις συνδηλώσεις του όρου, η μαρτυρία του βιογράφου Φιλόθεου Κόκκινου σχετικά με τη ναυτική επιδρομή του 1325²⁴⁰ αναφέρει πως «το σουννικό έθνος που λέγονται και Αχαιμενίδες από κάποιον από τους προγόνους...»²⁴¹. Ανάγει, λοιπόν, την καταγωγή των Τούρκων των εμιράτων στην αρχαία περσική δυναστεία και με αυτόν τον τρόπο δίνει την έννοια της καταγωγής²⁴². Στην πραγματικότητα, όμως, είναι πιθανό πως πρόκειται για μια αναλογία και δεν είναι καθόλου τυχαία η εποχή που

²³⁴ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, σελ. 81.

²³⁵ Ο Shukurov, "Byzantine Concepts of Iran", σελ. 154, χρονολογεί τη χρήση του στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, αλλά στην πραγματικότητα έχει χρησιμοποιηθεί και νωρίτερα.

²³⁶ Στη σύγχρονη έρευνα έχει επικρατήσει η αντίληψη πως η ονομασία αυτή χρησιμοποιείται αποκλειστικά για τους Οθωμανούς. Βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, σελ. 81· και Shukurov, "Byzantine Concepts of Iran", σελ. 154· ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν ισχύει και ο όρος αναφερόταν γενικά σε Τούρκους διαφόρων εμιράτων. Ο Θωμάς Μάγιστρος, *Επιστολή*, σελ. 212-228, αναφέρει τη συνεργασία Καταλανών-«Αχαιμενιδών» στις αρχές του 14^{ου} αιώνα και παρότι δεν αποκλείεται να πρόκειται και για Τουρκομάνους του εμιράτου των Οθωμανών, οι περισσότεροι προέρχονταν από το Αϊδίν, όπως έχει καταλήξει ο Oikonomides, "Turks in Europe and the Serbs in Asia Minor", σελ. 159-160· ένα άλλο παράδειγμα είναι οι μαρτυρίες για «Αχαιμενίδες» κατά τη ναυτική επιδρομή του 1325 στο Άγιον Όρος. Βλ. *Βίος Αγίου Ισιδώρου*, σελ. 354₁₋₁₀. Εντούτοις, η Μεργιαλή – Σαχά, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, σελ. 196, χρονολογεί την εμφάνιση του οθωμανικού στόλου στα μέσα του αιώνα και συνεπώς δεν μπορεί να ήταν υπεύθυνοι οι Οθωμανοί για την επιδρομή αυτή· επίσης, η Zachariadou, *Trade and Crusade*, σελ. 15, σημειώνει πως πειρατικές επιδρομές την περίοδο αυτή έκαναν -κυρίως- οι Τουρκομάνοι του Αϊδινίου. Με βάση όλα τα παραπάνω, η ταύτιση των «Αχαιμενιδών» αποκλειστικά με τους Οθωμανούς είναι αδύνατη -τουλάχιστον για τη συγκεκριμένη περίοδο.

²³⁷ Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σελ. 210.

²³⁸ Τσεντικόπουλος, *Βίος και έργο Φιλόθεου Κόκκινου*, σελ. 23· Talbot, "Hagiography in Late Byzantium", σελ. 188.

²³⁹ Η ταυτότητά του δεν είναι γνωστή. Talbot, "Hagiography in Late Byzantium", σελ. 187.

²⁴⁰ Βλ. *Βίος Αγίου Ισιδώρου*, σελ. 354, σημ. 110· και Μεργιαλή – Σαχά, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, σελ. 194-195, όπου ταυτίζουν την αναφορά του με τη συγκεκριμένη επιδρομή.

²⁴¹ *Βίος Αγίου Ισιδώρου*, σελ. 354₁₋₃.

²⁴² Shukurov, "Byzantine Concepts of Iran", σελ. 155. Τονίζει πως ο Κριτόβουλος πολύ αργότερα θα συνδέσει γενεαλογικά τους Οθωμανούς με τους Αχαιμενίδες.

αναπτύχθηκε αυτός ο όρος. Προς τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, η τουρκική πίεση έχει κορυφωθεί, η βυζαντινή Μ. Ασία έχει χαθεί και η απειλή φαίνεται μεγαλύτερη από ποτέ. Έτσι αναπτύσσεται ο όρος ως αναλογία μεταξύ της τουρκικής πίεσης και της πίεσης του Δαρείου Α΄ και του Ξέρξη Α΄ εναντίον των αρχαίων ελληνικών πόλεων²⁴³. Από τη στιγμή μάλιστα που υπήρχε ήδη η αντίληψη της ταύτισης των Τούρκων με τους Πέρσες, η συγκεκριμένη αναλογία είναι απλώς μια μικρή επέκταση της ήδη υπάρχουσας βυζαντινής σκέψης, ενώ και μία ψυχολογική ερμηνεία δεν μπορεί να αποκλειστεί. Ειδικότερα, ενδέχεται να υποδηλώνει την ελπίδα για ανατροπή της δραματικής πραγματικότητας, όπως ακριβώς και όταν οι Έλληνες επικρατούσαν έναντι των Αχαιμενιδών. Εκτός αυτών, βεβαίως, η ονομασία αυτή επανέρχεται στο προσκήνιο λόγω του κλασικισμού της εποχής²⁴⁴ και επιλέγεται επειδή οι Αχαιμενίδες ήρθαν από το Ιράν και έμοιαζαν στους Τούρκους ως προς τη βιαιότητά τους²⁴⁵. Γίνεται, λοιπόν, φανερό ακόμα μία φορά, το πώς οι αρχαϊκοί όροι προσλαμβάνουν νέα νοήματα όταν επαναχρησιμοποιούνται και πως σε καμία περίπτωση η επιλογή των λέξεων δεν γινόταν τυχαία.

Οι αρνητικές συνδηλώσεις του όρου είναι έκδηλες από δύο στοιχεία. Πρώτον, σύμφωνα με το ιδεολογικό υπόβαθρο του βυζαντινού κράτους, όλοι οι ξένοι λαοί ήταν βάρβαροι και συνεπώς η χρήση μιας ονομασίας ενός ξένου λαού απηχεί έναν βάρβαρο λαό. Δεύτερον, ο όρος «Αχαιμενίδες» μέσα στα βυζαντινά κείμενα συνοδεύεται από εικόνες βίας και επιδρομών²⁴⁶. Η εικόνα για τους Τουρκομάνους, λοιπόν, που πηγάζει μέσα και από αυτήν την ονομασία, είναι αυτή των επιθετικών και βίαιων ανατολικών γειτόνων.

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο όρος «Σκύθες»²⁴⁷. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης είναι ο μοναδικός συγγραφέας της περιόδου που χρησιμοποιεί τον όρο στα Υπομνήματά του, όπου τιτλοφορεί ένα κεφάλαιο «Περί Σκυθών»²⁴⁸. Η ονομασία αυτή είναι εθνοτική²⁴⁹ και παραπέμπει στον αρχαίο λαό που τον 7ο-8ο αι. π. Χ. πέρασε από την κεντρική Ασία στις ρωσικές στέπες και δημιούργησε μια τεράστια αυτοκρατορία, η οποία

²⁴³ Shukurov, "Byzantine Concepts of Iran", σελ. 154.

²⁴⁴ Arnakes, "Gregory Palamas among the Turks", σελ. 107.

²⁴⁵ Sahas, "Captivity and Dialogue", σελ. 437, σημ. 7.

²⁴⁶ Βλ. *Βίος Αγίου Γαϊδώρου*, σελ. 354₁₋₁₀, 359₂₈₋₃₆. Vie de Saint Niphon, σελ. 19₅₋₁₃.

²⁴⁷ Moravesik, *Byzantinoturcica*, σελ. 279-283, ο οποίος ωστόσο δεν σημειώνει καμία παραπομπή για τον όρο ως δηλωτικό των νομάδων Τούρκων.

²⁴⁸ Μετοχίτης, *Υπομνηματισμοί*, σελ. 723-734· ο Oikonomides, "The Turks in the Byzantine Rhetoric", σελ. 150, αναφέρει ότι και επί Κομνηνών απαντά αυτό το όνομα για Τουρκομάνους.

²⁴⁹ Κιλις, "Ottoman Perception in Short Chronicles", σελ. 113.

διατηρήθηκε τουλάχιστον ως τον 4ο αι. π. Χ²⁵⁰. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε εκτενώς από τους βυζαντινούς συγγραφείς όλων των περιόδων και κυρίως αναφερόταν σε λαούς των Βαλκανίων²⁵¹. Η χρήση του όρου, ωστόσο, πολλές φορές καθίστατο προβληματική και μόνο μέσα από σύγκριση πηγών μπορεί να γίνει η εκάστοτε ταύτιση των «Σκυθών» με κάποιον σύγχρονο λαό των συγγραφέων²⁵². Στην περίοδο από τον 11^ο ως τον 14^ο αιώνα, πάντως, η ονομασία αφορούσε τους νομάδες του βορρά σε αντιδιαστολή με τους «Πέρσες» της Ανατολής²⁵³.

Για τους Τούρκους της Μ. Ασίας αυτή η ονομασία είναι εξαιρετικά σπάνια, αλλά ο Μετοχίτης αποτελεί εξαίρεση. Η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης έγκειται στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιεί τον όρο και ειδικότερα στο γεγονός πως με τον όρο αυτό ο μεγάλος διανοούμενος του 14^{ου} αιώνα εννοεί τους νομάδες εν γένει και κυρίως τους Τουρκομάνους που απειλούν την αυτοκρατορία²⁵⁴. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, λοιπόν, η ονομασία δεν σχετίζεται με τις καταβολές ή τη γεωγραφία, αλλά στόχος του είναι να καταδείξει τον διαφορετικό τρόπο ζωής των νομάδων από τους μόνιμα εγκατεστημένους πληθυσμούς²⁵⁵ και έτσι επιλέγει έναν όρο που, δίνοντάς του ένα νέο νόημα, τονίζει ακόμη περισσότερο την πολιτισμική ετερότητα Βυζαντινών – Τουρκομάνων. Όσον αφορά το κατά πόσο η χρήση του όρου ήταν αρνητική ή υποτιμητική, αξίζει να σημειωθεί πως το περιεχόμενο στο συγκεκριμένο έργο του Μετοχίτη δεν είναι πολύ εχθρικό προς τους νομάδες, αλλά από την άλλη το περιεχόμενο της λέξης παραπέμπει σε έναν νομαδικό λαό, βάρβαρο, πολεμικό και βίαιο²⁵⁶. Συνεπώς, παρά την όποια αξία τους αποδίδει ο συγγραφέας αυτός, οι συνδηλώσεις του όρου παραμένουν αρνητικές.

Μια τελευταία ονομασία που μπορεί να ενταχθεί στη συγκεκριμένη κατηγορία - παρότι δεν ανάγεται στην κλασική αρχαιότητα, αλλά στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους- είναι ο όρος «Ούννοι»²⁵⁷. Οι Ούννοι του πρώιμου Βυζαντίου ήταν ένα τουρκόφωνο φύλο²⁵⁸ και κατά καιρούς η ονομασία έχει χρησιμοποιηθεί από

²⁵⁰ Σαββίδης, «Βυζαντινοί και λαοί ανατολικού και βαλκανικού κόσμου», σελ. 140.

²⁵¹ Kaldellis, *Ethnography*, σελ. 156· Σαββίδης, «Βυζαντινοί και λαοί ανατολικού και βαλκανικού κόσμου», σελ. 140, ο οποίος συμπληρώνει πως επρόκειτο ιδίως για λαούς τουρκικής καταγωγής.

²⁵² Σαββίδης, «Βυζαντινοί και λαοί ανατολικού και βαλκανικού κόσμου», σελ. 140-141.

²⁵³ Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 30, 38-39.

²⁵⁴ Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 364· Kaldellis, *Ethnography*, σελ. 161-163.

²⁵⁵ Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 364· Σύμφωνα με Kaldellis, *Ethnography*, σελ. 156, η χρήση του όρου σε κάποια λογοτεχνικά είδη είναι για να δείξει ακριβώς αυτήν την αντίθεση των νομάδων με τους πολιτισμένους Ρωμαίους.

²⁵⁶ Κίλις, "Ottoman Perception in Short Chronicles", σελ. 113.

²⁵⁷ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, σελ. 231-237.

²⁵⁸ Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, σελ. 12.

Βυζαντινούς για να προσδιορίσει πλήθος λαών: Βουλγάρους, Άβαρες, Ούζους, Ούγγρους, Κουμάνους, Σελτζούκους και πολύ σπάνια τους Οθωμανούς²⁵⁹. Εξίσου σπάνια φαίνεται πως αποδίδεται και στους Τουρκομάνους των υπόλοιπων εμιράτων, με μόλις δύο αναφορές περί τα μέσα του 14^{ου} αιώνα σε βίους αγίων. Στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι γεωγραφικά τα κριτήρια, με τα οποία οι Τουρκομάνοι της Ανατολίας ταυτίζονται με τους Ούννους, αφού είναι γνωστό πως πρόκειται για έναν λαό που κατοικούσε βορειότερα, αλλά ούτε κοινωνικοπολιτισμικά εφόσον η ονομασία αυτή αποδιδόταν τόσο σε νομαδικούς όσο και σε εγκαθιστάμενους λαούς.

Αντιθέτως, η εθνοτική αυτή ονομασία χρησιμοποιείται από τον Φιλόθεο Κόκκινο για τις τουρκικές επιδρομές στον Άθω²⁶⁰. Έτσι, οι Ούννοι, γνωστοί για την αγριότητα και τις συμφορές που προκαλούσαν, επανέρχονται στο πρόσωπο των Τουρκομάνων. Τα κοινά χαρακτηριστικά είναι αυτά που καθορίζουν την εξίσωση των όρων²⁶¹. Η ονομασία αυτή φέρει ασφαλώς αρνητική χροιά, κάτι το οποίο πιστοποιείται τόσο από το περιεχόμενο όσο και την ίδια τη σημασία της λέξης. Τέλος, ενδιαφέρον είναι το στοιχείο πως και στην προκειμένη περίπτωση ένας εθνοτικός όρος χρησιμοποιείται από ανώτατο εκκλησιαστικό στέλεχος που, συνεπώς, βλέπει τη διαφορετικότητα σε εθνοτικό επίπεδο και όχι σε θρησκευτικό. Το γεγονός αυτό ασφαλώς συνδέεται με τη μόρφωσή του, και έτσι εμφανίζεται ως μια χαρακτηριστική περίπτωση ιεράρχη που ξεφεύγει από την εκκλησιαστική ορολογία²⁶².

B.3. Λοιπές εθνοτικές ονομασίες

Πράγματι ένα σημαντικό μέρος της ορολογίας που χρησιμοποιήθηκε από τους Βυζαντινούς πηγάζει από την κλασική αρχαιότητα. Επίσης, είναι κοινώς αποδεκτό ότι οι λόγιοι Βυζαντινοί απέφευγαν τους νεολογισμούς²⁶³, και έτσι νέες ονομασίες εμφανίζονταν και χρησιμοποιούνταν σπάνια. Παρά ταύτα, υπάρχουν τέτοιου είδους

²⁵⁹ Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 30. Συμπληρώνει πως είχε χρησιμοποιηθεί και ως συνώνυμο του Σκύθες.

²⁶⁰ *Βίος Αγίου Ισιδώρου*, σελ. 354₁₋₂. *Βίος όσιου Γερμανού Μαρούλη*, σελ. 142₅₆ - 143₆₀. πρβλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, σελ. 235-236, ο οποίος λανθασμένα σημειώνει ότι η αναφορά στον βίο του Γερμανού Μαρούλη είναι για Σελτζούκους· η Μεργιάλη – Σαχά, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, σελ. 194-195, έχει αποδώσει ορθά τη συγκεκριμένη επιδρομή του 1325 στους Τούρκους των εμιράτων. Άλλωστε, η τυπική διάλυση του σελτζουκικού κράτους είχε συντελεστεί αρκετά χρόνια πριν το 1325.

²⁶¹ Με αυτό το συμπέρασμα, συμφωνεί και ο Kiliç, “Ottoman Perception in Short Chronicles”, σελ. 113.

²⁶² Για τη μόρφωσή του, βλ. Τσεντικόπουλος, *Βίος και έργο Φιλόθεου Κόκκινου*, σελ. 22-24.

²⁶³ Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 12-13.

ονομασίες και οι οποίες πρέπει να αναλυθούν, διότι δύνανται να δώσουν μία πρώτη εικόνα για τις βυζαντινές αντιλήψεις περί των Τουρκομάνων.

Μεταξύ άλλων, λοιπόν, στις βυζαντινές πηγές απαντά η ονομασία «Τούρκοι»²⁶⁴, ήδη από τον 6^ο αιώνα για διάφορους λαούς²⁶⁵. Στην αρχή χρησιμοποιούνταν για Χαζάρους, Ούγγρους και γενικώς λαούς που ζούσαν στα βόρεια του βυζαντινού κράτους, όμως από τον 11^ο αιώνα προσδιορίζει περισσότερο λαούς στα ανατολικά και πιο συγκεκριμένα τους Σελτζούκους και στη συνέχεια τους Τουρκομάνους και τους Οθωμανούς²⁶⁶. Αυτό είναι αποτέλεσμα των τουρκικών μεταναστεύσεων. Τούρκοι ήταν οι λαοί που μιλούσαν διαλέκτους του τουρκικού/τουρανικού κλάδου της ουρο-αλταϊκής ομογλωσσίας και οι οποίοι ξεκίνησαν από την κεντροανατολική ασιατική στέπα και εξαπλώθηκαν στα δυτικά²⁶⁷. Οι Βυζαντινοί, λοιπόν, είχαν επίγνωση της τουρκικής καταγωγής των διαφόρων τουρκόφωνων λαών και τους προσδιόριζαν αναλόγως²⁶⁸. Η εθνοτική αυτή ονομασία δηλαδή δίνει έμφαση στη φυλετική καταγωγή²⁶⁹ και δείχνει την προέλευση από τους Ογούζους²⁷⁰. Οι συνήθειες δεν έπαιζαν κάποιον ρόλο, αφού ως Τούρκοι προσδιορίζονταν τόσο νομάδες όσο και μόνιμα εγκατεστημένοι πληθυσμοί²⁷¹, κάτι που ισχύει και στον πρώτο αιώνα των Παλαιολόγων²⁷².

Οι πηγές στις οποίες απαντά ο όρος αυτός είναι ετερογενείς: στις Ιστορίες των Παχυμέρη, Γρηγορά, στα πατριαρχικά έγγραφα και συγκεκριμένα σε επιστολές του Αθανασίου Α΄, στις επιστολές του Μάξιμου Πλανούδη και του Γρηγόριου Παλαμά και

²⁶⁴ Για την προέλευση της ονομασίας, βλ. *ODB*, τ.3, σελ. 2100· Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, σελ. IX.

²⁶⁵ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, σελ. 320-327· για τον όρο, βλ. επίσης, Σαββίδης, «Βυζαντινοί και λαοί ανατολικού και βαλκανικού κόσμου», σελ. 143· για μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία των τουρκικών λαών, βλ. *EI*, τ.10, σελ. 687-736.

²⁶⁶ *ODB*, τ.3, σελ. 2129.

²⁶⁷ Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, σελ. 11-14. Υπήρχαν δύο φάσεις μεταναστεύσεων, από τις οποίες η πρώτη έφερε τουρκόφωνα φύλα στα Βαλκάνια μέσω των ρωσικών στεπών (4^{ος} -10^{ος} αι.) και στη δεύτερη τουρκόφωνα φύλα έφτασαν στην Εγγύς Ανατολή και τελικώς στη Μ. Ασία μέσω της κεντροδυτικής ασιατικής στέπας (11^{ος} αι. κ.ε.).

²⁶⁸ Σύμφωνα με Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 32, οι Βυζαντινοί ονόμαζαν Τούρκους οποιονδήποτε τουρκικό λαό ερχόταν σε επαφή μαζί τους.

²⁶⁹ Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ. 3· Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 31· ο Jovanović, “Imagining the communities of Others”, σελ. 251-252, δίνει ιδιαίτερη έμφαση σ’ αυτό και σημειώνει σχετικά πως και σε προγενέστερη περίοδο οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν τον όρο αυτόν αντί για το «Πέρσης», όταν ήθελαν να τονίσουν τη φυλετική καταγωγή.

²⁷⁰ Οι καταβολές σχεδόν όλων των τουρκικών φύλων ανάγονται στους Ογούζους, μια μεγάλη συνομοσπονδία τουρκόφωνων νομάδων που βρισκόταν στη σημερινή Μογγολία. Βλ. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, σελ. 14-16· *ODB*, τ. 3, σελ. 2100.

²⁷¹ Jovanović, “Imagining the communities of Others”, σελ. 251.

²⁷² Αφενός, ο Πλανούδης, *Επιστολές*, αρ. 120, σελ. 207¹³⁻¹⁴, χρησιμοποιεί τον όρο ξεκάθαρα για νομάδες Τούρκους· αφετέρου, ο Παλαμάς, *Επιστολές*, σελ. 137¹⁻², γράφοντας πολλές δεκαετίες αργότερα, χρησιμοποιεί τον όρο για να δηλώσει μόνιμα εγκαθιστάμενους πληθυσμούς.

αρκετά αργότερα στον βίο του Αθανάσιου των Μετεώρων. Τέλος, απαντά και στα επίσημα έγγραφα του κράτους. Το φάσμα της ετερογένειας των πηγών αποκαλύπτει πως η χρήση του όρου δεν απαιτούσε κάποια ευρεία μόρφωση. Άλλωστε, για κάποιους από τους παραπάνω συγγραφείς είναι γνωστό πως το μορφωτικό τους επίπεδο δεν ήταν ιδιαίτερα υψηλό²⁷³.

Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός πως ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται η ονομασία αυτή στα μέσα του 14^{ου} αιώνα ή αργότερα, δίνει και μια θρησκευτική χροιά. Πιο συγκεκριμένα, ο Παλαμάς αντιπαραβάλλει διαρκώς τους χριστιανούς όχι με τους μουσουλμάνους, αλλά με τους «Τούρκους» και έτσι ο όρος αυτός υποκαθιστά τον όρο «μουσουλμάνου»²⁷⁴. Η θρησκευτική χροιά φαίνεται και στη δήλωση του βιογράφου του Αθανάσιου των Μετεώρων, ο οποίος αναφερόμενος σε τουρκικές επιδρομές επί Ανδρονίκου Γ'²⁷⁵ σημειώνει πως «οι Αγαρηνοί, που καλούνται και Τούρκοι»²⁷⁶. Εξισώνει δηλαδή τον εθνικό όρο «Τούρκοι» με τον θρησκευτικό όρο «Αγαρηνοί». Ακόμη, σε ένα από τα μοναστικά έγγραφα υπάρχει αναφορά σε «άθεους Τούρκους», με αποτέλεσμα να τονίζεται η θρησκευτική ετερότητα²⁷⁷. Εντούτοις, στις συγκεκριμένες περιπτώσεις ίσως πρόκειται για διαφορετική εννοιολόγηση που δίνουν οι συγκεκριμένοι συγγραφείς, λόγω της εκκλησιαστικής ή μοναστικής ιδιότητάς τους.

Οι θρησκευτικές συνδηλώσεις άλλωστε δεν υποδηλώνονται από τη χρήση της λέξης από το σύνολο των συγγραφέων και ούτε μπορεί να γίνει λόγος για εξέλιξη των συνδηλώσεων του όρου σε βάθος χρόνου, διότι και ο Γρηγοράς, που γράφει στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, δεν αποδίδει καμία θρησκευτική χροιά στον όρο. Τον χρησιμοποιεί μάλιστα ως συνώνυμο του «Πέρσες»²⁷⁸, όπου δεν υπάρχουν -τουλάχιστον ισχυρές- θρησκευτικές συνδηλώσεις²⁷⁹.

²⁷³ Ο Αθανάσιος Α' είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ανθρώπου χωρίς υψηλή κοσμική μόρφωση. Βλ. Fryde, *Palaeologan Renaissance*, σελ. 96.

²⁷⁴ Παλαμάς, *Επιστολές*, σελ. 137₂, 155₁₆₋₁₇, 161₁₋₂.

²⁷⁵ *Βίος Αθανασίου Μετεωρίτου*, σελ. 45-46.

²⁷⁶ Ο.π., σελ. 136 · Živojinović, “Turkish assaults on Mount Athos”, σελ. 504.

²⁷⁷ *Actes de Lavra III*, αρ. 133, σελ. 50.

²⁷⁸ Page, *Being Byzantine*, σελ. 173.

²⁷⁹ Ένα ενδιαφέρον στοιχείο στην εξέταση της ορολογίας του Γρηγορά είναι ότι ο όρος «Τούρκοι» απαντά σχεδόν αποκλειστικά στο πρώτο τμήμα του έργου του, αλλά στα επόμενα τμήματα τα οποία κυκλοφόρησαν ξεχωριστά προτιμά τον όρο «Πέρσες». Είναι γνωστό πως στο πρώτο τμήμα του έργου του καλύπτει ένα εκτενές χρονολογικό εύρος, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου έχει αφηγηθεί και από προγενέστερους συγγραφείς. Συνεπώς, ένα πιθανό ενδεχόμενο είναι πως η ορολογία που χρησιμοποιεί σ' αυτό αποτελεί επιρροή από τις πηγές του. Δεδομένο είναι πως αξιοποίησε τον Ακροπολίτη και τον Παχυμέρη, αλλά εάν πρόκειται για επιρροή από αυτούς ή από κάποια άγνωστη -σήμερα- πηγή, είναι ένα θέμα που χρειάζεται μια ξεχωριστή μελέτη. Για τη συγγραφή των τμημάτων της Ιστορίας του Γρηγορά, καθώς και για τις γνωστές πηγές που αξιοποίησε, βλ. Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 145-151· και Βλαχάκος, *Ο λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς*, σελ. 27-28.

Σε κάθε περίπτωση, οι Τούρκοι εντάσσονται στη γενικότερη κατηγορία των βαρβάρων και συνεπώς η ιδεολογία συνηγορεί προς μια αρνητική χροιά του όρου. Σ' αυτό πρέπει να προστεθεί και το ύφος των συγγραφέων που τον χρησιμοποιούν, η πλειοψηφία των οποίων τοποθετεί την ονομασία μέσα σε εικόνες βίας και καταστροφών²⁸⁰.

Κάτι τέτοιο, όμως, δεν είναι καθολικό²⁸¹ και υπάρχει άλλο ένα στοιχείο που καθιστά προβληματική τη θέση του όρου ως προς τις πιθανές αρνητικές συνδηλώσεις του. Ειδικότερα, αξίζει να σημειωθεί πως στις συνθήκες ειρήνης που πραγματοποιήθηκαν κατά τον 14^ο αιώνα μεταξύ Βυζαντινών και τουρκομανικών εμιράτων, η ορολογία που απαντά είναι αυτή των «Τούρκων» (Τούρκοι, τούρκος εμίρης ή τούρκος σουλτάνος)²⁸². Ασφαλώς, σε επίσημα κείμενα και με δεδομένη τη δεινή θέση στην οποία το βυζαντινό κράτος είχε περιέλθει, ονοματολογία υποτιμητική δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ως εκ τούτου μέσα από τις συνθήκες φαίνεται πως ο όρος «Τούρκοι» δεν έφερε αρνητικές ή υποτιμητικές συνδηλώσεις. Πρόκειται, λοιπόν, για έναν προβληματικό όρο, του οποίου η εννοιολογική ταξινόμηση δεν είναι εύκολη.

Ένας άλλος όρος άμεσα συσχετισμένος με τον προηγούμενο είναι ο όρος «Τουρκομάνου»²⁸³. Ιστορικά, η ονομασία εμφανίστηκε τον 10^ο-11^ο αιώνα ως συνώνυμο του ονόματος «Ογούζοι» από τους μουσουλμάνους γείτονές τους²⁸⁴. Όμως, ο όρος εξελίχθηκε και έφτασε να έχει μια τεχνική σημασία, διότι από ένα σημείο κι έπειτα δήλωνε τους μουσουλμάνους Ογούζους και όχι το σύνολό τους²⁸⁵. Πάντοτε όμως παρέμενε κατά βάση εθνοτικός, καθώς προσδιόριζε την καταγωγή απ' τους Ογούζους²⁸⁶. Στο βυζαντινό λεξιλόγιο η ονομασία πέρασε τον 12^ο αιώνα για να δηλώσει τους νομάδες της Ανατολίας²⁸⁷.

²⁸⁰ Βλ. ενδεικτικά, Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* IV, σελ. 647₁₄₋₁₉. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 138₁₄₋₁₅, 523₁₋₆. *Actes de Lavra* III, αρ. 133, σελ. 50. *Βίος Αθανασίου Μετεωρίτου*, σελ. 136-137.

²⁸¹ Ο Παλαμάς, για παράδειγμα, όταν θέλει να περιγράψει εικόνες βίας, προτιμά τον όρο «βάρβαροι». Βλ. Παλαμάς, *Επιστολές*, σελ. 141₁₁₋₁₅, 145₄₋₉. παρομοίως, ο Πλανούδης, *Επιστολές*, αρ. 120, σελ. 207₁₃₋₁₄, στη μοναδική φορά που χρησιμοποιεί τον όρο «Τούρκοι», δεν τον εντάσσει σε εικόνες βίας, στις οποίες προτιμά να χρησιμοποιεί διαφορετική ορολογία.

²⁸² Βλ. Dölger, *Regesten* IV, αρ. 2762, σελ. 54, αρ. 2819, σελ. 157, αρ. 2828, σελ. 161, τ. 5, αρ. 2904, σελ. 12.

²⁸³ Moravesik, *Byzantinoturcica*, σελ. 327.

²⁸⁴ Για τις απαρχές του όρου, βλ. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, σελ. 51-52.

²⁸⁵ *EI*, τ. 10, σελ. 682 · *ODB*, τ. 3, σελ. 2128.

²⁸⁶ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, σελ. 51.

²⁸⁷ Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 41.

Ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται ο όρος στην υπό εξέταση περίοδο γίνεται φανερός από τον μοναδικό συγγραφέα που τον αναφέρει. Ο Ακροπολίτης στο β' μισό του 13^{ου} αιώνα διαχωρίζει σαφώς τους νομάδες Τούρκους από τους Σελτζούκους, τους οποίους ονομάζει «Πέρσες»²⁸⁸. Εκτός από την προφανή συσχέτιση του όρου με τις καταβολές των Τουρκομάνων και το γένος στο οποίο ανήκαν, οι συνδηλώσεις που φέρει η ονομασία αυτή αφορούν κατά βάση τον τρόπο ζωής. Ο λόγος για τον οποίο ο Ακροπολίτης καθιστά σαφή τον διαχωρισμό από τους «Πέρσες» είναι ο νομαδικός τρόπος ζωής. Γι' αυτό άλλωστε δεν επιλέγει την ονομασία «Τούρκου», αλλά τους προσδιορίζει ως «Τουρκομάνους». Εξάλλου, ενώ οι Τούρκοι μπορεί να ήταν είτε νομάδες είτε μόνιμα εγκατεστημένοι, η χρήση του ονόματος «Τουρκομάνοι» δηλώνει αποκλειστικά τους νομάδες²⁸⁹. Παρότι υπάρχει μόλις μία αναφορά, το πιθανότερο ενδεχόμενο είναι πως η ονομασία αυτή είχε αρνητική ή υποτιμητική χροιά, καθώς προσδιορίζει νομάδες, τους οποίους οι Βυζαντινοί θεωρούσαν πολύ κατώτερους εξαιτίας της απουσίας πολιτισμού²⁹⁰. Λόγω του κλασικισμού ο όρος δεν θα γνωρίσει μεγάλη διάδοση, αλλά σε αυτό ενδεχομένως παίζει ρόλο και το γεγονός ότι οι βυζαντινοί συγγραφείς επέλεξαν συνειδητά αρνητικότερους και πιο σύνθετους όρους, ενώ η νομαδική ζωή δεν ήταν το σημαντικότερο στοιχείο στο οποίο ήθελαν να εστιάσουν.

B.4. Θρησκευτικές ονομασίες ως προσδιορισμοί των Τουρκομάνων

Εκτός από τις εθνοτικές ονομασίες, ορισμένοι βυζαντινοί συγγραφείς αναφέρονταν στους Τουρκομάνους χρησιμοποιώντας θρησκευτική ορολογία²⁹¹, γεγονός που υποδηλώνει όχι μόνο την αντίληψη των συγγραφέων αυτών για την πρωταρχική σημασία της θρησκείας ως ειδοποιούς διαφοράς, αλλά φανερώνει επίσης και μία από τις εικόνες που οι Βυζαντινοί είχαν σχηματίσει για τους Τουρκομάνους: την εικόνα των αλλόθρησκων ανθρώπων.

²⁸⁸ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, σελ. 136¹⁵⁹⁻¹⁶⁰. Jovanović, “Imagining the communities of Others”, σελ. 264.

²⁸⁹ Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, σελ. 3-4.

²⁹⁰ Ahrweiler, “Byzantine Concepts of the Foreigner”, σελ. 12.

²⁹¹ Για θρησκευτικούς όρους, βλ. Todt, “Islam and Muslims in Byzantine historiography”, σελ. 45.

Οι δύο πρώτοι όροι που απαντούν συχνότερα είναι «Αγαρηνοί»²⁹² και «Ισμαηλίτες»²⁹³. Προέρχονται από την Παλαιά Διαθήκη²⁹⁴ και πιο συγκεκριμένα από την Άγαρ, αιγύπτια σκλάβο του Αβραάμ, γόνος των οποίων ήταν ο Ισμαήλ. Η εβραϊκή παράδοση υποστηρίζει πως ο Ισαάκ ήταν ο γόνος του Αβραάμ με τη Σάρα, ενώ αντίθετα η μουσουλμανική παράδοση θεωρεί πως ο γιος που θα θυσιαζόταν ήταν ο Ισμαήλ. Έτσι προέκυψαν οι δύο αυτές ονομασίες που χρησιμοποιούνταν από τους Βυζαντινούς, αδιακρίτως, για όλους τους μουσουλμανικούς λαούς του Μεσαίωνα είτε ήταν αραβόφωνοι είτε τουρκόφωνοι²⁹⁵, χωρίς να παίζει ρόλο η εθνοτική καταγωγή ή τα κοινωνικοπολιτιστικά χαρακτηριστικά. Στην ουσία, η χρήση των όρων αυτών για τους Τούρκους υποδηλώνει και μια αναβίωση της εικόνας των μουσουλμάνων Αράβων στο πρόσωπο των μουσουλμάνων Τούρκων²⁹⁶.

Ο όρος «Αγαρηνοί» χρησιμοποιούνταν αρχικά για μουσουλμάνους Άραβες και μάλιστα αυτούς της Βόρειας Αφρική και του εμιράτου της Κρήτης κατά την περίοδο από τον 9^ο ως τον 11^ο αιώνα. Αργότερα, όμως, ο όρος έφτασε να χρησιμοποιείται και για τους Τούρκους, ιδίως Σελτζούκους και Οθωμανούς²⁹⁷. Η ονομασία αυτή απαντά και για τους Τουρκομάνους του 13^{ου}-14^{ου} αιώνα, αλλά όχι με μεγάλη συχνότητα. Τα μόνα έργα που την αναφέρουν είναι τα μοναστικά έγγραφα και τα αγιολογικά κείμενα²⁹⁸ που γράφτηκαν μετά τα μέσα του 14^{ου}, ενώ εντοπίζεται μία μόλις φορά στα Βραχέα Χρονικά²⁹⁹. Οι θρησκευτικές συνδηλώσεις του όρου είναι προφανείς. Ο Διονύσιος, ο ιδρυτής της μονής Διονυσίου, αναφερόμενος σε γεγονότα προ του

²⁹² Moravcsik, *Byzantinoturcica*, σελ. 55.

²⁹³ Ο.π., σελ. 141-142, αν και αναφέρει λανθασμένα ότι προσδιορίζονταν έτσι μόνο οι Οθωμανοί του 15^{ου} αιώνα· πρβλ. Savvides, “Notes on Agarenoi, Ismaelitai and Sarakenoi”, σελ. 90-91, ο οποίος έχει επισημάνει τη χρήση των όρων και για τους Τουρκομάνους· συνώνυμος όρος με το «Ισμαηλίτες» ήταν ο όρος «Αμαληκίτες», ο οποίος όμως απαντά μόνο σε ένα εκκλησιαστικό έγγραφο. Βλ. σχετικά, Άθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, σελ. 443.

²⁹⁴ Todt, “Islam and Muslims in Byzantine historiography”, σελ. 35.

²⁹⁵ Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, σελ. 19. Συμπληρώνει μάλιστα πως ο Ισμαήλ θεωρούνταν ο γενάρχης των περισσότερων αραβικών φυλών· Todt, “Islam and Muslims in Byzantine historiography”, σελ. 35.

²⁹⁶ Κίλις, “Ottoman Perception in Short Chronicles”, σελ. 113.

²⁹⁷ Ο.π., σελ. 113· Σαββίδης, «Βυζαντινοί και λαοί ανατολικού και βαλκανικού κόσμου», σελ. 148. Σπανιότερα δε, χρησιμοποιούνταν για Τατάρους.

²⁹⁸ Οι όροι που χρησιμοποιούνται στα αγιολογικά κείμενα ως προσδιορισμοί του τουρκικού στοιχείου έχουν συγκεντρωθεί από τη Μεργιαλή – Σαχά, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, σελ. 193· και Ζίνογιονιό, “Turkish assaults on Mount Athos”, σελ. 504· για τους όρους που χρησιμοποιούνταν διαχρονικά ως προσδιορισμοί των μουσουλμάνων γενικότερα, βλ. Mansouri, “Muslims and Byzantines”, σελ. 46.

²⁹⁹ *Βραχέα Χρονικά* I, αρ. 26/11, 26/12, σελ. 203.

1354³⁰⁰, κάνει λόγο για «δυσσεβείς Αγαρηνούς»³⁰¹ και «Άθεους Αγαρηνούς»³⁰² και μέσα από τους επιθετικούς προσδιορισμούς που χρησιμοποιεί, δίνει ακόμα μεγαλύτερη έμφαση στη θρησκευτική ετερότητα, κάτι που παρατηρείται και σε μοναστικά έγγραφα, όπου επίσης γίνεται λόγος για «άθεους Αγαρηνούς»³⁰³. Ακόμη, στον βίο του Αθανασίου των Μετεώρων από άγνωστο βιογράφο³⁰⁴ υπάρχει η αναφορά -στο σημείο που αφηγείται την εγκατάλειψη της σκήτης από τον όσιο το 1335³⁰⁵- πως «οι Αγαρηνοί, που συνήθως καλούνται Τούρκοι..»³⁰⁶ και με αυτόν τον τρόπο, ο βιογράφος καταδεικνύει τη συχνότητα του όρου Τούρκοι στην εποχή του, αλλά παρ' όλα αυτά επιλέγει μια θρησκευτική ονομασία, καθώς όπως και οι προηγούμενοι βιογράφοι αγίων βρίσκει τη θρησκευτική διαφορά σημαντικότερη.

Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση του πατριάρχη Κάλλιστου, σημαντικού υποστηρικτή του Ησυχασμού, που έγραψε για τον πνευματικό του πατέρα, τον Γρηγόριο Σιναΐτη³⁰⁷. Η ονομασία δεν εμφανίζεται μόνη της στο συγκεκριμένο βίο, αλλά συμπληρώνεται από κατάλληλες εκφράσεις απέχθειας: «το γένος των άθεων Αγαρηνών»³⁰⁸, «το άθεο και βαρβαρικό έθνος των Αγαρηνών»³⁰⁹, «βαρβαρικού έθνους των Αγαρηνών»³¹⁰, οι οποίες φανερώνουν την αρνητικά φορτισμένη -και με έμφαση στη διαφορά θρησκείας- λέξη. Παράλληλα, όμως, το γεγονός ότι προσδιορίζει πως πρόκειται για διαφορετικό έθνος ή γένος³¹¹ αναδεικνύει και την επίγνωση του βιογράφου ότι είναι κυρίως η θρησκευτική διαφορά που παίζει ρόλο, αλλά όχι μόνο αυτή. Οι διαφορετικές καταβολές των Τουρκομάνων είναι ακόμη ένα σημαντικό στοιχείο ετερότητας, τουλάχιστον για τον συγκεκριμένο συγγραφέα.

Το ύφος των παραπάνω χωρίων υποδηλώνει και την αρνητική ή υποτιμητική χροιά της λέξης, κάτι που εντείνεται από το εκάστοτε περικείμενο. Άλλωστε, σε κάθε αναφορά στους Τουρκομάνους από τα αγιολογικά κείμενα, αυτή συμβαίνει με σκοπό να εξιστορήσει κάποια επίθεση εναντίον των μοναχών ή ασκητών. Η αρνητική

³⁰⁰ Μεργιαλή – Σαχά, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, σελ. 199.

³⁰¹ *Βίος όσιου Διονυσίου*, σελ. 58490-495.

³⁰² *Ό.π.*, σελ. 63668.

³⁰³ *Actes de Kutlumus*, αρ. 23, σελ. 96.

³⁰⁴ Πιθανότατα, επρόκειτο για κάποιον μοναχό, μαθητή του Αθανασίου. Talbot, “Hagiography in Late Byzantium”, σελ. 185.

³⁰⁵ Μεργιαλή – Σαχά, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, σελ. 195.

³⁰⁶ *Βίος Αθανασίου Μετεωρίτου*, σελ. 136.

³⁰⁷ Talbot, “Hagiography in Late Byzantium”, σελ. 184.

³⁰⁸ Δεληκάρη, *Βίος Αγίου Γρηγορίου Σιναΐτη*, σελ. 318.

³⁰⁹ *Ό.π.*, σελ. 345.

³¹⁰ *Ό.π.*, σελ. 352.

³¹¹ Για τη σημασία των όρων αυτών σε προγενέστερες περιόδους, βλ. Page, *Being Byzantine*, σελ. 41-42. Τουλάχιστον ο όρος γένος συνδέεται με φυλετικά και πολιτικά γνωρίσματα.

σημασία της λέξης γίνεται ακόμη πιο έκδηλη από τη γενική υποτίμηση των Βυζαντινών προς τις διαφορετικές θρησκείες, κάτι που ασφαλώς είναι απότοκο της εγγενούς αντίληψής τους ότι πιστεύουν στον μοναδικό και αληθή Θεό³¹². Με βάση αυτή την ιδεολογία, οποιαδήποτε ονομασία εστιάζει στη θρησκευτική ετερότητα με τον Άλλο, αποκτά αυτομάτως αρνητική ή υποτιμητική σημασία.

Ο έτερος όρος από την Παλαιά Διαθήκη είναι «Ισμαηλίτες» ή σε σπάνιες περιπτώσεις «Αμαληκίτες», όρος που επίσης εμφανίζεται από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα κι έπειτα. Απαντά σε κάποιες διδασκαλίες του Αθανασίου Α΄, σε πατριαρχικά έγγραφα και αργότερα στους βίους για τον Μάξιμο Καυσοκαλυβίτη³¹³. Εκτός από την προέλευση του όρου, η προφανής θρησκευτική σημασία γίνεται φανερή και εντείνεται μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις, όταν αντιδιαστέλεται με τον χριστιανισμό³¹⁴.

Το γεγονός ότι χρησιμοποιείται από κάποιους συγγραφείς χωρίς επαρκή μόρφωση, όπως τον Αθανάσιο Α΄ και τον Νίφωνα, που συνέταξε τον ένα βίο του Καυσοκαλυβίτη³¹⁵, υποδηλώνει ότι ήταν σε χρήση από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα και έτσι επιβεβαιώνεται εκ νέου πως η μόρφωση αποτελούσε ένα καθοριστικό στοιχείο επιλογής των όρων. Τέλος, για την αρνητική ή υποτιμητική χροιά του όρου ισχύουν όσα γίνονται φανερά και στη χρήση της ονομασίας «Αγαρηνοί». Το ύφος, το περιεχόμενο και κυρίως η σημασία της λέξης σε συνδυασμό με την ιδεολογική πεποίθηση περί περιούσιου λαού είναι οι παράγοντες που οδηγούν στο συμπέρασμα πως το φορτίο της λέξης ήταν έντονα αρνητικό.

Δύο ακόμη θρησκευτικοί όροι με τις αντίστοιχες συνδηλώσεις³¹⁶, αν και απαντούν μόλις μία φορά ο καθένας, είναι «μουσουλμάνοι»³¹⁷ και «οι του Μωάμεθ»³¹⁸. Τον πρώτο όρο αναφέρουν τα πατριαρχικά έγγραφα, ενώ τον δεύτερο ένας λόγιος των μέσων του 14^{ου} αιώνα, ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης. Οι υποτιμητικές συνδηλώσεις των ονομάτων αυτών είναι επίσης εμφανείς τόσο λόγω της βυζαντινής και ορθόδοξης

³¹² Hunger, “State and Society”, σελ. 200· Ahrweiler, “Byzantine Concepts of the Foreigner”, σελ. 11.

³¹³ *Vie de Saint Maximi par S. Niphon*, σελ. 51²⁷⁻²⁹· *Vie de S. Maxime par Théophane*, σελ. 92³¹⁻³³· Talbot, “Hagiography in Late Byzantium”, σελ. 186. Οι δύο πρώτοι βίοι για τον άγιο Μάξιμο, συγγράφηκαν στα τέλη του 14^{ου} αιώνα.

³¹⁴ Βλ. ενδεικτικά, Laurent, *Regestes*, αρ. 1589, σελ. 372.

³¹⁵ Talbot, “Hagiography in Late Byzantium”, σελ. 186. Η απλή γλώσσα του κειμένου υποδηλώνει έναν συγγραφέα χωρίς σημαντική κοσμική μόρφωση.

³¹⁶ Todt, “Islam and Muslims in Byzantine historiography”, σελ. 45.

³¹⁷ *Das Register des Patriarchats II*, αρ., 116, σελ. 136²⁶⁻²⁹· Moravcsik, *Byzantinoturcica*, σελ. 198, χωρίς όμως να σημειώνει καμία χρήση της λέξης για Τουρκομάνους· σύντομη ανάλυση του όρου, βλ. σε Σαββίδη, «Βυζαντινοί και λαοί ανατολικού και βαλκανικού κόσμου», σελ. 148.

³¹⁸ Μακρεμβολίτης, *Διάλογος Πλουσίων και Πενήτων*, σελ. 205⁹⁻¹⁶.

χριστιανικής ιδεολογίας όσο και από τα ίδια τα χωρία³¹⁹. Η περίπτωση του Μακρεμβολίτη παρουσιάζει ένα επιπλέον ενδιαφέρον, καθώς ένας κοσμικός³²⁰ προτάσσει μια θρησκευτική ονομασία ως διακριτό στοιχείο των λαών και φαίνεται πως αντιλαμβάνεται την ετερότητα με τον Άλλο μέσα σε ένα θρησκευτικό πλαίσιο.

Συμπερασματικά, το κεφάλαιο αυτό οδηγεί σε ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με την εικόνα του Άλλου. Η επιλογή των όρων δεν ήταν τυχαία και υποδηλώνει τις πεποιθήσεις των συγγραφέων, αν και η όποια γενίκευση για τους Βυζαντινούς εν γένει θα ήταν παρακινδυνευμένη. Γεγονός παραμένει ότι οι όροι που εξετάστηκαν χωρίζονται σε εθνοτικούς και θρησκευτικούς, ενώ κάποιοι είναι επιρροές από την κλασική αρχαιότητα, οι περισσότεροι εκ των οποίων μπορούν να ενταχθούν στην πρώτη κατηγορία.

Από έναν συνδυασμό παραγόντων αυτό που προκύπτει είναι πως οι περισσότεροι όροι έχουν αρνητική ή υποτιμητική χροιά, με τον σύνθετο όρο «βάρβαροι» να είναι ο αρνητικότερος απ' όλους, καθώς αντανakλά την ετερότητα από πολλές οπτικές και σε κάθε μία από αυτές οι Τουρκομάνοι προσλαμβάνονταν ως κατώτεροι³²¹. Η αύξηση της χρήσης του όρου αυτού, από το μεταίχμιο του 13^{ου} - 14^{ου} αιώνα κι ύστερα, συνηγορεί σε μια διαρκώς αυξανόμενη αρνητική εικόνα των Τουρκομάνων. Παράλληλα, στον 14^ο αιώνα απαντούν για πρώτη φορά και άλλες αρνητικά φορτισμένες ονομασίες, όπως «Σκύθες», «Ούννοι» και όλοι οι -επίσης με αρνητική χροιά- θρησκευτικοί όροι, ενώ και η περίπτωση αλλαγής του τρόπου χρήσης του ονόματος «Πέρσες», πάλι στον 14^ο αιώνα, ενισχύει το συμπέρασμα ότι οι βυζαντινές αντιλήψεις για τους Τουρκομάνους γίνονταν ολοένα και πιο εχθρικές. Υπάρχουν ωστόσο και ονομασίες, των οποίων η σημασία ενδεχομένως δεν είναι τόσο αρνητική, κάτι που δύναται να υποδηλώσει ότι κάποιοι συγγραφείς διαφοροποιούνται, όσον αφορά τις αντιλήψεις τους.

Ακόμη, οι ονομασίες αυτές δεν αποτελούσαν απλά ονόματα, αλλά ολόκληρες ιδέες σχετικά με την πρόσληψη του Άλλου και τα χαρακτηριστικά του. Όλες οι ονομασίες χρησιμοποιούνταν ήδη από προγενέστερες εποχές, προκειμένου να

³¹⁹ Γενικά για τη στάση απέναντι στο Ισλάμ, βλ. Vryonis, "Byzantine attitudes towards Islam"· Meyendorff, "Byzantine Views on Islam".

³²⁰ Για βιογραφικά στοιχεία, βλ. Μακρεμβολίτης, *Διάλογος Πλουσίων και Πενήτων*, σελ. 188-192.

³²¹ Πρβλ. Parageorgiou, "The image of the Turks", σελ. 156, η οποία θεωρεί ότι οι εκφράσεις που κατηριάζουν τη θρησκευτική ετερότητα έχουν μεγαλύτερες αρνητικές συνδηλώσεις από τον όρο «βάρβαροι», στον οποίο όμως δεν αποδίδει καθόλου θρησκευτικές συνδηλώσεις. Ενδεχομένως οι παρατηρήσεις της να ισχύουν για την περίοδο που πραγματεύεται, δηλαδή τον 12^ο αιώνα. Ωστόσο, κατά τον πρώτο αιώνα της παλαιολόγιας εποχής ο όρος «βάρβαροι» φέρει και θρησκευτικές συνδηλώσεις και συνεπώς περικλείει -μεταξύ άλλων- και τη θρησκευτική ετερότητα.

δηλώσουν ξένους λαούς. Με τη χρήση των ονομάτων αυτών για τους Τουρκομάνους, οι Βυζαντινοί επανέφεραν -ως ένα βαθμό- την εικόνα παλαιών λαών στο πρόσωπο των Τουρκομάνων και κάθε όρος αποτελεί στην ουσία μια αυτοτελή εικόνα, με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, γι' αυτά τα τουρκικά φύλα. Ανάλογα προς την ονομασία προκύπτει η απεικόνισή τους ως άγριων, βίαιων, νομαδικών ή άπιστων ανθρώπων, με διαφορετικές καταβολές, που ζούσαν εκτός της βυζαντινής επικράτειας.

Ωστόσο, όλες αυτές οι ονομασίες προσδιόριζαν πάντοτε ξένους λαούς, δηλαδή βαρβάρους -με βάση τη διπολική κοσμοθεωρία των Βυζαντινών. Έτσι, λοιπόν, η χρήση των εθνοτικών και θρησκευτικών ονομασιών υποδηλώνει κατά κάποιον τρόπο τη βαρβαρικότητα των Τουρκομάνων. Άλλωστε, το δίπολο Βυζαντινοί-βάρβαροι, όπως φαίνεται και από την ευρεία χρήση του όρου ιδίως στον 14^ο αιώνα, δεν έχει εξασθενήσει -σε πείσμα των πολιτικών συνθηκών- αλλά συνεχίζει να αποτελεί ένα σημαντικό μέρος της βυζαντινής κοσμοθεωρίας³²². Η μόνη διαφοροποίηση μεταξύ των διαφόρων ονομασιών και του γενικότερου όρου «βάρβαροι» είναι πως η κάθε επιμέρους ονομασία απεικονίζει μία συγκεκριμένη όψη των Τουρκομάνων, ενώ ο όρος «βάρβαροι» δίνει μια συνολικότερη εικόνα και παράλληλα απηχεί την ετερότητα Βυζαντινών-Τουρκομάνων από πολλές οπτικές, σε κάθε μία από τις οποίες οι Βυζαντινοί προσλάμβαναν τους εαυτούς τους ανώτερους.

Η ετερότητα Βυζαντινών-Τουρκομάνων γίνεται αντιληπτή καταρχάς σε δύο βάσεις από μέρους των πρώτων με βάση την ονοματολογία. Αφενός οι εθνοτικοί όροι δίνουν έμφαση στην εθνοτική καταγωγή η οποία παρουσιάζεται ως το διακριτό στοιχείο των Βυζαντινών από τον Άλλο και αφετέρου οι θρησκευτικοί όροι δείχνουν τη θρησκευτική πίστη ως το πλέον σημαντικό στοιχείο ετερότητας. Εντούτοις, οι συνδηλώσεις των όρων αποκαλύπτουν πως η ετερότητα ήταν στην πραγματικότητα κάτι πολύ πιο σύνθετο και σε κάθε περίπτωση παρέμενε ρευστή. Κάθε συγγραφέας, μέσα από τον τρόπο αντίληψης της ετερότητας, δείχνει και πως αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και ποιο στοιχείο της ταυτότητάς του επιλέγει να προτάξει. Το ενδιαφέρον μάλιστα είναι ότι η ιδιότητα του κάθε συγγραφέα -κοσμικού ή εκκλησιαστικού- δεν επηρεάζει παρά σε μικρό βαθμό τον τρόπο αντίληψης της ετερότητάς του.

³²² Η μεγάλη σημασία που φαίνεται ότι έχει το δίπολο αυτό κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, σχετίζεται με την αύξηση της σημασίας του ελληνισμού. Κάτι αντίστοιχο είχε συμβεί και στην περίοδο των Κομνηνών. Βλ. Μπέττας, *Βυζαντινο-Σελτζουκικές σχέσεις*, σελ. 191-192.

Γ' Κεφάλαιο. Η απεικόνιση των Τουρκομάνων μέσα από τα χαρακτηριστικά τους

Οι ονομασίες που χρησιμοποιούνταν για τους Τουρκομάνους δεν ήταν διόλου τυχαίες, αλλά χαρακτηριστικές των αντιλήψεων των Βυζαντινών γι' αυτούς. Ήταν νομάδες, χωρίς πολιτισμό, ετερόθρησκοι, βίαιοι, με διαφορετικές καταβολές, εκτός της Οικουμένης και της σφαίρας εξουσίας του βυζαντινού αυτοκράτορα. Κάθε ονομασία υποδηλώνει ένα ή περισσότερα από τα παραπάνω στοιχεία και αποτελεί μια αυτοτελή εικόνα για τους νομάδες Τούρκους. Όλες οι ονομασίες μαζί, ωστόσο, εμπίπτουν στη γενικότερη κατηγορία των βαρβάρων, μια σύνθετη έννοια -τουλάχιστον στη συγκεκριμένη περίοδο- η οποία απηχεί την ετερότητα από διάφορες οπτικές, αναλόγως προς τον εκάστοτε συγγραφέα. Εντούτοις, η αντίληψη περί βαρβαρότητας δεν αρκεί προκειμένου να αποκρυσταλλωθούν οι αντιλήψεις για τους Τουρκομάνους και συνεπώς καθίσταται αναγκαίο να σκιαγραφηθούν επίσης οι εικόνες και τα στερεότυπα που συνοδεύουν την αντίληψη αυτή.

Γ.1. Αρνητικές εικόνες και συναισθήματα

Το πρώτο αρνητικό στερεότυπο, το οποίο είναι κοινός τόπος για τους βαρβάρους διαχρονικά, είναι η σκιαγράφησή τους ως παράλογων και ανόητων³²³. Στη συγκεκριμένη περίοδο, ωστόσο, αυτό απαντά μόνο στο β' μισό του 13^{ου} αιώνα κυρίως σε εγκώμια, στα οποία ο αυτοκράτορας εμφανίζεται εξυπνότερος από τους νομάδες, γνωρίζει τα τεχνάσματά τους και τελικά επικρατεί στις μάχες. Ο Γρηγόριος Κύπριος ψέγει την παράλογη επιλογή των νομάδων να κινηθούν κατά του αυτοκράτορα και -ασφαλώς- στο τέλος ηττώνται³²⁴. Ο Χούμνος από τη μεριά του παρουσιάζει τον Ανδρόνικο Β' ανώτερο στη σκέψη, με αφορμή πολεμικές συγκρούσεις με τους νομάδες³²⁵, ενώ ο Λαμπηνός δίνει έμφαση στο γεγονός ότι ο βασιλιάς γνώριζε τα τεχνάσματα των αντιπάλων³²⁶. Ακόμη, σύμφωνα με τον ίδιο, δεν είχαν τη νοημοσύνη

³²³ Heather, "Barbarian in Late Antiquity", σελ. 236· Σαραντίδης, *Οι ξένοι στον στρατό της πρώιμης βυζαντινής περιόδου*, σελ. 177· σύμφωνα με την Παπαγεωργίου, "The image of the Turks", σελ. 154, το χαρακτηριστικό αυτό αποδίδεται και σε Τούρκους προγενέστερων εποχών, ακριβώς επειδή εντάσσονταν στην κατηγορία των βαρβάρων.

³²⁴ Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β'*, σελ. 377.

³²⁵ Χούμνος, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β'*, σελ. 21.

³²⁶ Λαμπηνός, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β'*, σελ. 45₁₁₋₁₅.

να καταλαβαίνουν πότε ηττώνται και πότε έπρεπε να συνάψουν συνθήκες ειρήνης³²⁷ και έτσι δεν διστάζει να τους χαρακτηρίσει «ανόητους»³²⁸. Το παράλογο των βαρβάρων, λοιπόν, είναι στενά συνδεδεμένο με τον πόλεμο και επομένως, παρότι κοινός τόπος σε προγενέστερες εποχές, στη συγκεκριμένη περίοδο δεν είναι εύκολο να αποδοθεί στους Τουρκομάνους του α΄ μισού του 14^{ου} αιώνα, διότι τότε προελαύνουν διαρκώς και οι βυζαντινοί αυτοκράτορες δεν μπορούν να ανακόψουν την ορμή τους. Συνεπώς, απαντά μόνο στις περιόδους προ του 1300, όταν η προώθησή τους δεν είχε γίνει πλήρως αντιληπτή και επίσης υπήρχαν έστω και κάποιες περιορισμένες επιτυχίες εναντίον τους. Ακόμη, το γεγονός ότι πρόκειται για εγκώμια ασφαλώς παίζει ρόλο και πάντοτε στόχος είναι η αντιπαραβολή με τη σύνεση και τη στρατηγική ευφυΐα του αυτοκράτορα³²⁹.

Βεβαίως, υπήρχαν και αντιλήψεις, οι οποίες απαντούν σε όλο το διάστημα της περιόδου από το 1261 ως το 1354. Ένα ακόμα από τα διαχρονικά στερεότυπα που συνοδεύει την εικόνα των βαρβάρων είναι η αντίληψη περί αγριότητας³³⁰. Εκτός των διάφορων ονομασιών, που υποδηλώνουν το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό, υπάρχουν και πολλές σχετικές περιγραφές από το σύνολο της βυζαντινής γραμματείας. Οι διαρκείς εικόνες καταστροφής, που ιδίως στα ιστοριογραφικά έργα των Παχυμέρη, Γρηγορά, Καντακουζηνού, απαντούν με μεγάλη συχνότητα, οδηγούν στη σκιαγράφηση των άγριων Τουρκομάνων. Χαρακτηριστικά, ο Παχυμέρης επισημαίνει πως από τους κατοίκους των Τράλλεων, προτού η πόλη αλωθεί από τους Τουρκομάνους, «πολλοί πήγαιναν εκουσίως στους εχθρούς, γιατί προτιμούσαν ανεκτότερο θάνατο από την πείνα και τη δίψα. Ικέτευαν για έλεος, τρυπιόντουσαν και πέθαιναν χωρίς έντιμη ταφή. Οι Πέρσες πολιορκούσαν και επινοούσαν τα πιο δύσκολα»³³¹. Σε άλλο σημείο σκιαγραφεί την αγριότητα, παρατηρώντας πως «καθημερινά αποκάλυπταν δολοφονίες και κακοποιήσεις, οι οποίες ήταν πολύ σκληρές και δεν είχαν ακούσει ποτέ»³³². Ο Γρηγοράς από τη μεριά του σημειώνει πως ήταν

³²⁷ Λαμπηνός, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄*, σελ. 49₈₋₁₄.

³²⁸ Ο.π., σελ. 46₁₈₋₁₉, σελ. 49₉.

³²⁹ Για την εικόνα του Ανδρονίκου Β΄ στα εγκώμια, βλ. Kyriakidis, *Warfare*, σελ. 25-30. Αξίζει να σημειωθεί, πάντως, πως απέχει πολύ από την πραγματικότητα.

³³⁰ Σαραντίδης, *Οι ξένοι στον στρατό της πρώιμης βυζαντινής περιόδου*, σελ. 177. Σημειώνει δε, πως στο σύνολο των πηγών της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, το χαρακτηριστικό αυτό απαντά ακόμα και για τους βαρβάρους εντός του βυζαντινού στρατού· η Παπαγεωργίου, “The image of the Turks”, σελ. 153, θεωρεί πως η αγριότητα είναι απότοκο της διαφορετικής θρησκευτικής πίστης. Οι Βυζαντινοί, ως χριστιανοί, είχαν διδαχθεί την αγάπη και τη συμπόνοια και ως εκ τούτου δεν θεωρούσαν τους εαυτούς τους άγριους.

³³¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* II, σελ. 597₂₀₋₂₆.

³³² Ο.π. IV, σελ. 425₁₋₄.

αδύνατο να περιγραφούν όσα φρικτά έγιναν από τους Τουρκομάνους, «τα οποία διαβάζοντάς τα θα χύνονταν πολλά δάκρυα»³³³. Το στερεότυπο είχε παγιωθεί στον 14^ο αιώνα και ενέτεινε τον τρόπο που ένιωθαν οι Βυζαντινοί μπροστά στην τουρκομανική επέλαση. Οι «θηριώδεις έφοδοι»³³⁴ είχαν γίνει συχνό φαινόμενο. Ο Καντακουζηνός θεωρεί πως αυτή η αγριότητα οφείλεται στην έλλειψη ήθους που χαρακτηρίζει τους Τουρκομάνους -ακόμη ένα στοιχείο βαρβαρότητας. Η αντίληψή του γίνεται φανερή στον τρόπο με τον οποίο περιγράφει την αποστολή τούρκων συμμάχων του εναντίον των Αλβανών: «Ο βασιλιάς παρέλαβε στράτευμα και το έστειλε εναντίον των Αλβανών... Αυτοί κατέφυγαν στα όρη, αλλά δεν γλύτωσαν τον όλεθρο, καθώς οι Πέρσες ήταν ελαφρά οπλισμένοι και χωρίς άλογα, αλλά και λόγω της έλλειψης ήθους που τους χαρακτηρίζει, τους κατατρόπωσαν»³³⁵.

Ωστόσο, δεν είναι μόνο οι ιστοριογράφοι που αναπαράγουν το στερεότυπο αυτό. Το γεγονός αυτό χρίζει ιδιαίτερης προσοχής, διότι πρόκειται και για έργα που δεν έχουν σκοπό να παραθέσουν γεγονότα, μάχες και σφαγές, αλλά παρόλα αυτά σκιαγραφούν τους Τουρκομάνους ως άγριους βαρβάρους. Στα έγγραφα της Εκκλησίας παρουσιάζονται ως «θηρία που βλάπτουν»³³⁶, λόγω ασφαλώς της αγριότητάς τους και τους βαραίνει η ευθύνη για «την καταστροφή και μεγάλη αιχμαλωσία ... και ο αφανισμός και η φθορά και η διασπορά που υπέστη το χριστιανικό γένος»³³⁷. Ο Παλαμάς από τη μεριά του υποστηρίζει πως «αν δεν μετανοήσουν για την απιστία και τη θηριωδία τους, η φωτιά [που τους καίει] δεν σβήνει ποτέ»³³⁸, ενώ απόδειξη για το γεγονός της αγριότητάς τους είναι τα βασανιστήρια που υπέστη όταν ήταν αιχμάλωτος των Οθωμανών³³⁹. Ακόμα και στον 13^ο αιώνα, ο Νικόλαος Λαμπηνός κάνει λόγο για τη σκληρότητα των Τουρκομάνων³⁴⁰, αν και τελικά ηττώνται από τον αυτοκράτορα.

Κάποια ακόμα χαρακτηριστικά που υποδηλώνουν την αγριότητα των εχθρών είναι η ανηλεότητα και η φιλοκτονία, στερεότυπα που επίσης αποδίδονται στους Τουρκομάνους. Ο λαός αυτός -σύμφωνα με τους συγγραφείς της περιόδου- στις καταστροφές που προκαλεί δεν δείχνει κανένα έλεος και απολαμβάνει τους φόνους. Ο Ολόβωλος σε ένα από τα εγκώμιά του, τους χαρακτηρίζει «αιμοχαρείς βαρβάρους»³⁴¹,

³³³ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, 141₁₀₋₁₇.

³³⁴ Ό.π. II, 747₁₄₋₁₉.

³³⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 496₁₃ – 497₅.

³³⁶ *Das Register des Patriarchats* I, αρ. 1, σελ. 102₃₅₋₃₆.

³³⁷ Ό.π. III, αρ. 180, σελ. 40₁₀₃₋₁₀₇.

³³⁸ Παλαμάς, *Επιστολές*, σελ. 137₁₀₋₁₁.

³³⁹ Ό.π., σελ. 145₁₋₁₂.

³⁴⁰ Λαμπηνός, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄*, σελ. 46₈₋₁₉.

³⁴¹ Ολόβωλος, *Εγκώμιο στον Μιχαήλ Η΄*, τ. I, σελ. 34₁₆₋₁₇.

ενώ ο Λαμπηνός κάνει λόγο για «χέρια που διψούν για φόνο»³⁴². Ο Παχυμέρης επίσης παρουσιάζει την ανηλεή τους φύση, μεταξύ άλλων στο επεισόδιο της κατάληψης της Εφέσου και της Θηραίας, όπου πολλοί άνθρωποι σκοτώθηκαν δίχως έλεος³⁴³. Σε μια πρεσβεία προς την Άννα της Σαβοΐας ο Καντακουζηνός συνοψίζει τα χαρακτηριστικά αυτά, τα οποία συνδέει ξεκάθαρα με τη βαρβαρότητά τους³⁴⁴. Ακόμη, ο Μετοχίτης αναφέρει για το έθνος των «Σκυθών», στο οποίο εντάσσει τους Τουρκομάνους, πως «Ήταν δυνατό έθνος... και χαιρόταν με τη φονική ορμή»³⁴⁵. Ο πατριάρχης Κάλλιστος στον βίο του Γρηγόριου Σιναΐτη επισημαίνει πως «αυτοί δεν λυπόντουσαν τίποτα, ούτε πράγμα, ούτε λόγο»³⁴⁶, ενώ και ο μεγάλος θεολόγος Παλαμάς από τη μεριά του ψέγει τη θέλησή τους για φόνους³⁴⁷. Τέλος, ο μητροπολίτης Ματθαίος Εφέσου υποστηρίζει «ότι επιτρέπουν πάντα να τους κυβερνά η επιθυμία να γευτούν σάρκα και αίμα»³⁴⁸. Η αγριότητα, λοιπόν, ή τα χαρακτηριστικά που την υποδηλώνουν είναι στερεοτυπικές απεικονίσεις που γίνονται εμφανείς σε κείμενα καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου και τις σκιαγραφούν σχεδόν όλοι οι συγγραφείς -ανεξάρτητα αν είναι εκκλησιαστικοί ή κοσμικοί.

Εκτός από την αγριότητα, τη φιλοκτονία και την ανηλεότητα, τονίζεται και η ροπή τους προς τους πολέμους και τις συγκρούσεις³⁴⁹. Ήδη στον 13^ο αιώνα, ο Γρηγόριος Κύπριος κάνει λόγο για την τάση των νομάδων για επιθέσεις³⁵⁰ και ο Λαμπηνός ψέγει το γεγονός ότι δεν δέχονταν να ειρηνεύσουν³⁵¹. Το χαρακτηριστικό αυτό εμφανίζεται και στον 14^ο αιώνα. Σύμφωνα με τους βυζαντινούς συγγραφείς, οι Τούρκοι είναι ένας φιλοπόλεμος λαός, κάτι που δηλώνει ευθέως ο Καντακουζηνός

³⁴² Λαμπηνός, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄*, σελ. 46²⁴⁻²⁶.

³⁴³ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* IV, σελ. 647²⁶ - 649⁹· για το επεισόδιο, βλ. Pahlitzch, "Orthodox Communities under Turkish Rule", σελ. 148.

³⁴⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 396¹³⁻¹⁷: «βάρβαροι γάρ ἤδη εἶναι Πέρσαι οἱ τόν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιτετραμμένοι πόλεμον κάκεινῳ συμμαχήσοντες, οἷς τό φονεύειν τρυφή καί τό ἐξανδραποδίξεσθαι καί ἀποδίδοσθαι ἐπί δουλείᾳ κέρδους ἤδιον παντός, καί οἶκτος οὐδέ εἷς, οὐδέ ἔλεος τῶν ἀτυχοῦντων, οἷα δὴ φύσει πολεμίων ὄντων διά τήν περί τό σέβας ἀκροτάτην ἐναντιότητα ...».

³⁴⁵ Μετοχίτης, *Υπομνηματισμοί*, σελ. 723.

³⁴⁶ Δεληκάρη, *Βίος Αγίου Γρηγορίου Σιναΐτη*, σελ. 318· σύμφωνα με τον Τσεντικόπουλο, *Βίος και έργο Φιλόθεου Κόκκινου*, σελ. 53, ο Κάλλιστος δεν είχε σε εκτίμηση τους Τουρκομάνους και η συμμαχία του αυτοκράτορα Καντακουζηνού μαζί τους ήταν ένας λόγος που ο Κάλλιστος στράφηκε εναντίον του.

³⁴⁷ Παλαμάς, *Επιστολές*, σελ. 143²⁵⁻²⁶.

³⁴⁸ Ματθαίος Εφέσου, *Επιστολές*, αρ. 54, σελ. 173²⁸⁻²⁹.

³⁴⁹ Είναι ακόμα ένα στοιχείο που απαντά και για Τούρκους προγενέστερων εποχών. Βλ. Μπέττας, *Βυζαντινο-Σελτζουκικές σχέσεις*, σελ. 189-190.

³⁵⁰ Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο στον Μιχαήλ Η΄*, σελ. 344.

³⁵¹ Λαμπηνός, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄*, σελ. 49⁸⁻¹¹.

στην Ιστορία του³⁵², αλλά και ο Παχυμέρης³⁵³. Επίσης, ο Μετοχίτης αναγνωρίζει τους «Σκύθες» ως ένα έθνος επιρρεπές στους πολέμους³⁵⁴. Πέρα από τις ξεκάθαρες αναφορές, όμως, το χαρακτηριστικό αυτό υπονοείται και από τις διαρκείς περιγραφές των επιθέσεων, που απαντούν ακόμη και σε αγιολογικά έργα³⁵⁵.

Πέρα από τα παραπάνω, ένα βασικό χαρακτηριστικό των νομάδων Τούρκων ήταν η αλαζονεία, η οποία καυτηριάζεται σε όλο το διάστημα μεταξύ 1261-1354, αλλά υπάρχει και μία διαφορά. Στα κείμενα που γράφτηκαν πριν το 1300 η αλαζονεία είναι γνωστή, αλλά εύκολα μετατρέπεται σε φόβο όταν ο βασιλιάς επικρατεί. Ο Γρηγόριος Κύπριος παρουσιάζει μια τέτοια περίπτωση³⁵⁶, ενώ και ο Λαμπηνός αναφέρει αρκετές φορές τη βαρβαρική θρασύτητα³⁵⁷, που μετατρέπεται σε φόβο όταν οι νομάδες ηττώνται³⁵⁸. Η μομφή αυτή επαναλαμβάνεται πολλές φορές στο έργο του, σε σημείο μάλιστα να χαρακτηρίσει τη θρασύτητα «συνήθη»³⁵⁹. Επίσης, ο Πλανούδης σε επιστολή αναφέρει πως «οι εχθροί που πριν ήταν αλαζόνες, τώρα παρακαλούσαν για ειρήνη», καθώς αντιλήφθηκαν τη γενναιότητα του Φιλανθρωπηνού³⁶⁰. Αντιθέτως, στην περίοδο μετά το 1300 ο φόβος των νομάδων είναι σπάνιο φαινόμενο κι έτσι η αλαζονεία τονίζεται με μεγαλύτερη έμφαση, κάτι που οφείλεται ασφαλώς στην ιστορική εξέλιξη. Οι Τουρκομάνοι πλέον επικρατούν διαρκώς των Βυζαντινών, γεγονός που εμποδίζει τους συγγραφείς να αποδώσουν σε αυτούς την εικόνα των δειλών ανθρώπων³⁶¹. Ο Θωμάς Μάγιστρος στις αρχές του 14^{ου} αιώνα αναφέρει για τη συνδυασμένη δράση Καταλανών και Τουρκομάνων στη Μακεδονία και τη Θράκη πως «αφού πήραν τους Αχαιμενίδες, τους πολεμίους από την αρχή και την εκείνων ύβρη, το δικό τους θράσος πολύ περισσότερο αύξησαν και ήρθαν εναντίον μας...»³⁶². Ο Γρηγοράς, γράφοντας στα μέσα του αιώνα, σημειώνει πως οι Τουρκομάνοι υποχωρούσαν ενώπιον των Μογγόλων, αλλά «αντρείονταν» μπροστά στους Βυζαντινούς³⁶³. Γενικά, ο Γρηγοράς διαρκώς ψέγει το θράσος των εχθρών και είναι

³⁵² Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 351₁₂₋₁₄.

³⁵³ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* I, σελ. 33₁₃: ο Cassidy, *Geōrgios Pachymerēs*, σελ. 96, βεβαιώνει ότι το χωρίο αναφέρεται στους νομάδες Τούρκους και όχι στους Σελτζούκους.

³⁵⁴ Μετοχίτης, *Υπομνηματισμοί*, σελ. 723.

³⁵⁵ Μεταξύ άλλων, ο *Βίος όσιου Γερμανού Μαρούλη*, σελ. 142₅₆ – 143₆₀, αναφέρει τις συνεχείς εφόδους.

³⁵⁶ Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄*, σελ. 377.

³⁵⁷ Λαμπηνός, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄*, σελ. 43₃₅₋₃₇, 44₁₃₋₁₉, 46₁₉₋₂₁.

³⁵⁸ *Ο.π.*, σελ. 46₂₆₋₃₀.

³⁵⁹ *Ο.π.*, σελ. 49₁₈₋₁₉.

³⁶⁰ Πλανούδης, *Επιστολές*, αρ. 98, σελ. 152₂₇₋₃₂.

³⁶¹ Η απουσία του στερεοτύπου αυτού στον 14^ο αιώνα, ενδεχομένως σχετίζεται και με την εγκατάλειψη των νομαδικών τακτικών μάχης. Για το θέμα αυτό, βλ. Lindner, “Barheus and Pelekanon”.

³⁶² Θωμάς Μάγιστρος, *Επιστολή*, σελ. 219.

³⁶³ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 138₁₄₋₁₇.

ένα από τα χαρακτηριστικά τους που φαίνεται πολύ έντονα στο έργο του -ιδίως στο πρώτο μέρος³⁶⁴. Την ίδια άποψη συμμερίζεται και ο Καντακουζηνός, εξαιτίας των διαρκών επιθέσεων τους³⁶⁵. Στον 14^ο αιώνα μόνο ο Γαλησιώτης σε έναν προσφωνητικό λόγο γύρω στο 1334, με αφορμή την καταστροφή του στόλου του Καρασί στο Αδραμύττιο, κάνει λόγο για την αλαζονεία των «βαρβάρων», η οποία μετατράπηκε σε τρόμο λόγω της οργής του Θεού³⁶⁶. Η μοναδική περίπτωση φόβου δηλαδή στον 14^ο αιώνα είναι αποτέλεσμα της μοναδικής σημαντικής ήττας των Τουρκομάνων και επομένως, παρά το γεγονός ότι η αλαζονεία είναι ένα διαχρονικό στερεότυπο για τους βαρβάρους³⁶⁷, γίνεται φανερό πως τα ιστορικά γεγονότα είναι αυτά που επηρεάζουν σε απόλυτο βαθμό τη σκιαγράφιση του εχθρού.

Μέσα από τα κείμενα πηγάζει ακόμη η εικόνα των Τουρκομάνων ως ληστών, φιλάργυρων και άπληστων ανθρώπων, που προκειμένου να αποκτήσουν κέρδη, επιτίθενται διαρκώς³⁶⁸. Ήδη ο Ακροπολίτης, περιγράφοντας την κατάσταση γύρω στο 1260, υποστηρίζει πως τους αρέσουν οι αρπαγές και τα λάφυρα του πολέμου³⁶⁹, ενώ τον Μιχαήλ Η΄ στο πέρασμά του προς τους Σελτζούκους -προτού γίνει αυτοκράτορας- οι Τουρκομάνοι που τον συνάντησαν στη διαδρομή τον απογύμνωσαν από χρυσάφι, ασήμι, άλογα, υφάσματα και ακόμα και απ' τα ρούχα του. Του πήραν μέχρι και τους δούλους, τους οποίους μοίρασαν μεταξύ τους³⁷⁰. Λίγο αργότερα και ο Γρηγόριος Κύπριος αναφέρει τις ληστρικές επιδρομές³⁷¹, ενώ και ο Παχυμέρης στις αρχές του 14^{ου} αιώνα κινείται στο ίδιο μοτίβο «οι Πέρσες ... ζούσαν σαν ληστές και επιτίθονταν στους Ρωμαίους»³⁷². Ο Γρηγοράς, περιγράφοντας τα συμβάντα του 13^{ου} αιώνα, αναφέρει «ληστρικές συμμορίες» και «συρφετώδη όχλο που ακολουθούσε ληστρική ζωή»³⁷³. Η εικόνα των ληστών παρουσιάζεται επίσης από ανθρώπους της Εκκλησίας και του μοναχισμού. Ο λόγιος και μοναχός Πλανούδης τους χαρακτηρίζει «λάβρακες», δηλαδή

³⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά, Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 256₄₋₁₀, σελ. 262₂₀₋₂₄, 538₄₋₇, 545₁₉₋₂₁.

³⁶⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 37₁₋₄.

³⁶⁶ Γαλησιώτης, *Λόγος για τη ναυμαχία στο Αδραμύττιο*, σελ. 40₃₈₋₄₄· για το έργο, βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σελ. 238.

³⁶⁷ Σαραντίδης, *Οι ξένοι στον στρατό της πρώιμης βυζαντινής περιόδου*, σελ. 182· Papageorgiou, “The image of the Turks”, σελ. 154.

³⁶⁸ Η ληστεία στην οποία βασίζονταν οι νομαδικές κοινωνίες ήταν κατακριτέα από μόνιμα εγκατεστημένους ανθρώπους, μεταξύ των οποίων και οι Βυζαντινοί. Βλ. Hopwood, “Nomads or Bandits”, σελ. 179-180.

³⁶⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, σελ. 136₁₁₋₁₅.

³⁷⁰ Ό.π., σελ. 136₁₇₋₂₂.

³⁷¹ Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄*, σελ. 377.

³⁷² Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορία* I, σελ. 33₁₂₋₁₆.

³⁷³ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 138₁₋₉.

ληστές, και εκφράζει την επιθυμία του να συμμετάσχει σε εκστρατεία εναντίον τους³⁷⁴. Ο Ματθαίος Εφέσου θρηνεί την κατάσταση των Κλαζομενών εξαιτίας της δράσης ληστών και πειρατών³⁷⁵, φαινόμενο που περιγράφεται γλαφυρά και σε αγιολογικά κείμενα μεταγενέστερων χρόνων³⁷⁶. Ασφαλώς, η ληστεία από ένα σημείο κι έπειτα σχετίζεται και με την πειρατική δράση, η οποία αποτέλεσε μεγάλο πλήγμα για τους μοναχούς του Άθω³⁷⁷. Για τους Τουρκομάνους πειρατές το πιο σημαντικό λάφυρο ήταν οι άνθρωποι και έτσι οι αιχμαλωσίες γίνονταν καθημερινό φαινόμενο και προκαλούσαν τρόμο όχι μόνο στους ασκητές, αλλά και στους κοινοβιάτες μοναχούς³⁷⁸.

Η συνεχής ληστρική δράση είναι ο λόγος που οδήγησε κάποιους από τους συγγραφείς του 14^{ου} αιώνα να αποδώσουν στους Τουρκομάνους τα χαρακτηριστικά της απληστίας και της φιλαργυρίας³⁷⁹, αν και αυτά τα χαρακτηριστικά αποκρυσταλλώνονται στον 14^ο αιώνα, καταρχάς έμμεσα, λόγω των διαρκών επιθέσεών τους και της λείας που αποκομίζουν³⁸⁰. Υπάρχουν όμως και άμεσες κατηγορίες σχετικά με αυτά τα ελαττώματα. Ο Καντακουζηνός από τη μεριά του σημειώνει σε κάποιο επεισόδιο πως οι Τουρκομάνοι δεν τους επιτέθηκαν «αν και είναι φιλοπόλεμοι και φιλοκερδείς»³⁸¹, ενώ σε άλλο σημείο του έργου του δεν διστάζει να τους κατηγορήσει ευθέως για πλεονεξία³⁸². Οι στερεοτυπικοί αυτοί χαρακτηρισμοί απαντούν όχι μόνο σε ιστοριογραφίες, αλλά και στις επιστολές του Παλαμά που έζησε από κοντά τους Τουρκομάνους. Ο ιεράρχης λοιπόν από τη μεριά του αναφέρει πως, ενώ ήταν αιχμάλωτος, οι Οθωμανοί ανακάλυψαν την ταυτότητά του και είχαν ελπίδες να αποκτήσουν μεγαλύτερο κέρδος³⁸³. Άξια αναφοράς είναι και η πρακτική που ακολουθούσαν οι Τούρκοι των εμιράτων, προκειμένου να αυξήσουν την τιμή των αιχμαλώτων. Ο Γρηγοράς σημειώνει σχετικά πως «Συχνά, οι βάρβαροι τραβούσαν τους αιχμαλώτους έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης και τους μαστίγωναν και τους

³⁷⁴ Πλανούδης, *Επιστολές*, αρ. 71, σελ. 108₁₅₋₁₈. Για την ερμηνεία του όρου «λάβρακες», βλ. Ταξίδης, *Μάξιμος Πλανούδης*, σελ. 44.

³⁷⁵ Ματθαίος Εφέσου, *Επιστολές*, αρ. 55, σελ. 175₂₀₋₃₁.

³⁷⁶ Βλ. ενδεικτικά, *Βίος Αθανασίου Μετεωρίτου*, σελ. 136-137.

³⁷⁷ Μεργιαλή – Σαχά, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*, σελ. 193.

³⁷⁸ Για το θέμα της τουρκικής πειρατείας και του δουλεμπορίου, βλ. Μεργιαλή-Σαχά, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό», σελ. 971-989· για τα συναισθήματα των μοναχών και των ασκητών εξαιτίας των τουρκικών επιδρομών, βλ. επίσης, Ζινόγιονιό, “Turkish assaults on Mount Athos”, σελ. 512.

³⁷⁹ Πρόκειται επίσης για χαρακτηριστικά που συνήθιζαν να αποδίδονται σε βαρβάρους. Βλ. Σαραντίδης, *Οι ξένοι στον στρατό της πρώιμης βυζαντινής περιόδου*, σελ. 182.

³⁸⁰ Ενδεικτικά, ο Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία I*, σελ. 545₅₋₁₀, κάνει λόγο για τη λεία που πήραν οι Τουρκομάνοι του Αϊδινίου όταν επέδραμαν εναντίον των Αλβανών και έτσι από φτωχοί έγιναν πλούσιοι.

³⁸¹ Καντακουζηνός, *Ιστορία I*, 351₁₂₋₁₄.

³⁸² Ό.π. III, 37₁₋₄.

³⁸³ Παλαμάς, *Επιστολές*, σελ. 141₁₀₋₁₁.

έδερναν για να πιάσουν περισσότερα χρήματα»³⁸⁴. Την ίδια εμπειρία βίωσε και ο Παλαμάς όντας αιχμάλωτος των Οθωμανών³⁸⁵.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό, κοινός τόπος για βαρβάρους³⁸⁶, είναι η δολιότητα η οποία αποδίδεται στους Τουρκομάνους ιδίως από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα κι έπειτα. Η πρόταση του Πλανούδη στα τέλη του 1293³⁸⁷ προς τον Φιλανθρωπηνό να μη συνάψει ειρήνη μαζί τους αιτιολογείται από την πεποίθηση του μοναχού ότι «θα χρησιμοποιήσουν δόλο και είναι ικανοί να προκαλέσουν λύπη»³⁸⁸. Ο Ματθαίος Εφέσου από τη μεριά του τονίζει τις «πονηρές συνωμοσίες» που γίνονταν στην Έφεσο από τους εγκατεστημένους Τουρκομάνους, προκειμένου να τον σκοτώσουν ή να τον αναγκάσουν να φύγει³⁸⁹. Σε άλλη περίπτωση θέλησαν να δολοφονήσουν κρυφά τον νέο αυτοκράτορα, τον Ιωάννη Ε΄, «γιατί είναι νόμος στους βαρβάρους πάντα αυτόν που έχει την εξουσία να αμφισβητούν χωρίς να τους νοιάζει ούτε ηλικία, ούτε συγγένεια», αν και τελικώς το σχέδιο απέτυχε³⁹⁰. Η πεποίθηση αυτή γίνεται έκδηλη και σε περιπτώσεις πολεμικών συγκρούσεων. Ειδικότερα, αφηγούνται επιδρομές στη Θράκη, όπου οι εχθροί στήνουν ενέδρες και περιμένουν τους Βυζαντινούς³⁹¹, ενίοτε προσποιούμενοι τους συμμάχους του Καντακουζηνού³⁹². Ακόμη, ο Μετοχίτης στον δεύτερο Βασιλικό Λόγο παραθέτει χωρίς περιστροφές τον τρόπο που οι βυζαντινές εκτάσεις χάνονταν: «οι γειτονικοί βάρβαροι δεν δυσκολεύονταν να κάνουν επιδρομές και με μικρής κλίμακας ύπουλες και διαρκείς επιχειρήσεις, να μας νικούν με δόλο και να μειώνουν συνεχώς την εξουσία μας στη χώρα»³⁹³.

Η δολιότητα δεν αποτελεί παρά έκφανση της αναξιοπιστίας, μιας ευρύτερης έννοιας, που επίσης αποδίδεται στους Τουρκομάνους και η οποία διαχρονικά χρησιμοποιείται για όλους τους εχθρούς του Βυζαντίου³⁹⁴. Εφόσον, δηλαδή, ήταν δόλιοι -όχι μόνο στα πεδία των μαχών- επομένως ήταν και αναξιόπιστοι, χαρακτηριστικό που καυτηριάζεται ευθέως από ορισμένους συγγραφείς και αποδίδεται στους τούρκους νομάδες επίσης από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα και ύστερα. Ο Μετοχίτης

³⁸⁴ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II, σελ. 764₁₋₁₆.

³⁸⁵ Παλαμάς, *Επιστολές*, σελ. 145₆₋₉.

³⁸⁶ Σαραντίδης, *Οι ξένοι στον στρατό της πρώιμης βυζαντινής περιόδου*, σελ. 180· αποδίδονταν πάντως και σε Τούρκους παλαιότερων εποχών. Βλ. Papageorgiou, “The image of the Turks”, σελ. 153.

³⁸⁷ Ταξίδης, *Μάξιμος Πλανούδης*, σελ. 101.

³⁸⁸ Πλανούδης, *Επιστολές*, αρ. 78, σελ. 119₂₃₋₂₄.

³⁸⁹ Ματθαίος Εφέσου, *Επιστολές*, αρ. 54, σελ. 173₅₋₁₀.

³⁹⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 111₈ – 112₆.

³⁹¹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 139₄₋₇.

³⁹² Ό.π. II, σελ. 747₁₄₋₁₉.

³⁹³ Μετοχίτης, *Βασιλικοί Λόγοι*, σελ. 362₄₋₉.

³⁹⁴ Σαραντίδης, *Οι ξένοι στον στρατό της πρώιμης βυζαντινής περιόδου*, σελ. 180.

θεωρεί στις αρχές της δεκαετίας του 1290 πως δεν έπρεπε να γίνει συμμαχία με Τουρκομάνους και το αποδίδει στον νομαδικό τρόπο ζωής τους, διότι ήταν άναρχα έθνη και όποια προσπάθεια θα ήταν μάταιη, καθώς ακόμα κι αν συμμαχούσαν με κάποια ομάδα Τουρκομάνων, άλλες ομάδες θα επιτίθονταν³⁹⁵. Αυτό βεβαίως είναι δείγμα της πολιτικής οξύνοιας του συγκεκριμένου διανοούμενου και έχει ήδη υποστηριχθεί πως η πρότασή του συνδέεται με συγκεκριμένα γεγονότα³⁹⁶. Μία δεκαετία αργότερα περίπου, ο Παχυμέρης κάνει την ίδια παρατήρηση και θεωρεί πως λόγω των πολλών διαφορετικών αρχηγών στην Ανατολία οποιαδήποτε συμμαχία με κάποιον από αυτούς ήταν ανώφελη³⁹⁷. Ήδη, λοιπόν, προς τα τέλη του 13^{ου} αιώνα η κατηγορία αυτή είναι παγιωμένη στη βυζαντινή σκέψη, και ο Λαμπηνός, με αφορμή το γεγονός ότι οι νομάδες παρά τις συνθήκες με τον αυτοκράτορα³⁹⁸, τις καταπατούσαν και έκαναν επιθέσεις, τους χαρακτηρίζει «εκ φύσεως άπιστους» με την έννοια της αναξιοπιστίας³⁹⁹. Ο Πλανούδης εμφανίζεται καχύποπτος λόγω της παρουσίας τούρκων νομάδων στη φρουρά του Φιλανθρωπηνού και φοβάται τυχόν στάση τους⁴⁰⁰.

Επίσης, στο μεταίχμιο από τον 13^ο στον 14^ο αιώνα αρχίζει να σκιαγραφείται και η εικόνα των άδικων και ανήθικων ανθρώπων. Ο Παχυμέρης επισημαίνει τις καταστροφές σε βάρος των Βυζαντινών που «δεν επιτίθονταν στους εχθρούς, αλλά απλώς αμύνονταν και ... υπεράσπιζαν τις περιοχές τους»⁴⁰¹. Ο Καντακουζηνός έμμεσα βάζει την κατηγορία στα λόγια ενός λατίνου άρχοντα, του Κοντοφρέ, «που ήταν έμπειρος στα πολεμικά και από μικρός είχε ανατραφεί στα ήθη τους [των Τουρκομάνων]. Αυτός έλεγε στον βασιλιά να κάνει πόλεμο στους βαρβάρους, γιατί οι Ρωμαίοι είχαν αδικηθεί πολύ απ' αυτούς»⁴⁰². Οι Βυζαντινοί θεωρούσαν ότι μάχονταν υπέρ της δικαιοσύνης, κάτι που επίσης δεν φαίνεται μόνο σε λόγιους συγγραφείς, αλλά και στις απόψεις της Εκκλησίας. Σε έναν λόγο του ο πατριάρχης Ιωάννης Η' Γλυκός το 1315 ζητά από τον Θεό να μεσολαβήσει και να δώσει στον βυζαντινό λαό «όσα ευχάριστα και σωτήρια απαιτούνται, προκειμένου να επιχειρήσει την άμυνα απέναντι στα θηρία που βλέπουν»⁴⁰³. Ο μοναχός Πλανούδης θεωρεί πως «είναι ίδιον των ασεβών να παίρνουν θάρρος μόνο από τα όπλα, αλλά εμείς [οι Ρωμαίοι] ... τιμωρούμε

³⁹⁵ Μετοχίτης, *Βασιλικοί Λόγοι*, σελ. 380₁₈ – 384₁₁.

³⁹⁶ Angelon, "Byzantine Imperial Panegyric", σελ. 66.

³⁹⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* IV, σελ. 33₁₈₋₂₃.

³⁹⁸ Λαμπηνός, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β'*, σελ. 45₃₃ -46₁.

³⁹⁹ Ό.π., σελ. 46₈₋₁₉.

⁴⁰⁰ Πλανούδης, *Επιστολές*, αρ. 120, σελ. 207₂₋₉.

⁴⁰¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* I, σελ. 33₂₆ – 35₁.

⁴⁰² Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 341₉₋₂₀.

⁴⁰³ *Das Register des Patriarchats* I, αρ. 1, σελ. 102₂₈₋₃₆.

άξια ... επειδή δεν εξουσιάζουμε με άδικα χέρια, αλλά αμυνόμαστε και νικάμε»⁴⁰⁴. Παράλληλα, λόγω των αδικιών που έχουν υποστεί, καλεί τον Φιλανθρωπινό να «αποδώσει στους κακούς γείτονες τα εφταπλάσια»⁴⁰⁵, ενώ το ίδιο ζητάει και ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ προς τον Ανδρόνικο Β΄ λίγα έτη αργότερα⁴⁰⁶.

Η αδικία είναι αποτέλεσμα του ήθους τους, στο οποίο εστιάζουν κι άλλοι συγγραφείς. Ο Παλαμάς, για παράδειγμα, καυτηριάζει τα ηθικά ελαττώματά τους, καθώς «ζουν με τόξο και μάχαιρα και ασωτία με αιχμαλωσίες, φόνους, λεηλασίες, αρπαγές, ακολασίες, μοιχίες, ανδρομανίες», και μάλιστα υποστηρίζει πως αυτές είναι οι σκέψεις του, επειδή τους γνώρισε καλύτερα⁴⁰⁷. Με την κατηγορία περί αρρενομανίας συμφωνεί και ο Νικηφόρος Γρηγοράς⁴⁰⁸, ο οποίος μάλιστα υποστηρίζει πως ο Παλαμάς κακοποιήθηκε από τους Τουρκομάνους που τον συνέλαβαν. Κατά πόσο η πληροφορία αυτή ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ή πρέπει να εξηγηθεί στα πλαίσια της θεολογικής διαμάχης των δύο ανδρών, δεν είναι βέβαιο⁴⁰⁹. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, είναι γνωστό πως πράγματι η πρακτική αυτή ήταν συνηθισμένη στους νομάδες, διότι ο αριθμός των γυναικών ήταν μικρότερος⁴¹⁰.

Μία άλλη εικόνα που έρχεται από τις πηγές -και εντείνεται ιδιαίτερος μετά το 1290/1300- είναι αυτή των ασεβών και άθεων ανθρώπων. Στην πραγματικότητα, οι Βυζαντινοί συγχέουν την εθνοτική ταυτότητα (Τούρκοι) με τη θρησκευτική (Μουσουλμάνοι) και έτσι ταυτίζουν δύο διακριτές ταυτότητες του Άλλου⁴¹¹. Οι Βυζαντινοί χώριζαν τους μη Ορθοδόξους σε τρεις κατηγορίες: παγανιστές, Εβραίοι, αιρετικοί. Οι δύο τελευταίοι είχαν μερική γνώση του αληθινού Θεού, ενώ οι πρώτοι πλήρη άγνοια⁴¹². Το Ισλάμ θεωρούνταν παγανιστική θρησκεία και γι' αυτό οι μουσουλμάνοι Τουρκομάνοι ονομάζονται -εκτός από Αγαρηνοί και Ισμαηλίτες- ασεβείς, άθεοι, άπιστοι, εκφράσεις που χρησιμοποιούν όχι μόνο εκκλησιαστικοί και μοναστικοί κύκλοι, αλλά το σύνολο των συγγραφέων ιδίως από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα κι έπειτα. Η απάρνηση του Ισλάμ είχε αποκρυσταλλωθεί ήδη τον 9^ο αιώνα. Ο πρώτος μεγάλος πολέμιος ήταν ο Ιωάννης Δαμασκηνός, ο οποίος θεωρούσε το Ισλάμ ως ένα

⁴⁰⁴ Πλανούδης, *Επιστολές*, αρ. 77, σελ. 118₈₋₁₃.

⁴⁰⁵ Ο.π., αρ. 78, σελ. 119₇₋₁₂.

⁴⁰⁶ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 1, σελ. 4₂₆₋₂₈.

⁴⁰⁷ Παλαμάς, *Επιστολές*, σελ. 143₂₄₋₂₉.

⁴⁰⁸ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* III, σελ. 228₁₉ – 229₁₀.

⁴⁰⁹ Kaldellis, *Ethnography*, σελ. 156· Arnakes, “Gregory Palamas among the Turks”, σελ. 117, σημ. 5.

⁴¹⁰ Βλ. Arnakes, “Gregory Palamas among the Turks”, σελ. 117, σημ. 5.

⁴¹¹ Vryonis, “Byzantine attitudes towards Islam”, σελ. 263.

⁴¹² Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 53.

παγανιστικό δόγμα⁴¹³. Ήδη, λοιπόν, οι θρησκευτικές ονομασίες λειτούργησαν ως προοίμιο σ' αυτή την εικόνα, η οποία τονίζεται ιδιαίτερος σε συγκεκριμένα κείμενα του 14^{ου} αιώνα, με την έμφαση που δίνεται σε καταστροφές ναών ή στον αφανισμό του χριστιανικού γένους. Ο Παχυμέρης κάνει λόγο για εκκλησίες της Μ. Ασίας που καταστράφηκαν⁴¹⁴ και το ίδιο τονίζει αρκετές δεκαετίες αργότερα και ο Ματθαίος Εφέσου⁴¹⁵. Παράλληλα, τα Πρακτικά της Εκκλησίας καθ' όλη τη διάρκεια του α' μισού του 14^{ου} αιώνα κάνουν λόγο για την καταστροφή που υπέστη το χριστιανικό γένος⁴¹⁶. Πρόκειται, προφανώς, για εικόνες που φανερώνουν τη μεγάλη θρησκευτική ετερότητα μεταξύ Τουρκομάνων και Βυζαντινών, όπου οι δεύτεροι έβλεπαν τον εαυτό τους ως τον περιούσιο λαό⁴¹⁷. Η αντίθεση αυτή ενισχύεται από την εικόνα των βίαιων μουσουλμάνων Τούρκων, εικόνα που πηγάζει από το παρελθόν και εδράζει ιδίως στα αγιολογικά κείμενα, όπου αποτελούσε κοινό τόπο⁴¹⁸. Η απεικόνιση αυτή, λοιπόν, αποκρυσταλλώθηκε σε κείμενα μετά το 1300 και σε συνδυασμό με την παράλληλη εμφάνιση θρησκευτικών ονομάτων, μια υπόθεση -χωρίς να γίνεται να επιβεβαιωθεί- είναι πως θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως απάντηση στον Ιερό Πόλεμο (Τζιχάντ) των Τουρκομάνων⁴¹⁹.

Πέρα λοιπόν από τα παραπάνω, αξίζει να σημειωθεί και ένας άλλος τρόπος στερεοτυπικής απεικόνισης που αναπτύχθηκε στον 14^ο αιώνα, ο οποίος μάλιστα έχει τις ρίζες του στην αρχαιοελληνική και ρωμαϊκή παράδοση. Ήδη από την αρχαιότητα υπήρχε η συνήθεια να σκιαγραφούνται ξένοι λαοί, δηλαδή βάρβαροι, ως ζώα και

⁴¹³ Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 53-54· πρβλ. Meyendorff, "Byzantine Views on Islam", σελ. 116-118, όπου σημειώνει πως η συμβολή του Ιωάννη Δαμασκηνού στην πολεμική εναντίον του Ισλάμ δεν ήταν πολύ μεγάλη στην πραγματικότητα.

⁴¹⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* IV, σελ. 423³¹ - 425⁴.

⁴¹⁵ Ματθαίος Εφέσου, *Επιστολές*, αρ. 55, σελ. 175²³⁻³¹.

⁴¹⁶ *Das Register des Patriarchats* III, αρ. 180, σελ. 40¹⁰³⁻¹⁰⁷· ο Preiser-Kapeller, "Islam in the Register of the Patriarchate", σελ. 66, θεωρεί πως ο μεγαλύτερος φόβος του πατριάρχη και της συνόδου ήταν η μεταστροφή του ποιμνίου στο Ισλάμ, ειδικά στις περιοχές όπου δεν υπήρχε επίσκοπος.

⁴¹⁷ Ahrweiler, "Byzantine Concepts of the Foreigner", σελ. 11.

⁴¹⁸ Mansouri, "Muslims and Byzantines", σελ. 50.

⁴¹⁹ Η ύπαρξη ή μη της ιδεολογίας του Ιερού Πολέμου και των τούρκων πολεμιστών της πίστης, των Γαζήδων, αποτελεί ένα πολυσυζητημένο θέμα που έχει διχάσει την έρευνα και ένα κοινό συμπέρασμα δεν είναι καθολικά αποδεκτό. Για μια βιβλιογραφική ανασκόπηση του ζητήματος αυτού, βλ. Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 4-5, όπου και οι σχετικές παραπομπές· η απεικόνιση, πάντως, των Τουρκομάνων ως βίαιων μουσουλμάνων από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα σε συνδυασμό με την επανεμφάνιση θρησκευτικών ονομασιών, είναι ένα επιχείρημα που συνηγορεί προς την ύπαρξη του Ιερού Πολέμου, τουλάχιστον στο α' μισό του 14^{ου} αιώνα. Βεβαίως, σύμφωνα με Zachariadou, "Religious Dialogue", σελ. 297-299, ο Ιερός Πόλεμος δεν αρκεί για να περιγράψει τις βυζαντινο-τουρκικές σχέσεις της περιόδου, καθώς οι Τουρκομάνοι δεν επιτίθονταν μόνο σε χριστιανούς, αλλά διεξήγαγαν και μεταξύ τους πολέμους, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις συνεργασίας μουσουλμάνων-χριστιανών.

θηρία⁴²⁰. Το φαινόμενο αυτό ήταν μία δημοφιλής μορφή στερεοτύπου⁴²¹ που κληροδοτήθηκε και στο Βυζάντιο και οι Τουρκομάνοι εντάσσονται σ' αυτού του είδους την απεικόνιση. Πιο συγκεκριμένα, ο Γρηγοράς τους παρομοιάζει με σκυλιά, που από κοινού με τους Μογγόλους, έχουν πέσει πάνω στο νεκρό σώμα της αυτοκρατορίας⁴²², δείχνοντας κατά αυτόν τον τρόπο τη δεινή θέση στην οποία έχει περιέλθει το κράτος. Παρότι οι Βυζαντινοί είχαν σε εκτίμηση το συγκεκριμένο ζώο, σε αγιολογικά κείμενα σχετιζόταν με το Κακό, δίνοντας μια θρησκευτική χροιά στη σύγκριση⁴²³. Πιθανότατα και ο Γρηγοράς, λοιπόν, ο οποίος είχε και θεολογική κατάρτιση⁴²⁴, μέσω αυτής της σύγκρισης καυτηριάζει τη θρησκευτική ετερότητα. Λίγο νωρίτερα ο Πλανούδης, που είναι ο πρώτος που κάνει τη χρήση της συνήθειας αυτής, παρομοιάζει τους εχθρούς με γαιδάρους που φορούσαν προβιές λιονταριών⁴²⁵. Μολονότι δηλαδή φαίνονταν επικίνδυνοι, στην πραγματικότητα δεν ήταν και αυτό αποδεικνύεται από τις συνεχείς επιτυχίες του Φιλανθρωπηνού. Μια άλλη σύγκριση απαντά κυρίως στα έγγραφα της Εκκλησίας, όπου όταν ένας επίσκοπος ή μητροπολίτης στέλνονταν στην έδρα του που τύχαινε να βρίσκεται σε κάποιο από τα τουρκομανικά μπεϊλίκια, ήταν σύνηθες να τον ακολουθεί η παραβολή, σύμφωνα με την οποία ο Χριστός είπε στους μαθητές του «σας στέλνω ως πρόβατα μέσα στους λύκους»⁴²⁶. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα η παρομοίωση είναι ένας αρχαϊσμός που αντλείται από την Καινή Διαθήκη και φανερώνει την επικινδυνότητα των μουσουλμάνων⁴²⁷.

Η σύγκριση αυτή οφείλεται στη φύση του λύκου. Είναι ένα ζώο που ζει σε αγέλες με έναν και μόνο αρχηγό, τον οποίο ακολουθούν ως τον θάνατό του. Τότε αρχίζουν να μάχονται μεταξύ τους για το ποιος θα πάρει τη θέση του. Ακόμη, οι λύκοι είναι άγριοι από τη φύση τους και γνωστοί για τη συνήθεια να λεηλατούν. Οι Βυζαντινοί δεν είχαν σε υψηλή εκτίμηση τους λύκους και δεν τους απέδιδαν ποτέ κανένα θετικό στοιχείο. Σε κάθε κείμενο σχεδόν, οι λύκοι είναι οι εχθροί του κοπαδιού και κατ' αναλογία οι

⁴²⁰ Βλ. σχετικά, Isaac, *Invention of Racism*, σελ. 249-250.

⁴²¹ Ο.π., σελ. 250. Μελετώντας την περίπτωση της αρχαίας Ελλάδας και της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, θεωρεί μάλιστα πως πρόκειται για μία έκφραση πρωτορατσισμού.

⁴²² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 535₁₁₋₁₈.

⁴²³ Βλ. Papageorgiou, "The image of the Turks", σελ. 157-158, όπου παρατηρεί πως η σύγκριση αυτή απαντά για Τούρκους και σε προγενέστερες περιόδους· την ίδια παρατήρηση έχει κάνει και ο Oikonomides, "The Turks in the Byzantine Rhetoric", σελ. 150.

⁴²⁴ Βλ. Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 140-141· και Βλαχάκος, *Ο λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς*, σελ. 13-14, για τη μόρφωση του Νικηφόρου Γρηγορά.

⁴²⁵ Πλανούδης, *Επιστολές*, αρ. 107, σελ. 171₁₆₋₂₀.

⁴²⁶ *Das Register des Patriarchats* II, αρ. 115, σελ. 130₁₋₇.

⁴²⁷ Preiser-Kapeller, "Islam in the Register of the Patriarchate", σελ. 63-64· η Papageorgiou, "The image of the Turks", σελ. 150, το αποδίδει στην ιδιοσυγκρασία της συγκεκριμένης εθνότητας.

Τούρκοι απειλούν το χριστιανικό ποίμνιο. Έτσι, ο βασικός λόγος της σύγκρισης είναι η θρησκευτική ετερότητα και ο κίνδυνος που οι Τούρκοι αποτελούν λόγω ακριβώς αυτής της ετερότητας. Επιπλέον, οι λύκοι έχουν θέση και στην τουρκική μυθολογία και ίσως είναι κι αυτός ένας παράγοντας που επηρέασε τη θέασή τους. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, στόχος της σύγκρισης αυτής να υποτιμηθούν οι Τούρκοι⁴²⁸.

Η αρνητική σκιαγράφηση των πηγών αξίζει αρχικά να σημειωθεί πως δεν οφείλεται στο είδος του κειμένου ή την ιδιότητα του συγγραφέα. Ανεξάρτητα από το εάν πρόκειται για ιστοριογραφίες ή άλλα είδη, κοσμικούς συγγραφείς ή εκκλησιαστικούς, όλοι οι συγγραφείς παρουσιάζουν αρνητικές εικόνες για το σύνολο των Τουρκομάνων, μέσα από τις οποίες φαίνονται τα αρνητικά συναισθήματά τους.

Τα αρνητικά χαρακτηριστικά οφείλονταν πρώτα απ' όλα στην τέλεια εικόνα που είχαν σχηματίσει οι Βυζαντινοί για τον εαυτό τους, ένα σύνδρομο ανωτερότητας, το οποίο καθόριζε τη συμπεριφορά τους απέναντι στους ξένους λαούς⁴²⁹. Τα χαρακτηριστικά για τα οποία ψέγουν τον Άλλο είναι αυτά τα οποία θεωρούσαν ότι οι ίδιοι δεν είχαν και έτσι η αυτοαντίληψη είναι ο πρώτος σημαντικός παράγοντας στη θέαση του κόσμου⁴³⁰.

Οι Τουρκομάνοι εμφανίζονται ως αλαζόνες, παράλογοι, βίαιοι και άγριοι, φιλοπόλεμοι, φιλοκτόνοι, ληστές, σε όλη την υπό εξέταση περίοδο, αλλά από το 1290-1300 κι έπειτα είναι επίσης δόλιοι, αναξιόπιστοι, άδικοι, ανήθικοι και φυσικά άθεοι και ασεβείς. Ακόμη σκιαγραφούνται ως ζώα. Καθίσταται φανερό, λοιπόν, το γεγονός ότι οι στερεοτυπικές εικόνες για τους Τουρκομάνους εντείνονται ιδιαίτερος από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα. Έως τότε, δεν δίνεται μεγάλη σημασία σε αυτούς και ακόμα και οι λίγες πηγές που τους αναφέρουν, δεν τους αφιερώνουν παρά ελάχιστο χώρο. Τα πράγματα αλλάζουν όμως από το 1300 περίπου κι έπειτα, γεγονός που οφείλεται στην αναγνώριση της απειλής και στην επικράτησή τους στην πολιτική ζωή των

⁴²⁸ Papageorgiou, "The image of the Turks", σελ. 150-152· το θρησκευτικό υπόβαθρο της αναλογίας αυτής έχει παρατηρήσει πρώτος ο Oikonomides, "The Turks in the Byzantine Rhetoric", σελ. 150.

⁴²⁹ Ahrweiler, "Byzantine Concepts of the Foreigner", σελ. 3· όπως έχει διατυπωθεί από τον Heather, "Barbarian in Late Antiquity", σελ. 236-237, η αίσθηση ανωτερότητας είναι απόρροια της ύπαρξης της ρωμαϊκής πολιτείας με τους νόμους της, τον πολιτισμό και τον χριστιανισμό. Η αντίληψη αυτή συνεχίζει να είναι εμφανής και στη συγκεκριμένη εποχή.

⁴³⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα στον Καντακουζηνό, *Ιστορία* II, σελ. 381₁₂₋₁₉, όπου ένας στρατηγός της αντιβασιλείας κατά τη διάρκεια του εμφυλίου είχε στρατό από Βυζαντινούς και «Πέρσες» για την πολιορκία της Βέροιας. Από το σύνολο του στρατού, οι «Πέρσες» επιδόθηκαν σε λεηλασίες και καταστροφές, ενώ για τους Βυζαντινούς δεν γίνεται σχετική αναφορά. Έτσι φαίνεται η αντίθεση μεταξύ των άγριων Τουρκομάνων και των Βυζαντινών· επίσης, η Papageorgiou, "The image of the Turks", σελ. 154, τονίζει πως τα χαρακτηριστικά των βαρβάρων ήταν αυτά που οι ίδιοι οι Βυζαντινοί καταδίκαιζαν.

Βυζαντινών⁴³¹. Επομένως, αυτή τη φορά μέσω των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων φαίνεται ακόμη μία φορά το πώς οι ιστορικές συγκυρίες είναι ο πλέον καθοριστικός παράγοντας για τη θέαση του Άλλου. Η αυτοαντίληψη ασφαλώς αποτελεί τη βάση της κοσμοθεωρίας γενικότερα, αλλά τα ίδια τα γεγονότα είναι αυτά που καθορίζουν την εικόνα και τις μεταβολές της.

Από το σύνολο των αρνητικών χαρακτηριστικών, πάντως, πολλά από αυτά απαντούν για Τούρκους προγενέστερων εποχών⁴³², ή για νομάδες γενικότερα⁴³³, ή ακόμα και για τους μουσουλμάνους Άραβες της Μέσης Βυζαντινής Περιόδου⁴³⁴. Ωστόσο, δεν μπορεί να γίνει λόγος αποκλειστικά για εθνοτικές, θρησκευτικές ή πολιτισμικές προκαταλήψεις και στερεότυπα, αλλά η σύνθεση όλων αυτών είναι που αποτυπώνεται στη σκιαγράφησή τους. Εξάλλου, όλοι οι ξένοι λαοί θεωρούνταν βάρβαροι και τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στους Τουρκομάνους αποτελούν κοινούς τόπους για βαρβάρους⁴³⁵. Ακόμη, ήδη μέσα από την εξέταση της ορολογίας φάνηκε η παγιωμένη αντίληψη -ιδίως από ένα σημείο κι έπειτα- περί βαρβαρότητας και έτσι τα χαρακτηριστικά αυτά πρέπει να ιδωθούν μέσα σ' αυτό το πλαίσιο.

Γ.2. Θετικά στοιχεία στην παρουσίαση των Τουρκομάνων

Η εικόνα των Τουρκομάνων, ωστόσο, δεν είναι αμιγώς αρνητική και υπάρχουν - από συγκεκριμένους μόνο συγγραφείς και όχι από το σύνολό τους- και θετικά στοιχεία, τα οποία άλλες φορές αναγνωρίζονται ευθέως και άλλες υποδηλώνονται μέσα από τις περιγραφές. Το σημαντικότερο παράδειγμα αφορά την πολεμική ικανότητα των Τουρκομάνων, απότοκο ασφαλώς των ιστορικών εξελίξεων. Οι συγγραφείς του 13^{ου} αιώνα δείχνουν υποτίμηση στις στρατιωτικές αρετές τους, όμως για τους συγγραφείς που γράφουν στο α' μισό του 14^{ου} αιώνα η κατάσταση είναι διαφορετική. Είναι πλέον μάρτυρες της επέκτασης, την οποία όχι μόνο δεν αρνείται κανείς, αλλά δεν μπορεί και να διακόψει το βυζαντινό κράτος. Έτσι, κυρίως έμμεσα μέσω των αναφορών για τις

⁴³¹ Isaac, *Invention of Racism*, σελ. 380. Κάτι αντίστοιχο είχε συμβεί και στην αρχαία Ελλάδα. Όταν δηλαδή οι Πέρσες επικράτησαν στην πολιτική ζωή της Ελλάδας, τότε οι έλληνες συγγραφείς άρχισαν να δίνουν μια πολύ αρνητική εικόνα της Περσίας.

⁴³² Για τη σκιαγράφιση των Σελτζούκων, βλ. Papageorgiou, "The image of the Turks". Oikonomides, "The Turks in the Byzantine Rhetoric". Μπέττας, *Βυζαντινο-Σελτζουκικές σχέσεις*, σελ. 184-239.

⁴³³ O Shukurov, *Byzantine Turks*, σελ. 29, παρουσιάζει την εικόνα των Σκυθών.

⁴³⁴ Κίλις, "Ottoman Perception in Short Chronicles", σελ. 113.

⁴³⁵ Παρότι κοινοί τόποι, η επιλογή των συγγραφέων να τους χρησιμοποιήσουν αναμφίβολα φανερώνει τα πραγματικά συναισθήματά τους.

νικές των εχθρών, οι Βυζαντινοί συγγραφείς παρουσιάζουν τους Τουρκομάνους ως δεινούς πολεμιστές. Η εικόνα της στρατιωτικής ισχύος είναι εμφανής κυρίως στους ιστοριογράφους, οι οποίοι άλλωστε είναι αυτοί που κατά κανόνα καταπιάνονται με τα στρατιωτικά δρώμενα. Ενδεικτικά, ο Παχυμέρης παραθέτει ένα επεισόδιο, όπου ένας μεγάλος αριθμός Βυζαντινών αιχμαλωτίστηκε σε μόλις μία έφοδο⁴³⁶ και δεν παραλείπει να σημειώσει τα σημαντικά στρατιωτικά «κατορθώματα» των εχθρών⁴³⁷. Ο Γρηγοράς σε άλλη περίπτωση υποστηρίζει πως σε μια από τις καθιερωμένες στον 14^ο αιώνα επιδρομές μόλις 70 Τούρκοι κατάφεραν να κρατήσουν μεγάλη αντίσταση στο βυζαντινό στράτευμα και να τραυματίσουν ακόμα και τον βασιλιά προτού εξοντωθούν⁴³⁸.

Ειδική περίπτωση αποτελεί η Ιστορία του Καντακουζηνού. Σε μία συζήτηση που παρουσιάζει ότι έκανε με τον Ανδρόνικο Γ', τονίζει το αξιόμαχο των Βυζαντινών σε σύγκριση με τους τούρκους νομάδες: «οι εχθροί δεν τόλμησαν να μας αντιμετωπίσουν φανερά και αυτό δείχνει ότι δεν θεωρούν πιο αξιόμαχους τους εαυτούς τους»⁴³⁹. Εντούτοις, η περιγραφή αυτή έρχεται σε αντίθεση με τις πράξεις του. Ο Καντακουζηνός επέλεγε να συμμαχήσει με τους Τουρκομάνους, και όποτε είχε ανάγκη από αξιόμαχο στρατό, καλούσε στρατιές από τη Μ. Ασία για να τον βοηθήσουν στις συγκρούσεις. Αυτοί ήταν άλλωστε που έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στην άνοδό του στον θρόνο, αλλά και αργότερα χάρη σ' αυτούς ο γιος του, ο Ματθαίος, υπέρσχυσε του Ιωάννη Παλαιολόγου, που είχε προτιμήσει να φέρει Σέρβους και Βουλγάρους⁴⁴⁰. Ο ίδιος ο Ιωάννης ΣΤ' ξεκάθαρα έχει συνείδηση της πολεμικής τους ισχύος και γι' αυτό άλλωστε απειλεί τον σέρβο κράλη ότι θα φέρει Τουρκομάνους εναντίον του, αν χρειαστεί⁴⁴¹. Με άλλα λόγια, ο Καντακουζηνός υποστηρίζει πως οι Βυζαντινοί είναι πιο ικανοί στις μάχες από τους Τουρκομάνους, αλλά είναι αμφίβολο αν πράγματι το πίστευε αυτό.

Πέραν των ιστοριογράφων, πάντως, ο Παλαμάς, κάνοντας λόγο για τον τρόπο που αιχμαλωτίστηκε από τους Οθωμανούς, παραθέτει την οδυνηρή ήττα που υπέστησαν οι σύντροφοί του στην Καλλίπολη⁴⁴², ενώ και ο Μετοχίτης στους Υπομνηματισμούς του δηλώνει για τους «Σκύθες» πως πρόκειται για έθνος που δεν

⁴³⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* IV, σελ. 349₂₋₁₀.

⁴³⁷ Ό.π. II, σελ. 599₄₋₁₄.

⁴³⁸ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 384₃₋₉.

⁴³⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, σελ. 350₁₆ – 351₂₃.

⁴⁴⁰ Ό.π. III, σελ. 246₁₄-250₁₇.

⁴⁴¹ Ό.π. II, σελ. 535₁₄₋₁₈.

⁴⁴² Παλαμάς, *Επιστολές*, σελ. 141₁₋₁₅.

κατακτήθηκε ποτέ από έναν βασιλιά ή τύραννο και πως είναι δυνατό στους πολέμους⁴⁴³. Είναι ο μοναδικός συγγραφέας που αποδίδει ευθέως το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό στους Τουρκομάνους και το συνδέει κατά βάση με τον νομαδικό τρόπο ζωής τους. Η στρατιωτική ισχύς των Τουρκομάνων, λοιπόν, στον 14^ο αιώνα είναι μια θετική εικόνα, την οποία κάποιοι συγγραφείς παρουσιάζουν -οι περισσότεροι έμμεσα- και αποτελεί μια πραγματική τους αντίληψη, υπό την επιρροή των ιστορικών γεγονότων.

Λόγος έγινε επίσης για την αλαζονεία των Τουρκομάνων. Υπάρχει όμως και μια άλλη όψη σ' αυτή την εικόνα: αυτή του θάρρους και της τόλμης, αν και απαντά πολύ σπανιότερα στις πηγές. Πρώτος ο Παχυμέρης σκιαγραφεί το στερεότυπο των τολμηρών νομάδων και δεν διστάζει να αποδώσει τις ευθύνες στην ηγεσία για την αύξηση του θάρρους των εχθρών: «ο δεσπότης Ιωάννης είχε ακαταγώνιστο στρατό... και τους κινούσε κυρίως στα δυτικά, γι' αυτό χάνονταν τα ανατολικά. Οι Πέρσες έπαιρναν θάρρος και εισέβαλλαν σε περιοχές που δεν υπήρχε κανείς να τους εμποδίσει»⁴⁴⁴ ή σε άλλο σημείο, όπου επίσης συσχετίζει την αύξηση του θάρρους με την εγκατάλειψη των ανατολικών συνόρων⁴⁴⁵. Την τάση την αποδέχεται εν μέρει και ο Καντακουζηνός πολλές δεκαετίες αργότερα, όταν αναφέρει για μία σύρραξη τουρκομάνων συμμάχων του με Σέρβους, πως «οι Πέρσες έκαναν κάτι περίεργο ή ανδρείο και υποκρίθηκαν φυγή. Γύρισαν απότομα και έγινε μεγάλη σφαγή. Οι περισσότεροι Τριβαλλοί σκοτώθηκαν από τους Πέρσες»⁴⁴⁶. Τόσο ο Παχυμέρης όσο και ο Καντακουζηνός ανήκουν στους συγγραφείς που έχουν παρουσιάσει την εικόνα των αλαζόνων Τούρκων. Καθίσταται σαφές, λοιπόν, πως στο έργο τους εναλλάσσουν την εικόνα αυτή με την εικόνα των θαρραλέων Τουρκομάνων. Κάτι τέτοιο σχετίζεται με τους στόχους που εξυπηρετούν. Αφενός ο Παχυμέρης θέλει να καυτηριάσει την αδράνεια της πολιτικής ηγεσίας⁴⁴⁷ και γι' αυτό αντιπαραβάλλει την τολμηρή δράση των αντιπάλων μόνο σε συγκεκριμένα χωρία που σχετίζονται με την αδράνεια της βυζαντινής ηγεσίας, ενώ ο Καντακουζηνός από τη μεριά του προβάλλει το συγκεκριμένο στερεότυπο μόνο σε περιπτώσεις Τουρκομάνων με τους οποίους βρισκόταν σε συμμαχία και τον υποστήριζαν.

⁴⁴³ Μετοχίτης, *Υπομνηματισμοί*, σελ. 723.

⁴⁴⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* II, σελ. 403₆₋₂₀.

⁴⁴⁵ Ό.π. IV, σελ. 343₁₋₄.

⁴⁴⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 423₁₈ - 424₅.

⁴⁴⁷ Βλ. Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 60-61, για τις απόψεις του Παχυμέρη για τους δύο πρώτους Παλαιολόγους και την πολιτική τους.

Ο Καντακουζηνός διαφοροποιείται και όσον αφορά την απεικόνισή τους ως άδικων ανθρώπων. Στην Ιστορία του παραθέτει έναν λόγο του Ουμούρ προς τον τουρκικό στρατό, όπου καλεί τους πολεμιστές του να πολεμήσουν για ιδανικά όπως η δικαιοσύνη⁴⁴⁸. Εκφράζοντας τα λόγια αυτά μέσω του Ουμούρ, ο Καντακουζηνός αποφεύγει να κάνει ευθέως μια θετική κρίση για ένα συγκεκριμένο μέρος των Τουρκομάνων, δηλαδή αυτών του Αϊδινίου, με τον ηγεμόνα των οποίων είχε πολύ καλές σχέσεις. Επίσης, το συγκεκριμένο εμιράτο υποστήριζε τον ίδιο τον Καντακουζηνό στον εμφύλιο και έτσι η έννοια της δικαιοσύνης από μεριάς των Τουρκομάνων αποκτά νόημα καθώς συνδέεται έμμεσα με τη δικαιοσύνη, στην οποία απέβλεπε ο ίδιος ο Καντακουζηνός. Πάλι, λοιπόν, οι στόχοι του συγγραφέα του είναι αυτοί που εξυπηρετούν την ύπαρξη θετικών αναφορών.

Ένα άλλο θετικό στη σκιαγράφησή τους είναι ο σεβασμός που δείχνουν σε κάποιες περιπτώσεις, όχι με τη θρησκευτική, αλλά με την ηθική έννοια. Ο Πλανούδης, για παράδειγμα, κάνει λόγο για τον σεβασμό κάποιων Τουρκομάνων προς το πρόσωπο του Φιλανθρωπηνού, στον οποίο αυτομόλησαν και παρότι ο ίδιος αρχικά δυσανασχετούσε και φοβόταν να βλέπει τον στρατηγό του ανάμεσα σε βαρβάρους, τελικά πείστηκε για την αγάπη που του έδειξαν⁴⁴⁹. Το γεγονός της προσχώρησης στον Φιλανθρωπηνό το αναφέρει και ο Γρηγοράς και τονίζει μάλιστα πως δεν αυτομόλησαν από φόβο προς τους Μογγόλους από τους οποίους απειλούνταν, αλλά γιατί τους γοήτευαν οι φιλοφρονήσεις και η γενναιοδωρία του στρατηγού⁴⁵⁰. Σύμφωνα με τον Γρηγορά πάλι, πολλές δεκαετίες αργότερα, το 1324, όταν ο τυφλός πλέον Φιλανθρωπηνός στάλθηκε να αναλάβει την άμυνα της Φιλαδέλφειας που πολιορκούνταν από τους Τουρκομάνους, αυτοί έδειξαν σεβασμό και ήραν την πολιορκία⁴⁵¹. Ακόμη, ο Καντακουζηνός, κατά τη διάρκεια του δεύτερου εμφυλίου περιγράφει πως συνάντησε μια ομάδα ληστών στη Θράκη. Αυτοί του έδειξαν τον ανάλογο σεβασμό, καθώς στο παρελθόν είχαν πολεμήσει στο πλάι του⁴⁵², ενώ σε άλλο σημείο τονίζει τον σεβασμό με τον οποίο πήγαν να τον συναντήσουν ο εμίρης του Σαρουχάν και απεσταλμένοι του εμίρη Μεχμέτ του Αϊδινίου που ήθελαν τη συμμαχία του⁴⁵³. Γίνεται φανερό, λοιπόν, πως ο σεβασμός συνδέεται με τα γεγονότα. Όταν οι

⁴⁴⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, σελ. 385₄ – 390₁.

⁴⁴⁹ Πλανούδης, *Επιστολές*, αρ. 120, σελ. 207₂₋₉.

⁴⁵⁰ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 196₈₋₁₅.

⁴⁵¹ Ό.π. I, σελ. 361₈ – 362₁₁.

⁴⁵² Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, σελ. 65₁₆ – 68₄. Τους κατηγορεί βεβαίως ως αγνώμονες, αλλά αυτό δεν αναιρεί τον σεβασμό που του απέδωσαν.

⁴⁵³ Ό.π. I, σελ. 388₉₋₂₂.

Τουρκομάνοι δεν προκαλούν καταστροφές, αλλά συνεργάζονται με τους Βυζαντινούς, εμφανίζονται όχι ως καταστροφείς και αναξιόπιστοι, αλλά ως άνθρωποι που σέβονται. Η ειλικρίνεια των σχετικών αναφορών, πάντως, είναι αμφισβητήσιμη καθώς αντανακλά την εξωτερική πολιτική του κράτους. Ως προς αυτό μάλιστα χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Πλανούδη, του οποίου η σχετική αναφορά είναι η μοναδική θετική κρίση στις επιστολές του και όπως έχει ήδη παρατηρηθεί από νεότερο μελετητή, η εν γένει στάση του έναντι του τουρκικού στοιχείου είναι ιδιαίτερος εχθρική⁴⁵⁴. Ο σεβασμός, τέλος, φαίνεται και στη συνομιλία του Παλαμά με τους εβραίους Χίονες για θεολογικά ζητήματα⁴⁵⁵. Αφού έληξε η συνομιλία, οι μουσουλμάνοι Τούρκοι που συμμετείχαν τον χαιρέτησαν με σεβασμό και έφευγαν. Ωστόσο, ένας από τους Χίονες τον εξύβρισε αισχρά και του επιτέθηκε. Αυτοί που τον συγκράτησαν ήταν οι Τούρκοι, οι οποίοι μάλιστα οδήγησαν τον θύτη μπροστά στον εμίρη Ορχάν για να τιμωρηθεί⁴⁵⁶. Ο Παλαμάς δίνει αυτή την εικόνα και σε άλλο σημείο των επιστολών του, όταν κάνει λόγο για τον Ισμαήλ, εγγονό του εμίρη των Οθωμανών, Ορχάν. Πιο συγκεκριμένα, ο Παλαμάς και ο νεαρός πρίγκιπας είχαν θεολογικές συζητήσεις και παρά το γεγονός ότι οι απόψεις που ο Παλαμάς πρόβαλλε ήταν ερεθιστικές για κάποιον μουσουλμάνο, ο Ισμαήλ -ο οποίος σύμφωνα με τον βυζαντινό ιεράρχη ήταν μεγάλος διώκτης των χριστιανών- έδειξε σεβασμό⁴⁵⁷. Παρ' όλα αυτά, οι θετικές αυτές κρίσεις του Παλαμά έρχονται σε αντίθεση με την άκρως εχθρική εικόνα που σκιαγραφεί σε άλλα σημεία των επιστολών του. Η διαφορά αυτή οφείλεται στον στόχο του Παλαμά, ο οποίος επιδίωκε να παραστήσει τον εαυτό του ως υπέρμαχο της Ορθοδοξίας, τον οποίο ακόμη και οι Τούρκοι σέβονται⁴⁵⁸, και γι' αυτό άλλωστε αποδίδει μόνο το συγκεκριμένο θετικό χαρακτηριστικό. Επομένως, οι θετικές αναφορές σχετίζονται εκ νέου με τους στόχους της συγγραφής.

Ακόμη, αξίζει να αναφερθούν και οι περιπτώσεις δύο συγγραφέων στον 14^ο αιώνα, που παρότι συμμερίζονται την αντίληψη περί αγριότητας των νομάδων, εντούτοις τη μετατρέπουν σε κάτι θετικό. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης στους Υπομνηματισμούς του και ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης στο δοκίμιό του Περί Πλουσίων

⁴⁵⁴ Ταξίδης, *Μάξιμος Πλανούδης*, σελ. 57.

⁴⁵⁵ Για τους Χίονες, βλ. Arnakes, "Gregory Palamas among the Turks", σελ. 113-114· Sahas, "Captivity and Dialogue", σελ. 411.

⁴⁵⁶ Παλαμάς, *Επιστολές*, σελ. 183₁ – 185₈· για το επεισόδιο, βλ. επίσης, Meyendorff, *Gregory Palamas*, σελ. 107.

⁴⁵⁷ Παλαμάς, *Επιστολές*, σελ. 147₁ – 149₈· ο Meyendorff, *Gregory Palamas*, σελ. 105, έχει παρατηρήσει πως η σκιαγράφηση του Ισμαήλ από τον Παλαμά είναι τουλάχιστον συμπαθητική.

⁴⁵⁸ Kaldellis, *Ethnography*, σελ. 155.

και Πενήτων παρουσιάζουν τους Τουρκομάνους ως «ευγενείς άγριους» κατά το πρότυπο του Τάκιτου⁴⁵⁹. Ναι μεν είναι βάρβαροι και άγριοι, αλλά αυτή η αγριότητα και η απλότητα της ζωής τους εξυψώνονται σε σημείο να θεωρηθούν ως προτερήματά τους έναντι των Βυζαντινών. Ο Μετοχίτης ειδικότερα αναλύει αρκετά το θέμα και μεταξύ άλλων αναφέρει πως δεν έχουν την πολυπλοκότητα του νομικού συστήματος, που για τον ίδιο είναι ταυτόσημο της διαφθοράς. Έχει κατασκευάσει τη φανταστική εικόνα μιας πρωτόγονης ζωής που εμφανίζεται σχεδόν ως ποιμαντική ειδυλλιακή Αρκαδία. Απαξιώνει τη σημασία του πολιτισμού και έτσι κάνει την πρωτόγονη ζωή να φαίνεται ανώτερη. Είναι ευγενείς άγριοι και ζουν δίκαια, παρότι η μόνη θρησκεία τους είναι η Φύση. Δεν πρόκειται πλέον για ανθρώπους που πρέπει να κατακτηθούν, να εξημερωθούν και να εκπολιτιστούν, αλλά για ανθρώπους που έμειναν ελεύθεροι, πιστοί στην απλότητα των αξιών τους⁴⁶⁰. Στόχος, βεβαίως, αυτών των κειμένων είναι να καυτηριάσουν την ηθική κρίση που θεωρούσαν ότι μάστιζε την κοινωνία τους. Ο νομαδισμός δεν ήταν πλέον μια εικόνα πάνω στην οποία χτιζόταν η νίκη, αλλά ένας τρόπος για να βρεθούν τα αίτια της ήττας⁴⁶¹. Συνεπώς, η ειδυλλιακή εικόνα των Τουρκομάνων πιθανότατα δεν αντιπροσωπεύει τις πραγματικές τους απόψεις, αλλά μετατρέπεται σε εργαλείο καυτηριασμού της βυζαντινής κοινωνίας⁴⁶². Ως προς τον Μετοχίτη, άλλωστε, προγενέστερα έργα του υποδηλώνουν την υποτιμητική άποψη που είχε για τους ξένους λαούς⁴⁶³.

Τέλος, μια ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει και στη σκιαγράφιση του Ουμούρ Αϊδινόγλου, μπέη του εμιράτου του Αϊδινίου, η απεικόνιση του οποίου διαφέρει από την τυπική εικόνα των Τουρκομάνων. Τόσο ο Γρηγοράς όσο και ο Καντακουζηνός του αποδίδουν μια σειρά από χαρακτηριστικά, αντίθετα με τους λοιπούς Τουρκομάνους,

⁴⁵⁹ Για το μοτίβο των «ευγενών αγρίων» ή «ευγενών βαρβάρων» βλ. συνοπτικά, Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 364.

⁴⁶⁰ Kaldellis, *Ethnography*, σελ. 163. Σημειώνει ακόμα, πως η εικόνα αυτή είναι μια απάντηση σε συγγραφείς όπως τον Στράβωνα, που θεωρούσε πως οι Σκύθες κάποτε ζούσαν απλά, αλλά διεφθάρσαν από τις απολαύσεις και την πολυτέλεια, στοιχεία τα οποία προωθήθηκαν σε αυτούς από τους νότιους γείτονές τους.

⁴⁶¹ Ο Kaldellis, *Ethnography*, σελ. 160, έχει κάνει τη συγκεκριμένη παρατήρηση με βάση τις αναφορές του Παχυμέρη για τους Μογγόλους, αλλά όπως γίνεται φανερό κάτι τέτοιο ισχύει και στην περίπτωση του Μετοχίτη.

⁴⁶² Βλ. Vryonis, "Byzantine attitudes towards Islam", σελ. 283-285, για τη λειτουργία του τόπου αυτού στο έργο του Μετοχίτη· Sevckenko, "The Decline of Byzantium", σελ. 181, για τη λειτουργία των «ευγενών βαρβάρων» στο έργο του Μακρεμβολίτη· πρβλ. Μακρεμβολίτης, *Διάλογος Πλουσίων και Πενήτων*, σελ. 196, όπου ο εκδότης σημειώνει πως ο Μακρεμβολίτης δεν είχε αρνητική άποψη για τους Τουρκομάνους.

⁴⁶³ Βλ. Kaldellis, *Ethnography*, σελ. 145-146, για την ολότελα αρνητική σκιαγράφιση των «βαρβάρων» Σέρβων στον Πρεσβευτικό του.

όπως σύνεση⁴⁶⁴, στρατηγική ευφύια⁴⁶⁵, ανδρεία και τόλμη⁴⁶⁶, ειλικρίνεια και αφοσίωση⁴⁶⁷. Η διαφορετική σκιαγράφηση σχετίζεται αναμφίβολα με τη συμμαχία του εμίρη αυτού με τον Καντακουζηνό, τον οποίο βοήθησε σε πολλές περιστάσεις. Συνεπώς, αναδεικνύεται ακόμη μία φορά η σύνδεση της ιστορίας με την απεικόνιση. Ωστόσο, το να απορριφθούν οι συγκεκριμένες αναφορές ως τεχνητές θα ήταν ίσως υπερβολικό. Και οι δύο ιστοριογράφοι, άλλωστε, δεν σκιαγραφούν τόσο θετικά άλλους συμμάχους του κράτους⁴⁶⁸ και ιδίως οι ακραίοι έπαινοι του Γρηγορά⁴⁶⁹ συνηγορούν στο γεγονός ότι ίσως οι απόψεις των δύο αυτών ιστορικών δεν ήταν αρνητικές.

Βεβαίως, η εξιδανικευμένη εικόνα του Ουμούρ δεν είναι αποδεκτή απ' όλους. Τα έγγραφα της Εκκλησίας στο μοναδικό σημείο που κάνουν λόγο γι' αυτόν τον ψέγουν⁴⁷⁰, γεγονός όμως που απορρέει από το ότι ο Ουμούρ υποκατέστησε την εξουσία του Πατριαρχείου σε μικρασιατικά εδάφη, ενώ και λόγω της διαφοράς θρησκείας μια θετική σκιαγράφηση σ' αυτού του είδους τα έγγραφα θα ήταν αδύνατη. Τέλος, ο Ματθαίος Εφέσου που συναναστράφηκε με τον εμίρη αυτόν, παρουσιάζει μόνο αρνητικές κρίσεις⁴⁷¹, αλλά στη συνέχεια φαίνεται πως πέτυχε ένα *modus vivendi* με τον Ουμούρ και η αγαστή συνεργασία τους φανερώνει πως εν τέλει οι απόψεις του μητροπολίτη αναπροσαρμόστηκαν και δεν ήταν τόσο αρνητικές⁴⁷². Στη συγκεκριμένη περίπτωση πάντως, η αλλαγή της στάσης του Ματθαίου Εφέσου μπορεί να ιδωθεί ως αποτέλεσμα της φιλόδοξης προσωπικότητάς του⁴⁷³. Δεν δίστασε, άλλωστε, να συνεργαστεί με τον «εχθρό», προκειμένου να αποκτήσει προσωπικά οφέλη. Ακόμα, λοιπόν, κι αν ένιωθε κάποια εχθρότητα, αυτή υποσκιάζεται από τα συμφέροντά του.

⁴⁶⁴ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II, σελ. 597₁₁₋₁₂. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, σελ. 397₂₀ -398₁₈, 586₈ - 587₁₂.

⁴⁶⁵ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II, σελ. 597₁₀₋₁₁. από την άλλη ο Καντακουζηνός, παρότι δεν το δηλώνει ξεκάθαρα, κάθε φορά που χρειάζεται βοήθεια κατά τον εμφύλιο στρέφεται στον Ουμούρ, υπολογίζοντας προφανώς τις στρατιωτικές αρετές του.

⁴⁶⁶ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II, σελ. 597₁₁₋₁₂.

⁴⁶⁷ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, σελ. 347₁ -348₁, 384₆₋₂₀. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 314.

⁴⁶⁸ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Ορχάν, για τον οποίο και οι δύο ιστοριογράφοι κάνουν αρκετές αρνητικές αναφορές. Βλ. ενδεικτικά, Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II, σελ. 763₁₋₆. Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 111₈ – 112₆.

⁴⁶⁹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II, σελ. 648₃ - 650₁₉.

⁴⁷⁰ *Das Register des Patriarchats* II, αρ. 144, σελ. 320₂₂ – 322₆₄. αφορμή αποτέλεσε η διαμάχη των επισκόπων Πυργίου και Εφέσου, όπου ενεπλάκη ο Ουμούρ προς όφελος του δεύτερου, δηλαδή του Ματθαίου Εφέσου. Για τα γεγονότα αυτά, βλ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 290.

⁴⁷¹ Ματθαίος Εφέσου, *Επιστολές*, αρ. 55, σελ. 175₁₅ – 176₅₃.

⁴⁷² Pahlitzch, "Orthodox Communities under Turkish Rule", σελ. 152-154. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 306-307.

⁴⁷³ Βλ. Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σελ. 355, όπου σκιαγραφεί την προσωπικότητά του.

Εν τέλει, εκτός από την αρνητική σκιαγράφιση, στις πηγές απαντούν σποραδικά και κάποιες θετικές εικόνες για τους Τουρκομάνους. Ασφαλώς, δεν είναι συνήθεις και απαντούν πολύ σπάνια, αλλά παραμένει ένα αναντίρρητο γεγονός. Η μαχητικότητά τους υποδηλώνεται μέσα από διάφορες, κατά βάση έμμεσες, αναφορές αλλά εκτός αυτού, ξεκάθαρες κρίσεις γίνονται για τον σεβασμό που δείχνουν σε ορισμένες περιπτώσεις, για την τόλμη τους, τη δικαιοσύνη τους, ενώ παρουσιάζονται και ως «ευγενείς άγριοι». Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η σκιαγράφιση του Ουμούρ, ο οποίος συγκεντρώνει μια σειρά θετικών χαρακτηριστικών ολότελα διαφορετικών από αυτά των νομάδων. Μέσα από την ανάλυση, πάντως, γίνεται φανερό πως στις περισσότερες περιπτώσεις τα χαρακτηριστικά αυτά παρατίθενται σε έργα ή συγκεκριμένα χωρία που εξυπηρετούν συγκεκριμένους στόχους και έτσι οι περισσότερες από τις θετικές αναφορές ενδέχεται να μην αντανακλούν τις πραγματικές σκέψεις των συγγραφέων τους. Μονάχα η εικόνα των δεινών πολεμιστών πηγάζει από τις πραγματικές αντιλήψεις των συγγραφέων, ενώ και οι θετικές κρίσεις για τον Ουμούρ ίσως να υποδηλώνουν κάποια ειλικρινή συμπάθεια.

Κοινός παρονομαστής των θετικών αναφορών είναι το χρονολογικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται. Πιο συγκεκριμένα, όλες σχεδόν οι θετικές αναφορές χρονολογούνται στον 14^ο αιώνα και οι περισσότερες από αυτές μάλιστα γράφονται μετά το 1350. Ασφαλώς, η εξέλιξη αυτή δεν είναι τυχαία και σχετίζεται εκ νέου με τα ιστορικά γεγονότα. Φτάνοντας στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, η επικράτηση των Τουρκομάνων στη Μ. Ασία έχει παγιωθεί και έχει γίνει αποδεκτή από τον βυζαντινό κόσμο. Υπάρχουν, λοιπόν, κάποιοι συγγραφείς που -έστω και φαινομενικά- αναγνωρίζουν κάποια θετικά στοιχεία. Ακόμη, πολλές θετικές αναφορές σχετίζονται με την εξωτερική πολιτική του κράτους. Οι Τουρκομάνοι από ένα σημείο κι έπειτα δεν ήταν μόνο εχθροί, καθώς υπήρξαν και περιπτώσεις συνθηκών ειρήνης και συνεργασίας με αποκορύφωμα την περίοδο του εμφυλίου της δεκαετίας του 1340, και επομένως η εικόνα τους στον 14^ο αιώνα δεν είναι αμιγώς αρνητική. Τη συσχέτιση πολιτικής και εικόνας αποδεικνύουν κάποιες από τις περιπτώσεις που εξετάστηκαν. Ο Καντακουζηνός εντάσσεται αναμφίβολα σ' αυτή την κατηγορία, ενώ και οι Πλανούδης, Παχυμέρης, Γρηγοράς αναφέρονται πιο θετικά στον Άλλο, όταν είναι σύμμαχος των Βυζαντινών. Και οι θετικές εικόνες, λοιπόν, επιβεβαιώνουν το συμπέρασμα ότι ιστορικό γίνεσθαι και η εικόνα του Άλλου είναι δύο στοιχεία βαθιά αλληλένδετα.

Σε κάθε περίπτωση, οι συγγραφείς μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες ανάλογα με τον τρόπο παρουσίασης των Τουρκομάνων, με βάση τα χαρακτηριστικά γνωρίσματά τους. Αφενός, λοιπόν, οι συγγραφείς του 13^{ου} αιώνα δείχνουν κάποια υποτίμηση ή ακόμα και απέχθεια (Μιχαήλ Η΄, Κύπριος, Χούμνος, Πλανούδης, Λαμπηνός, Μετοχίτης) προς τους τούρκους νομάδες εν γένει και αφετέρου οι συγγραφείς του 14^{ου} αιώνα χωρίζονται σε δύο επιμέρους ομάδες: αυτούς που δείχνουν μια ολότελα εχθρική άποψη, όπως είναι οι συντάκτες αγιολογικών κειμένων ή τα έγγραφα της Εκκλησίας και από την άλλη αυτούς που ναι μεν αποδίδουν αρνητικά χαρακτηριστικά στους Τουρκομάνους, αλλά αναγνωρίζουν και θετικά στοιχεία. Πρόκειται για τους ιστοριογράφους του 14^{ου} αιώνα, Παχυμέρη, Γρηγορά, Καντακουζηνό, τους δύο ιεράρχες που συναναστράφηκαν με τους Τουρκομάνους, δηλαδή τον Παλαμά και τον μητροπολίτη Ματθαίο Εφέσου, αλλά και για τους διανοούμενους Αλέξιο Μακρεμβολίτη και Θεόδωρο Μετοχίτη. Ο τελευταίος μάλιστα, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της αλλαγής στάσης ανάλογα προς το χρονολογικό πλαίσιο. Ενώ στο εγκώμιο που γράφει στα τέλη του 13^{ου} αιώνα υιοθετεί μια ολότελα αρνητική στάση απέναντι στον εχθρό, στους Υπομνηματισμούς του στον 14^ο αιώνα παρουσιάζει μία πολύ θετικότερη εικόνα τους, η οποία ακόμα κι αν δεν ανταποκρίνεται στα πραγματικά συναισθήματά του, εντούτοις είναι ένα γεγονός. Βεβαίως, αυτά τα δύο έργα του Μετοχίτη έχουν διαφορετικούς στόχους, αλλά σε κάθε περίπτωση η στάση του υπαγορεύεται και από την ιστορική εξέλιξη, καθώς στον 14^ο αιώνα οι συνθήκες είναι πιο ώριμες, ώστε να παρουσιαστούν και θετικές εικόνες του Άλλου, εφόσον οι συγγραφείς έχουν αποδεχτεί σε μεγαλύτερο βαθμό τη θλιβερή πραγματικότητα.

Δ' Κεφάλαιο. Οι ιδεολογικοί άξονες για την εξήγηση της τουρκομανικής προώθησης

Εκτός από την ορολογία που προσδιόριζε τους Τουρκομάνους και τα χαρακτηριστικά που τους αποδίδονταν, πρέπει να εξεταστεί και μία άλλη όψη της εικόνας τους: το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα από το οποίο οι Βυζαντινοί του πρώτου παλαιολόγειου αιώνα εξηγούσαν την τουρκομανική προώθηση σε βάρος τους. Η ιδεολογία ή μάλλον οι ιδεολογίες αυτές αποτυπώνουν τις βυζαντινές αντιλήψεις υπό ένα διαφορετικό πρίσμα και μόνο έπειτα από την εξέτασή τους μπορούν να προκύψουν ασφαλέστερα συμπεράσματα για μια πληρέστερη εικόνα των Τουρκομάνων.

Έως τώρα, έχει γίνει σαφές πως παρά το γεγονός ότι οι τούρκοι νομάδες αποτελούσαν κίνδυνο ήδη επί Μιχαήλ Η', το ενδιαφέρον γι' αυτούς δεν αρχίζει να αναπτύσσεται παρά από την τελευταία δεκαετία του 13^{ου} αιώνα και εξής⁴⁷⁴. Το συμπέρασμα αυτό αποδεικνύεται τόσο από τα ίδια τα ιστορικά γεγονότα, όσο και από το γεγονός ότι ο αριθμός των αναφορών -σε ετερογενή, μάλιστα, κείμενα- για το ζήτημα της Ανατολής αυξάνεται δραματικά. Η κρισιμότητα της κατάστασης γίνεται αντιληπτή, πάντως, όχι μόνο από τους αυτοκράτορες, που από ένα σημείο κι έπειτα εστιάζουν στην Ανατολή, και από τους διανοούμενους, που αφιερώνουν πλέον πολλές σελίδες στο πρόβλημα⁴⁷⁵, αλλά και από τα ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού, που στα πρώτα έτη του 14^{ου} αιώνα παρατηρούν πλήθη προσφύγων να συρρέουν στην Κωνσταντινούπολη⁴⁷⁶. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, αρχίζουν να γίνονται κάποιες προσπάθειες αιτιολόγησης της νέας αυτής πραγματικότητας. Αξίζει να σημειωθεί, πάντως, πως δεν πρόκειται για μία συγκεκριμένη κατηγορία ανθρώπων ή πηγών που καταπιάνονται με το θέμα, αλλά αντιθέτως αυτές οι προσπάθειες αιτιολόγησης της νέας κατάστασης επιχειρούνται σε κείμενα, ανεξαρτήτως του είδους στο οποίο ανήκουν ή της ιδιότητας του συγγραφέα τους.

⁴⁷⁴ Εξάλλου, η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 είχε δημιουργήσει ένα αίσθημα ευφορίας που συνέχισε να επικρατεί για αρκετά ακόμη έτη. Μεργιαλή - Σαχά, «Το συλλογικό πορτραίτο των διανοούμενων», σελ. 68-69.

⁴⁷⁵ Ο Sevckenko, "The Decline of Byzantium", σελ. 173, σημειώνει πως υπήρχε επίγνωση της κατάστασης στους λόγιους κύκλους, δίχως όμως να χρονολογεί την αφετηρία αυτή. Η αφετηρία αυτή, ωστόσο, μπορεί να τοποθετηθεί, με σχετική ασφάλεια, στο μεταίχμιο του 13^{ου} - 14^{ου} αιώνα. Τότε είναι που πληθαίνουν οι αναφορές των κειμένων για τους Τουρκομάνους· αξίζει να σημειωθεί, πάντως, πως σύμφωνα με τον Angelon, *Imperial Ideology*, σελ. 61, δεν εξέφραζαν όλοι οι διανοούμενοι τις πολιτικές ανησυχίες τους.

⁴⁷⁶ Failler, "Emirs", σελ. 72-73· βλ. επίσης τα επιχειρήματα του Αγορίτσα, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 498-499, ως απόδειξη του γεγονότος ότι και τα ευρύτερα στρώματα απέκτησαν επίγνωση των πολιτικών πραγμάτων.

Δ.1. Οι Τουρκομάνοι ως «όχημα» του Θεού

Η αποδοχή της πραγματικότητας, λοιπόν, καθώς και η αύξηση της σημασίας που αποδίδεται στους Τουρκομάνους, αρχίζουν να σημειώνονται από τα τέλη 13^{ου} - αρχές του 14^{ου} αιώνα. Οι συγγραφείς που μελετήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, μπορούν να χωριστούν σε τρεις διαφορετικές κατηγορίες, όσον αφορά την εξήγηση που δίνουν για την προώθηση του τουρκικού στοιχείου σε βάρος τους⁴⁷⁷.

Οι συγγραφείς της πρώτης κατηγορίας εκφράζουν μια παραδοσιακή αντίληψη για την αιτιολόγηση των δεινών που συμβαίνουν, η οποία απαντά και σε προηγούμενες περιόδους⁴⁷⁸. Οι Βυζαντινοί θεωρούσαν ότι αποτελούν τον περιούσιο λαό του Θεού και σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η οποία πηγάζει από τη βιβλική παράδοση, ο Θεός θα εκδήλωνε την οργή του και θα τιμωρούσε τον περιούσιο λαό, εάν αυτός απομακρυνόταν από τον δρόμο Του⁴⁷⁹. Φαίνεται, λοιπόν, πως και στην παρούσα συγκυρία οι αμαρτίες του λαού, αλλά και των διοικούντων ήταν τα στοιχεία που είχαν οδηγήσει στην καταστροφή⁴⁸⁰.

Η θεώρηση αυτή εμφανίζεται στα τέλη του 13^{ου} αιώνα και ο άνθρωπος που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην καθιέρωσή της ήταν ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄. Σε προγενέστερα κείμενα, άλλωστε, δεν γίνεται καμία προσπάθεια αιτιολόγησης της επέκτασης των νομάδων. Ο Αθανάσιος Α΄, λοιπόν, σε εβδομαδιαίες λιτανείες διακήρυττε διαρκώς ότι τα δεινά ήταν αποτέλεσμα των αμαρτιών⁴⁸¹. Στη δράση και τα κηρύγματά του, η αντίληψη ότι οι καταστροφές οφείλονται στις αμαρτίες είναι

⁴⁷⁷ Ο Vryonis, "Byzantine attitudes towards Islam", σελ. 265-268, στην προσπάθειά του να εξηγήσει τη στάση των συγγραφέων απέναντι στο Ισλάμ, στη διάρκεια του 14^{ου}-15^{ου} αιώνα, τους χωρίζει σε δύο ομάδες. Η πρώτη ομάδα είναι οι συγγραφείς που πιστεύουν ότι υπεύθυνες είναι οι αμαρτίες των ίδιων των Βυζαντινών και μάλιστα ο Βρυώνης τη χαρακτηρίζει ως μοναστική αντίληψη. Η δεύτερη ομάδα συγγραφέων εξηγεί τα γεγονότα με βάση την Τύχη. Η θεωρία του ενδεχομένως είναι σωστή, αλλά πραγματεύεται το θέμα από μια άλλη οπτική και για μία ευρύτερη χρονικά περίοδο· οι Τούρκοι του α΄ μισού του 14^{ου} αιώνα από τη μεριά τους, σύμφωνα με τον Sevckenko, "The Decline of Byzantium", σελ. 178, αφού δέχτηκαν τα ισλαμικά πρότυπα, έτειναν να εξηγούν τις επιτυχίες τους ως απόδειξη της ανωτερότητας του Μωάμεθ.

⁴⁷⁸ Βλ. Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία*, σελ. 69· Heather, "Barbarian in Late Antiquity", σελ. 244.

⁴⁷⁹ Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία*, σελ. 150.

⁴⁸⁰ Ο.π., σελ. 151· Sevckenko, "The Decline of Byzantium", σελ. 179· Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 499-500.

⁴⁸¹ Βλ. τις διδασκαλίες προς χριστιανούς της Μ. Ασίας, Laurent, *Regestes*, αρ. 1589, σελ. 372, και προς τον λαό και τους αρχιερείς της Κωνσταντινούπολης, αρ. 1716, σελ. 500-501, αρ. 1758, σελ. 537-538· βλ. Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 461, ο οποίος επίσης έχει παρατηρήσει τη σημασία του πατριάρχη αυτού στην προώθηση της συγκεκριμένης ιδεολογίας.

κυρίαρχη⁴⁸². Δεν ήταν ο στρατός που θα έσωζε το κράτος, αλλά η μετάνοια⁴⁸³. Η επιρροή των κηρυγμάτων του είναι πολύ σημαντική στο σύνολο του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης -κοσμικού και εκκλησιαστικού⁴⁸⁴. Από αυτό το σημείο κι έπειτα, οι περισσότεροι συγγραφείς τάσσονται με τις απόψεις του. Η επίσημη Εκκλησία, όπως φαίνεται μέσα από τα πατριαρχικά έγγραφα, τονίζει σε κάθε περίπτωση το γεγονός πως οι «βαρβαρικές έφοδοι» και η «καταστροφή του χριστιανικού γένους» είναι αποτελέσματα της δίκαιης οργής του Θεού, την οποία προκάλεσαν οι αμαρτίες των Βυζαντινών⁴⁸⁵.

Ιδίως οι ανώτατοι ιεράρχες τείνουν να βλέπουν τα πράγματα υπό μια θρησκευτική σκοπιά και έτσι δεν είναι παράδοξο το γεγονός ότι ακόμα και στα λίγα αγιολογικά έργα γραμμένα απ' αυτούς, η εξήγηση της τουρκομανικής προώθησης είναι η τιμωρία του Θεού για τις αμαρτίες. Ο πατριάρχης Κάλλιστος που έγραψε τον βίο του Γρηγόριου Σιναΐτη τονίζει τη συγκεκριμένη θεωρία και χρονολογεί μάλιστα την οργή του Θεού στα χρόνια του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου⁴⁸⁶. Ο ίδιος ο Ανδρόνικος Β΄ τάχθηκε με αυτή την άποψη και αυτό εξηγεί εν μέρει την αδράνειά του μετά το 1304⁴⁸⁷. Θεωρούσε πως οι αμαρτίες του ίδιου και του λαού του προκάλεσαν τη θείκη οργή⁴⁸⁸ και γι' αυτόν τον λόγο επιχείρησε να ανανεώσει το δικαστικό σύστημα, σε μια προσπάθεια να εξευμενίσει τον Θεό⁴⁸⁹. Έφτασε μάλιστα να θεωρεί τις ήττες του γιου του, Μιχαήλ Θ΄, ως αποτέλεσμα των δικών του αμαρτιών⁴⁹⁰. Είναι γνωστό, πάντως, πως πρόκειται για ένα θεοσεβούμενο αυτοκράτορα⁴⁹¹, ενώ η ιδιαίτερη σχέση που είχε με τον Αθανάσιο Α΄, τον οποίο έβλεπε ως έναν άλλο Χρυσόστομο⁴⁹², ήταν οι λόγοι

⁴⁸² Οι απόψεις αυτές είναι κυρίαρχες και στο corpus των επιστολών του. Βλ. ενδεικτικά, Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 1, σελ. 211-14, αρ. 8, σελ. 2414-15, αρ. 14, σελ. 3430-36, αρ. 36, σελ. 768-11· Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 507· Fryde, *Palaeologan Renaissance*, σελ. 98.

⁴⁸³ Αθανάσιος Α΄, *Επιστολές*, αρ. 37, σελ. 7823-27· Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 506.

⁴⁸⁴ Ιδίως στα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού ήταν πολύ αγαπητός, λόγω της φιλανθρωπικής του δράσης, σε σημείο να τον θεωρούν -ανεπίσημα- άγιο. Fryde, *Palaeologan Renaissance*, σελ. 100-101.

⁴⁸⁵ *Das Register des Patriarchats I*, αρ. 96, σελ. 54215 – 54420, τ. II, αρ. 116, σελ. 13417-22, τ. III, αρ. 180, σελ. 4092-107· βλ. ακόμη, Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 248, 276, 284.

⁴⁸⁶ Δεληκάρη, *Βίος Αγίου Γρηγόριου Σιναΐτη*, σελ. 318.

⁴⁸⁷ Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 489.

⁴⁸⁸ *Actes de Vatopedi I*, αρ. 55, σελ. 310. Το έγγραφο αυτό είναι μια επιστολή του ίδιου του αυτοκράτορα στα 1322.

⁴⁸⁹ Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 487-488.

⁴⁹⁰ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία I*, σελ. 26411-23· Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 500-501.

⁴⁹¹ Fryde, *Palaeologan Renaissance*, σελ. 91· βλ. επίσης, Μεργιαλή, Γράφοντας ιστορία με τους αγίους, σελ. 175, για τα επιθέτα που αποδίδονται από τους βίους αγίων στον Ανδρόνικο Β΄, σχετικά με την ευσέβειά του.

⁴⁹² Fryde, *Palaeologan Renaissance*, σελ. 97.

που επηρέασαν τη θέση του ως προς την εξήγηση των καταστροφών. Ο Αθανάσιος Α΄, άλλωστε, διετέλεσε πατριάρχης στα χρόνια του Ανδρονίκου.

Η επιρροή του Αθανασίου είναι φανερή ακόμα και στον βίο του, ο οποίος συγγράφηκε από τον Ιωσήφ Καλόθετο, μοναχό του Αγίου Όρους⁴⁹³. Είναι από τους ελάχιστους βίους που θίγουν το ζήτημα αυτό και αποδίδει τις καταστροφές στην τιμωρία του Θεού για τις αμαρτίες των Βυζαντινών⁴⁹⁴, εκφράζοντας έτσι τις απόψεις του βιογραφούμενου προσώπου, τις οποίες ασφαλώς συμμερίζεται και ο συγγραφέας.

Φτάνοντας στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, ο επίσκοπος και μεγάλος θεολόγος Γρηγόριος Παλαμάς συμφωνεί με την άποψη αυτήν⁴⁹⁵ και βλέπει το Ισλάμ και τους Τούρκους ως μέρος του σχεδίου του Θεού για τη σωτηρία των ανθρώπων⁴⁹⁶. Μάλιστα την εξελίσσει, θεωρώντας την επικράτηση του Ισλάμ και των Τουρκομάνων ως κάτι φυσικό, εφόσον είναι οι νίκες σε έναν κόσμο αμαρτίας και κακού⁴⁹⁷. Υποστηρίζει ακόμα, πως γι' αυτόν τον λόγο οι ειδωλολάτρες είχαν πάντοτε δύναμη. Έτσι, δεν αναφέρει πουθενά το ενδεχόμενο ανάκτησης της Μ. Ασίας⁴⁹⁸. Όλα όσα συμβαίνουν άλλωστε είναι η Πρόνοια του Θεού, κάτι που ισχύει ακόμα και για την αιχμαλωσία του ίδιου από τους Οθωμανούς. Θεωρούσε πως επρόκειτο για ένα σχέδιο του Θεού, με στόχο να αποκαλύψει την αλήθεια των Ευαγγελίων στους Τούρκους⁴⁹⁹. Την ίδια περίοδο που γράφει ο Παλαμάς, η αντίληψη περί αμαρτιών εδράζει ακόμα και σε μοναστικά έγγραφα και έτσι φαίνεται πως συνέχιζε για πολύ καιρό ακόμη να αποτελεί έναν τρόπο εξήγησης της πραγματικότητας⁵⁰⁰.

Με βάση τις παραπάνω πηγές θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η θεολογική μόρφωση ή η θρησκευτική ή μοναστική ιδιότητα παίζει ρόλο στην αποδοχή ή όχι αυτής της θεωρίας. Εντούτοις, δεν είναι μόνο ιεράρχες αυτοί που την ασπάζονται. Εκτός από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄, ο μέγας διοικητής Θεόδωρος Καβάσιλας⁵⁰¹ προτάσσει την εξήγηση αυτή στη μονωδία του για τον Ανδρόνικο Β΄ το 1332⁵⁰². Ακόμη, για τον κοσμικό και διανοούμενο Αλέξιο Μακρεμβολίτη⁵⁰³ η ηθική κατάπτωση, την οποία

⁴⁹³ Ιωσήφ Καλόθετος, *βίος Αθανασίου*, σελ. 22.

⁴⁹⁴ Ό.π., σελ. 494₁₃₅₃₋₁₃₅₆.

⁴⁹⁵ Παλαμάς, «Επιστολές», σελ. 137₆₋₁₁: Arnakes, “Gregory Palamas among the Turks”, σελ. 105.

⁴⁹⁶ Sahas, “Captivity and Dialogue”, σελ. 432.

⁴⁹⁷ Παλαμάς, «Επιστολές», σελ. 143₁₋₄.

⁴⁹⁸ Meyendorff, *Gregory Palamas*, σελ. 104.

⁴⁹⁹ Παλαμάς, «Επιστολές», σελ. 137₁₋₆: ό.π., σελ. 104.

⁵⁰⁰ *Actes de Lavra III*, αρ. 133, σελ. 50. Το έγγραφο αυτό χρονολογείται στο 1350.

⁵⁰¹ Καβάσιλας, *Μονωδία*, σελ. 409-414, για τον βίο του, για τον οποίο όμως δεν είναι γνωστές πολλές πληροφορίες.

⁵⁰² Ό.π., σελ. 426₉₇ – 427₁₁₀.

⁵⁰³ Βλ. Μακρεμβολίτη, *Διάλογος Πλουσίων και Πενήτων*, σελ. 189-191, για τη μόρφωσή του.

θίγει ως αίτιο της τουρκικής προώθησης, συνίσταται στην απομάκρυνση των Βυζαντινών από τον δρόμο του Θεού⁵⁰⁴. Άλλωστε, και σε άλλα, αδημοσίευτα κείμενά του αναφέρει ξεκάθαρα την πεποίθησή του πως οι αμαρτίες των Βυζαντινών είναι το αίτιο της πολιτικής κατάρρευσης⁵⁰⁵.

Όσον αφορά επίσης τους λόγιους ιστοριογράφους, ο Νικηφόρος Γρηγοράς θεωρεί πως τα πάντα κανονίζονται από τη Θεία Πρόνοια και λόγω αυτής, οι ξένοι λαοί στέλνονται για να τιμωρήσουν τους Βυζαντινούς για τις αμαρτίες τους⁵⁰⁶. Η άποψη είναι τόσο βαθιά ριζωμένη στη σκέψη του, ώστε να θεωρεί πως το αποτέλεσμα ενός πολέμου δεν κρίνεται από τη δύναμη των αντιμαχόμενων παρατάξεων ή από τον σχεδιασμό της επιχείρησης, αλλά από την ευσέβεια και τη δικαιοσύνη των κρατούντων⁵⁰⁷.

Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Ιωάννης Καντακουζηνός, που παρά τη διαμάχη του με τον Γρηγορά σε θεολογικό επίπεδο, στο συγκεκριμένο ζήτημα συμφωνεί και πιστεύει πως η Θεία Πρόνοια είναι αυτή που καθοδηγεί ανθρώπους και λαούς και ότι οι άνθρωποι τιμωρούνται από τον Θεό για τις αμαρτίες τους⁵⁰⁸. Οι ιστοριογράφοι αυτοί ανήκουν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα -ο ένας μάλιστα ήταν αυτοκράτορας- αν στο τέλος της ζωής τους εκάρησαν μοναχοί, δείγμα της θρησκευτικότητάς τους. Ωστόσο, τα παραδείγματα και άλλων κοσμικών που συμφωνούν με τη συγκεκριμένη θεωρία ή ανθρώπων της Εκκλησίας που διαφωνούσαν με τη συγκεκριμένη εξήγηση, οδηγούν στην απόρριψη της άποψης ότι αυτό ήταν ένα εκκλησιαστικό ή μοναστικό ιδεολογικό ρεύμα.

Αντιθέτως, υπήρχαν υποστηρικτές του σε όλα τα στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας. Σε αυτό συνέβαλε και ο ρόλος της Εκκλησίας, που μέσω των κηρυγμάτων της, επηρέασε αναμφίβολα το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού και σε συνδυασμό με το πλήθος των συγγραφέων που τάσσονται με την άποψη αυτή⁵⁰⁹, γίνεται φανερό ότι ήταν η πιο διαδεδομένη εξήγηση της τουρκομανικής προώθησης⁵¹⁰.

⁵⁰⁴ Μακρεμβολίτης, *Διάλογος Πλουσίων και Πενήτων*, σελ. 205⁹⁻¹⁶, 196.

⁵⁰⁵ Για τα αδημοσίευτα έργα του, βλ. Πολάτωφ, *βίος και έργο Αλέξιου Μακρεμβολίτη*, σελ. 35, 71-72.

⁵⁰⁶ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 316₁ – 317₂. Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 154-155.

⁵⁰⁷ Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 155· ο Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Β', σελ. 310, συμφωνεί μ' αυτό και προσθέτει πως ο Γρηγοράς τονίζει τον ρόλο της Θείας Πρόνοιας περισσότερο από κάθε άλλον ιστορικό.

⁵⁰⁸ Βλ. ενδεικτικά, Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, σελ. 14⁹⁻¹³, σελ. 23⁴⁻⁷, σελ. 345⁴⁻⁷. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Β', σελ. 325.

⁵⁰⁹ Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 500.

⁵¹⁰ Ο Πολάτωφ, *βίος και έργο Αλέξιου Μακρεμβολίτη*, σελ. 35, 71-72, τονίζει την ευρύτατη διάδοση της άποψης αυτής.

Πώς όμως αυτή η θεώρηση συμβάλλει στην εικόνα των Τουρκομάνων; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι απλή αλλά σημαντική. Οι Τουρκομάνοι εμφανίζονται ως το «όχημα του Θεού»⁵¹¹, μέσα από το οποίο οι Βυζαντινοί αντιμετωπίζουν τη θεϊκή οργή και τιμωρούνται για τα λάθη και τις αμαρτίες τους. Η θέαση αυτή αφαιρεί την ευθύνη των καταστροφών από τους εχθρούς και τη μεταθέτει στους ίδιους τους Βυζαντινούς. Επίσης, όμως, αφαιρεί και την όποια ικανότητα των Τουρκομάνων. Οι Τουρκομάνοι ήταν ανάξιοι να επιβληθούν των Βυζαντινών και μόνο εφόσον τους έστειλε ο Θεός, καταφέρνουν να επικρατήσουν και να προκαλέσουν τόσες καταστροφές.

Πρόκειται, λοιπόν, για μια θρησκευτική άποψη, όχι όσον αφορά τους εκπροσώπους τους, αλλά όσον αφορά την εξήγησή της. Η Θεία Πρόνοια είναι αυτή που κανονίζει τα πάντα. Οι Βυζαντινοί παραμένουν στο ανώτατο επίπεδο της ιεραρχίας των γενών, μια θεωρία που είχε εκφραστεί ήδη από τον Κωνσταντίνο Ζ'⁵¹², και οι Τουρκομάνοι παρά τις όποιες επιτυχίες τους είναι ένας, ασφαλώς, κατώτερος λαός σε όλα τα επίπεδα.

Επίσης, η αντίληψη αυτή απέτρεπε τους Βυζαντινούς από το να δράσουν, καθώς εφόσον ήταν η θέληση του Θεού δεν μπορούσε να αλλάξει, παρά μόνο με την προσωπική μεταμέλεια. Κάθε προσπάθεια στρατιωτικής αντίστασης θα ήταν μάταιη⁵¹³. Ως αποτέλεσμα, οι όποιες ελπίδες, ιδίως στην περίοδο του Ανδρονίκου Β', εναπόκεινταν στον Θεό. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από τα νομίσματα που κόπηκαν στη βασιλεία του, τα οποία αναπαριστούσαν τον αυτοκράτορα γονυκλινή μπροστά στον Χριστό, τη Θεοτόκο ή τον αρχάγγελο Μιχαήλ⁵¹⁴. Ακόμη, με την προσπάθεια των Βυζαντινών να εξευμενίσουν τον Θεό, μπορεί να συνδεθεί και η εκτεταμένη φιλανθρωπική δραστηριότητα που λαμβάνει χώρα την περίοδο αυτή⁵¹⁵. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι πέρα από τη σημασία της θρησκείας γενικά στον Μεσαίωνα, η άποψη περί αμαρτιών έχει τόσο μεγάλη απήχηση, διότι ο Θεός αποτέλεσε ένα σταθερό σημείο αναφοράς μέσα σε έναν κόσμο αλλαγών, κρίσεων και συμφορών⁵¹⁶.

⁵¹¹ Vryonīs, “Byzantine attitudes towards Islam”, σελ. 270.

⁵¹² Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία*, σελ. 63-64.

⁵¹³ Ο.π., σελ. 151· Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 484. Ούτε τα ευρύτερα στρώματα της Κωνσταντινούπολης έδειξαν κάποια αντίδραση προς την κεντρική εξουσία, λόγω του κλίματος απάθειας και απαισιοδοξίας που από ένα σημείο και μετά κυριαρχούσε.

⁵¹⁴ Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 488.

⁵¹⁵ Ο.π., σελ. 502-504.

⁵¹⁶ Ο.π., σελ. 461, 501.

Δ.2. Οι ευθύνες των κυβερνώντων

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν συγγραφείς που επιλέγουν να δώσουν μια πιο πραγματιστική εξήγηση για να δικαιολογήσουν τις τουρκικές επιτυχίες. Υπεύθυνος γι' αυτές δεν είναι ο Θεός, αλλά οι βυζαντινοί αυτοκράτορες και οι πολιτικές επιλογές τους. Βεβαίως, και οι υποστηρικτές της θεωρίας περί αμαρτιών ενίοτε ψέγουν αυτοκρατορικές επιλογές, όπως, για παράδειγμα, ο Γρηγοράς που κατηγορεί τους αυτοκράτορες για την έλλειψη στόλου⁵¹⁷, αλλά ακόμα κι έτσι στην κοσμοθεωρία τους η Θεία Πρόνοια είναι αυτή που κινεί τα νήματα στον επίγειο κόσμο. Αντιθέτως, σ' αυτή τη δεύτερη κατηγορία συγγραφέων, ο ρόλος της Θείας Πρόνοιας υποβιβάζεται και ανάγει τον άνθρωπο και μάλιστα τον αυτοκράτορα ως υπεύθυνο για την πολιτική πραγματικότητα.

Και αυτή η αντίληψη παρουσιάζεται πρώτη φορά στις αρχές του 14^{ου} αιώνα με τον ιστοριογράφο Γεώργιο Παχυμέρη να είναι ο πρώτος που την εκφράζει. Πάντως, αξίζει να σημειωθεί πως και ο συγκεκριμένος ιστοριογράφος πίστευε σε μία ανώτερη δύναμη που κατηύθυνε τις τύχες του κόσμου, αλλά αυτή ήταν περισσότερο η απρόσωπη Τύχη παρά η Θεία Πρόνοια⁵¹⁸. Ως εκ τούτου, στην εξήγηση που δίνει για την τουρκική προώθηση δεν προβάλλει τις αμαρτίες των Βυζαντινών. Παρά το εκκλησιαστικό του αξίωμα, ο Παχυμέρης έχει χαρακτηριστεί ως βυζαντινός ουμανιστής⁵¹⁹, λόγω όχι μόνο της μόρφωσής του, αλλά της κοσμοθεωρίας του, η οποία πλησιάζει την αντίστοιχη του Μετοχίτη και «δεν είναι τόσο μεσαιωνική όσο των άλλων συγχρόνων του»⁵²⁰, γεγονός που ενδεχομένως επηρεάζει τη στάση του. Η πραγματική αιτία για τη στάση του, ωστόσο, συνδέεται με τους στόχους του έργου του. Παρά την κοινώς αποδεκτή αντικειμενικότητά του, ο Παχυμέρης ήταν φιλικά προσκείμενος στους Λασκαρίδες και ως εκ τούτου επικρίνει τους δύο πρώτους Παλαιολόγους⁵²¹.

Η Θεία Πρόνοια ή η Τύχη, λοιπόν, παίζουν κάποιον ρόλο στην εξέλιξη των ανθρώπινων πραγμάτων, αλλά ο Παχυμέρης προτιμά να αποδίδει τα γεγονότα στον ανθρώπινο παράγοντα⁵²² κι έτσι, με νηφαλιότητα, κατέγραψε τη βασιλεία του Μιχαήλ

⁵¹⁷ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I, σελ. 174₁₀-175₅.

⁵¹⁸ Βλ συζήτηση σε Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 75-76· Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Β', σελ. 294.

⁵¹⁹ Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 78· Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Β', σελ. 294.

⁵²⁰ Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Β', σελ. 294.

⁵²¹ Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 60-61.

⁵²² Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 491-492.

Η' και μέρος της βασιλείας του Ανδρονίκου Β' τους οποίους ψέγει για τη γενικότερη κατάσταση του κράτους, αλλά φυσικά και για την τουρκομανική προέλαση⁵²³. Η κρίση θεωρεί πως ξεκίνησε όταν ο Μιχαήλ Η' θυσίαζε την Ανατολή για τη Δύση⁵²⁴. Ακόμη, ο πρώτος Παλαιολόγος κατηγορείται ότι κατέστρεψε το αμυντικό σύστημα της Ανατολής με την κατάργηση φοροαπαλλαγών, με στόχο φυσικά να πλήξει στρατεύματα που στράφηκαν εναντίον του, λόγω του πραξικοπήματος με το οποίο ανήλθε στον θρόνο⁵²⁵ και ακολούθως με τη μεταφορά στρατού από την Ανατολή στη Δύση το 1267⁵²⁶. Η αποδυνάμωση, λοιπόν, της Μ. Ασίας για τον Παχυμέρη είχε ως αποτέλεσμα να χαθούν πολλές περιοχές ήδη στη βασιλεία του Μιχαήλ Η'⁵²⁷.

Ευθύνες αποδίδει και στην πολιτική του Ανδρονίκου Β'. Αφενός, η διαφθορά των κρατικών υπαλλήλων του ενέτεινε την κακή κατάσταση στην Ανατολή. Οι αξιωματούχοι αυτοί παρακρατούσαν τους μισθούς των στρατιωτών, οι οποίοι με τη σειρά τους εγκατέλειπαν τις θέσεις τους⁵²⁸. Αφετέρου, ο Ανδρόνικος δεν αναδιοργάνωσε το στράτευμα, αλλά μίσθωνε ξένους στρατιώτες, με τις συνέπειες των κινήσεων αυτών να είναι καταστροφικές⁵²⁹. Ειδικά η περίπτωση των Καταλανών αποτελεί τρανό παράδειγμα των δεινών που επέφεραν οι ξένοι στρατιώτες. Ακόμη, θεωρεί πως η διάλυση του στόλου ήταν μια κίνηση καταστροφική⁵³⁰. Εξαιτίας όλων αυτών, ο Παχυμέρης χαρακτηρίζεται από απαισιοδοξία⁵³¹ και δεν προτείνει λύσεις για τη βελτίωση του κράτους, κάτι λογικό βεβαίως αν αναλογιστεί κανείς το είδος του κειμένου που γράφει. Στόχος της Ιστορίας, άλλωστε, ήταν να καταγράψει «την αλήθεια» σχετικά με όσα είχαν συμβεί ή συνέβαιναν στην εποχή του⁵³².

⁵²³ Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 60-61· βεβαίως, ο Παχυμέρης αναγνωρίζει και τις αρετές τους, όπως σημειώνει ο Fryde, *Palaeologan Renaissance*, σελ. 317.

⁵²⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* I, σελ. 31₂₁–33₁₁· Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 60.

⁵²⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* I, σελ. 291₂₅–293₂₉, τ. II, σελ. 407₄₋₂₁· Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 60-61.

⁵²⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* II, σελ. 403₁₉₋₂₀· Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 70.

⁵²⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* I, σελ. 293₁₅₋₂₀· Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 70.

⁵²⁸ Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* III, σελ. 235₉–237₈· Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 72-73.

⁵²⁹ Βλ. για Αλανούς, Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* IV, σελ. 337₂₆–353₁₉, και για Καταλανούς, σελ. 431₁–433₂₄· Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 73.

⁵³⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* III, σελ. 81₂₀–83₁₆· Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 67.

⁵³¹ Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Β', σελ. 289.

⁵³² Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', σελ. 64.

Παρόμοιες αντιλήψεις εκφράζει μέσω των επιστολών του, γύρω στα 1340, ο Μανουήλ Γαβαλάς, μετέπειτα Ματθαίος, μητροπολίτης Εφέσου⁵³³. Ειδικότερα, θεωρεί πως οι συμφορές από τους «βαρβάρους» οφείλονται στη ραθυμία ψυχής, στην αβελτηρία για τις πράξεις και στην αβουλία⁵³⁴ και φέρνει ως παράδειγμα τον κυβερνήτη ενός πλοίου και τον γιατρό. Και οι δύο ισχυρίζεται πως πρέπει να καταβάλλουν κάθε προσπάθεια για να σώσουν το πλοίο και τον ασθενή και μόνο αν αποτύχουν και τότε, η καταστροφή θα είναι αποτέλεσμα της φύσης ή της θεϊκής οργής. Η οργή του Θεού, λοιπόν, σύμφωνα με τον Ματθαίο, δεν φταίει για τα δεινά που δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν οι άνθρωποι και οι ηγεμόνες. Προκειμένου να αποδείξει τον συλλογισμό του μάλιστα, αναρωτιέται για ποιον άλλο λόγο επιλέγονται οι καλύτεροι στρατηγοί και οι καλύτεροι πολεμιστές⁵³⁵. Ακολούθως, κατηγορεί ευθέως για την απώλεια περιοχών την αρχή του κράτους και αυτούς που είχαν ηγετικές θέσεις στον στρατό⁵³⁶.

Η ιδεολογία αυτή δεν είναι τόσο πεσιμιστική όσο η θεωρία περί αμαρτιών. Ο Ματθαίος, μάλιστα, μπροστά στην κατάρρευση θεωρεί πως υπάρχει ακόμα ελπίδα και λόγω της πραγματιστικής του θεώρησης δεν διστάζει να προτείνει λύσεις, προκειμένου η κατάσταση στη Μ. Ασία να αντιστραφεί. Θεωρεί απαραίτητο πως πρέπει να δημιουργηθεί ικανός στρατός και στόλος και να τεθούν υπό την εξουσία αγαθών στρατηγών⁵³⁷. Έτσι θα αντιστραφεί η κατάσταση. Εξάλλου, σε άλλη επιστολή ζητά στον μέγα δομέστικο να δράσει, προκειμένου να ανακτήσει τις μικρασιατικές περιοχές⁵³⁸. Παρόμοιες απόψεις εκφράζει και πολύ νωρίτερα. Το 1326 με αφορμή την πτώση της Προύσας στους Οθωμανούς, γράφοντας στον Γαβρά, εκφράζει την αγανάκτησή του για την αδράνεια μπροστά στην επέκταση των Τούρκων⁵³⁹.

Οι Τουρκομάνοι, λοιπόν, εμφανίζονται ως ένας λαός που απλώς εκμεταλλεύτηκε την ανικανότητα των κυβερνώντων. Για ακόμα μία φορά, το βάρος δεν δίνεται στη δύναμή τους, αλλά στην αδυναμία των Βυζαντινών. Οι ίδιοι είναι που ευθύνονται για την κατάσταση στα ανατολικά σύνορα και οι Τουρκομάνοι χωρίς αυτή την αδυναμία

⁵³³ Για τη χρονολόγηση των επιστολών από τη Μ. Ασία, βλ. Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σελ. 261-266· *Christian-Muslim Relations*, τ. V, σελ. 73-74.

⁵³⁴ Ματθαίος Εφέσου, *Επιστολές*, αρ. 56, σελ. 179²¹⁻³⁰· Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σελ. 263.

⁵³⁵ Ματθαίος Εφέσου, *Επιστολές*, αρ. 56, σελ. 179³⁵ - 180⁵⁷· Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σελ. 263.

⁵³⁶ Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σελ. 264.

⁵³⁷ Ματθαίος Εφέσου, *Επιστολές*, αρ. 56, σελ. 181⁸¹⁻⁹⁹.

⁵³⁸ Ο.π., αρ. 57, σελ. 183¹⁷⁻²²· Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 492-493· Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σελ. 265-266. Αποδέκτης της επιστολής αυτής ήταν είτε ο Ιωάννης Καντακουζηνός είτε ο Αλέξιος Απόκαυκος.

⁵³⁹ Ματθαίος Εφέσου, *Επιστολές*, αρ. 20, σελ. 116⁵⁷⁻⁶⁴· Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σελ. 223.

θα ήταν ανάξιοι να πράξουν οτιδήποτε σε βάρος του κράτους. Το μοναδικό θετικό στοιχείο για τους Τουρκομάνους, το οποίο προκύπτει έμμεσα, είναι πως ήταν αυτοί που μπόρεσαν να εκμεταλλευτούν τις αστοχίες των κυβερνώντων.

Δ.3. Μία φιλοσοφική θεώρηση

Η τρίτη κατηγορία αποτελείται από έναν και μόνο συγγραφέα: τον Θεόδωρο Μετοχίτη. Μεγαλωμένος στη Μ. Ασία⁵⁴⁰, ενδιαφερόταν για την κατάσταση εκεί και ασχολείται με τα αίτια της κατάρρευσης της βυζαντινής ισχύος. Από το συγγραφικό του έργο προκύπτουν δύο διαφορετικές απόψεις στην προσπάθειά του να αιτιολογήσει την κατάσταση στην Ανατολή.

Αρχικά, λοιπόν, όταν βρισκόταν σε νεότερη ηλικία, σε έναν Βασιλικό Λόγο προς τον Ανδρόνικο Β'⁵⁴¹, είχε αποδώσει τις ευθύνες στους ιθύνοντες της πολιτικής και ζητούσε μάλιστα τη διόρθωση των κακώς κειμένων⁵⁴² και έτσι κατά τη νεαρή του ηλικία εντάσσεται στην προηγούμενη κατηγορία των πραγματιστικών αντιλήψεων. Σ' αυτόν τον λόγο προς τον Ανδρόνικο Β' κατηγορούσε τον Μιχαήλ Η' για την κατάσταση της Μ. Ασίας και παρότρυνε τον Ανδρόνικο αναλάβει στρατιωτική δράση για την ανάκτησή της, αν και ο Ανδρόνικος δεν φαίνεται να ακολούθησε τις συμβουλές του⁵⁴³. Ο Μετοχίτης προτείνει δυναμική αντίδραση και άμεση σύγκρουση με τον εχθρό, καθώς μάλιστα θεωρούσε ότι η διπλωματία δεν θα είχε αποτέλεσμα⁵⁴⁴, ενώ επίσης προτείνει τη συγκέντρωση των στρατευμάτων στα ανατολικά και όχι τον διαμοιρασμό τους σε δύο μέτωπα, σε αντίθεση με την επίσημη πολιτική του αυτοκράτορα⁵⁴⁵. Υιοθετεί, λοιπόν, την πραγματιστική αντίληψη και δίνει έμφαση στην ανθρώπινη δράση.

Φτάνοντας όμως στους Υπομνηματισμούς, τους οποίους γράφει αρκετές δεκαετίες αργότερα, γίνεται αντιληπτό ότι η στάση του έχει αλλάξει. Η αιτία αυτής της αλλαγής πρέπει να αναζητηθεί στο διάστημα και στα ιστορικά δρώμενα που μεσολάβησαν. Μετά το 1320, λοιπόν, όταν και γράφει τους Υπομνηματισμούς, τους

⁵⁴⁰ Για τα βιογραφικά στοιχεία, βλ. Bazzani, "Theodore Metochites", σελ. 35-36.

⁵⁴¹ Angelon, "Byzantine Imperial Panegyric", σελ. 72, σύμφωνα με τον οποίο οι εγκωμιαστικοί λόγοι επί Παλαιολόγων αναμεγνούν τον έπαινο με συμβουλές και παραινέσεις.

⁵⁴² Μετοχίτης, *Βασιλικοί Λόγοι*, σελ. 340₆ – 346₆. Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 491.

⁵⁴³ Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 493-494.

⁵⁴⁴ Μετοχίτης, *Βασιλικοί Λόγοι*, σελ. 380₁₇ – 386₁₀. Angelon, *Imperial Ideology*, σελ. 171-172.

⁵⁴⁵ Μετοχίτης, *Βασιλικοί Λόγοι*, σελ. 340₁₁ – 344₂. Angelon, *Imperial Ideology*, σελ. 170.

οποιούς θεωρεί ως το απάνθισμα της σκέψης του⁵⁴⁶, οι Τουρκομάνοι έχουν καταλάβει το σύνολο σχεδόν των μικρασιατικών περιοχών -με ελάχιστες πόλεις να αντιστέκονται ακόμα. Οι ήττες που προηγήθηκαν και οι αποτυχημένες ενέργειες του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ είχαν πλέον δημιουργήσει ένα αίσθημα παθητικότητας, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος του λαού, και παράλληλα έως τότε είχε δημιουργηθεί τετελεσμένο, το οποίο σαφώς συνετέλεσε σε μια αποφασιστικότερη αποδοχή της πραγματικότητας. Επίσης, ο ίδιος ο Μετοχίτης ήταν ο ανώτατος αξιωματούχος του κράτους και ασφαλώς είχε σημαντική συμβολή στην άσκηση της -αποτυχημένης- εξωτερικής πολιτικής. Πρέπει να είχε αντιληφθεί ξεκάθαρα πλέον ότι η όποια αντιστροφή της κατάστασης, όπως και οι προσπάθειες αντίδρασης, ήταν άωφελες.

Ο Μετοχίτης βλέπει με θλίψη την καταστροφή της Μ. Ασίας και δίνει μια διαφορετική εξήγηση για τον λόγο για τον οποίο κατέρρευσε η βυζαντινή εξουσία στη Μ. Ασία. Η εξήγηση που δίνει είναι περισσότερο φιλοσοφική και θεωρεί πως, όπως οι άνθρωποι, έτσι και όλα τα πράγματα στον κόσμο γεννιούνται, μεγαλώνουν και στο τέλος παρακμάζουν, καθώς δεν υπάρχει τίποτα σταθερό και αμετάβλητο στις ζωές των ανθρώπων⁵⁴⁷. Το ίδιο συνέβη και με την αυτοκρατορία και έτσι η παρακμή, που συνίσταται κυρίως στην απώλεια των ανατολικών περιοχών, δεν είναι παρά η φυσική εξέλιξη των πραγμάτων⁵⁴⁸. Φέρνει μάλιστα ως παραδείγματα την υποδούλωση των Ασσυρίων από τους Πέρσες, των Περσών από τους Μακεδόνες και των Μακεδόνων από τους Ρωμαίους⁵⁴⁹. Η ηθική ανωτερότητα των Τουρκομάνων παίζει επίσης ρόλο⁵⁵⁰, αλλά η ουσία είναι πως η παρακμή είναι αναπόφευκτη. Η σκέψη του είναι πιο κοντά στους αρχαίους Έλληνες παρά στους χριστιανούς Βυζαντινούς⁵⁵¹.

Εκτός των άλλων, λοιπόν, πλέον δεν θα μπορούσε να κατηγορεί την ηγεσία του κράτους, καθώς ο ίδιος αποτελούσε σημαντικότερο μέλος της και με το να προτάσσει αυτήν τη φιλοσοφική θεώρηση, αυτό που πετυχαίνει είναι να αποσειεί τις ευθύνες από πάνω του⁵⁵². Παρ' όλα αυτά, θα ήταν υπερβολικό να απορριφθεί η άποψή του ως

⁵⁴⁶ Bazzani, "Theodore Metochites", σελ. 38· επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον Αγορίτσα, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 404, οι Υπομνηματισμοί αποτελούν προσωπικές σκέψεις και πιθανότατα δεν τις εκδήλωσε δημόσια.

⁵⁴⁷ Μετοχίτης, *Υπομνηματισμοί*, σελ. 725-726· Sevcenko, "The Decline of Byzantium", σελ. 183.

⁵⁴⁸ Sevcenko, "The Decline of Byzantium", σελ. 184.

⁵⁴⁹ Μετοχίτης, *Υπομνηματισμοί*, σελ. 725-728. Σημειώνει δε, τους Σκύθες ως μοναδική εξαίρεση στον κανόνα· ωστόσο, σύμφωνα και με τον Βρυώνη, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 362, αναγνωρίζει και κάποια αμεσότερα αίτια της παρακμής, όπως η διχόνοια, ο φθόνος και οι καταχρήσεις.

⁵⁵⁰ Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*, σελ. 363.

⁵⁵¹ Ό.π., σελ. 593, σημ. 18.

⁵⁵² Αγορίτσα, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 495.

ψευδής, διότι είναι γεγονός πως πράγματι πρόκειται για έναν από τους κορυφαίους διανοούμενους της εποχής που ξεχώριζε ως προς τη σκέψη από τον μέσο μεσαιωνικό άνθρωπο⁵⁵³. Έτσι, η νέα άποψη που διαμορφώνει πρέπει να ιδωθεί περισσότερο ως η κοσμοθεωρία ενός ξεχωριστού ανθρώπου, παρά ως μια απολογητική τάση.

Η Θεία Πρόνοια δεν παίζει κανέναν ρόλο στην ιστορική εξέλιξη και ούτε η θεωρία περί αμαρτιών εδράζει στη σκέψη του. Αντιθέτως, η ανώτερη δύναμη η οποία κατευθύνει τις τύχες του κόσμου είναι η απρόσωπη Τύχη⁵⁵⁴. Εντούτοις, η Τύχη -όπως σημειώνει ο ίδιος ο Μετοχίτης- δεν αποτελεί παρά έναν παράγοντα που επηρεάζει το πότε και με ποιον τρόπο θα συμβεί η κατάρρευση, η οποία όμως είναι αναπόφευκτη⁵⁵⁵. Η παρακμή δηλαδή ως φυσικό επακόλουθο, παρότι αναπόφευκτο, δεν συμβαίνει παντού στον ίδιο χρόνο και με τον ίδιο τρόπο, αλλά αυτά είναι ζητήματα που εξαρτώνται από τον χρόνο και την Τύχη⁵⁵⁶.

Έτσι, ο Μετοχίτης στους Υπομνηματισμούς εμφανίζει μια παθητική και παράλληλα εσχατολογική στάση σχετικά με την κατάρρευση της εξουσίας στην Ανατολή, αλλά και σχετικά με το μέλλον του ίδιου του κράτους, για το οποίο θεωρεί ότι υπάρχει μόνο μια μικρή πιθανότητα ανάκαμψης⁵⁵⁷.

Αυτός ο εκπρόσωπος του βυζαντινού ουμανισμού⁵⁵⁸ έζησε στην περίοδο των μεγάλων καταστροφών και διαφοροποιείται από τις παραδοσιακές αντιλήψεις περί ανωτερότητας, οι οποίες πλέον δεν είχαν καμία σχέση με την πραγματικότητα⁵⁵⁹. Το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη περίοδο η άποψη αυτή εκφράζεται μόνο από έναν συγγραφέα, δείχνει ασφαλώς ότι πρόκειται για μειοψηφία και ότι οι περισσότεροι έμεναν προσκολλημένοι σε παραδοσιακές αντιλήψεις⁵⁶⁰.

⁵⁵³ Wilson, *Scholars*, σελ. 264.

⁵⁵⁴ Vryonis, "Byzantine attitudes towards Islam", σελ. 266· πρβλ. την άποψη του Αγορίτσα, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 501, ο οποίος σημειώνει πως η άποψη περί αμαρτιών -και συνεπώς η πίστη στη Θεία Πρόνοια- υπάρχει στα ποιήματα του Μετοχίτη κατά τον πρώτο εμφύλιο. Εντούτοις, εφόσον οι Υπομνηματισμοί αφορούν προσωπικές σκέψεις, είναι πιθανότερο να αποδίδουν τις πραγματικές σκέψεις του Μετοχίτη, τις οποίες δεν θα μπορούσε να εκδηλώσει δημόσια.

⁵⁵⁵ Μετοχίτης, *Υπομνηματισμοί*, σελ. 725

⁵⁵⁶ Ο Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α', σελ. 105-106, έχει επισημάνει ότι η σημασία που αποδίδει ο Μετοχίτης στην Τύχη δημιουργεί ερωτήματα σχετικά με μια καθαρά ορθόδοξη κοσμοθεωρία.

⁵⁵⁷ Βλ. Μετοχίτης, *Υπομνηματισμοί*, σελ. 231-232, όπου υποδηλώνει την ύπαρξη ελπίδας· για τη στάση του Μετοχίτη, βλ. επίσης Sevcenko, "The Decline of Byzantium", σελ. 182, 185· και Αγορίτσα, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*, σελ. 495-496.

⁵⁵⁸ Η Bazzani, "Theodore Metochites", σελ. 52, καταλήγει πως πρόκειται πράγματι για βυζαντινό ουμανιστή.

⁵⁵⁹ Vryonis, "Byzantine attitudes towards Islam", σελ. 266-267. Ακόμη, προσθέτει κι άλλα παραδείγματα διανοουμένων οι οποίοι απορρίπτουν τις παραδοσιακές θεωρήσεις, αλλά αυτοί βρίσκονται εκτός των χρονολογικών πλαισίων της παρούσας εργασίας.

⁵⁶⁰ Ο.π., σελ. 267.

Τέλος, μέσα από τη στάση του Μετοχίτη φαίνεται το εξής: η απόδοση ευθύνης στους ηγεμόνες σχετίζεται με προσπάθεια δράσης, ενώ η φιλοσοφική θεώρηση είναι περισσότερο μια μοιρολατρική στάση, που δείχνει όμως και κάποια αποδοχή της πραγματικότητας. Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, οι Τουρκομάνοι δεν είναι παρά ο λαός που μπόρεσε να εκμεταλλευτεί τα λάθη των Βυζαντινών ή τη φυσική εξέλιξη του κόσμου. Η παρουσία και η δράση τους έρχονται σε δεύτερο πλάνο και το επίκεντρο παραμένουν οι ίδιοι οι Βυζαντινοί, που αποτελούν το κέντρο του κόσμου.

Μετά το πέρας της αναλύσεως είναι απαραίτητο να εκτεθούν κάποια συμπεράσματα σχετικά με τους ιδεολογικούς άξονες, με βάση τους οποίους οι Βυζαντινοί εξηγούσαν την παρακμή του κράτους, η οποία συνίστατο κυρίως στην προώθηση των Τουρκομάνων σε βάρος τους. Αυτό, άλλωστε, ήταν το μεγαλύτερο πρόβλημα του αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία από τα τελευταία έτη του Μιχαήλ Η΄ έως και την παραίτηση του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού.

Οι ιδεολογικοί άξονες, λοιπόν, κινούνται σε τρεις κατευθύνσεις: πρώτον ότι η τουρκομανική προώθηση οφείλεται στις αμαρτίες των Βυζαντινών, δεύτερον ότι υπαίτιοι είναι οι ηγεμόνες του βυζαντινού κράτους και τρίτον ότι όλα τα κράτη κάποια στιγμή αναπόφευκτα παρακμάζουν, διότι έτσι το θέλει η φύση. Με βάση την πρώτη άποψη, οι Τουρκομάνοι απεικονίζονται ως το μέσο που στέλνει ο Θεός, για να τιμωρήσει τον περιούσιο λαό που αποκλίνει από τις εντολές του. Με βάση τη δεύτερη και την τρίτη άποψη, οι Τουρκομάνοι δεν είναι παρά ένας λαός που πέτυχε να εκμεταλλευτεί τις αδυναμίες του βυζαντινού κράτους ή τη φυσική τάξη των πραγμάτων.

Όλες οι θεωρίες αποδίδουν τη μέγιστη σημασία στους ίδιους τους Βυζαντινούς και το κράτος τους. Παραμένουν λοιπόν, το κέντρο του κόσμου, γύρω από τους οποίους περιστρέφονται τα πάντα. Οι Τουρκομάνοι βρίσκονται σε δεύτερο πλάνο και είναι ανάξιοι να πετύχουν κάτι χωρίς τα λάθη των ίδιων των Βυζαντινών. Ωστόσο, η δεύτερη και η τρίτη άποψη είναι κατά κάποιον τρόπο θετικότερες, διότι παρά το γεγονός ότι οι επιτυχίες ή αποτυχίες του τουρκικού στοιχείου εξαρτώνται από το κράτος των Βυζαντινών, εντούτοις αναγνωρίζεται έμμεσα το γεγονός ότι ήταν αυτοί που κατάφεραν να διεισδύσουν και να καταλύσουν τη Μ. Ασία. Μέσα από αυτό διακρίνεται, λοιπόν, κάποια ικανότητά τους -έστω στον στρατιωτικό τομέα.

Κοινή συνιστώσα των αξόνων αυτών είναι ο χρόνος κατά τον οποίο αναπτύχθηκαν. Και οι τρεις θεωρίες ξεκινούν στα έτη της βασιλείας του Ανδρονίκου

Β'. Η απώλεια των πρώτων μικρασιατικών περιοχών χρονολογείται ήδη επί Μιχαήλ Η', αλλά έως και τα τέλη του 13^{ου} αιώνα φαίνεται πως υπήρχε η άποψη ότι αυτή η κατάσταση είναι πρόσκαιρη και στον κατάλληλο χρόνο θα αντιστραφεί. Τα πράγματα αλλάζουν περίπου το 1300. Οι καταστροφές στον Βαφέα, στη Μαγνησία, το αποτυχημένο πείραμα με τους Καταλανούς είναι σημαντικά επεισόδια που έπαιξαν ρόλο στην αλλαγή αυτή. Οι προσπάθειες για εξήγηση της τουρκομανικής προώθησης συνοδεύονται από μια συνειδητοποίηση της σοβαρότητας της κατάστασης και από την αποδοχή της πραγματικότητας. Οι απώλειες των μικρασιατικών περιοχών τότε ήταν τόσο μεγάλες, ώστε η πραγματικότητα δεν μπορούσε να αγνοηθεί πλέον, ενώ τα κύματα προσφύγων που κατέφθαναν διαρκώς στην Κωνσταντινούπολη έδειξαν με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο το μέγεθος του προβλήματος.

Όσον αφορά το ποια από τις τρεις θεωρίες ήταν η πιο δημοφιλής, αυτή αναμφίβολα ήταν η θεωρία περί αμαρτιών. Παρότι οι εκπρόσωποί της δεν ήταν όλοι εκκλησιαστικοί ή μοναχοί, πρόκειται για μια θρησκευτική εξήγηση της κατάστασης. Οι περισσότεροι από τους συγγραφείς που εξετάστηκαν εντάσσονται σε αυτήν και έτσι, αναλογικά, φαίνεται πως ήταν η δημοφιλέστερη άποψη. Επίσης, μέσω των κηρυγμάτων της Εκκλησίας, η άποψη αυτή πιθανότατα έγινε αποδεκτή από το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Αντιθέτως, οι απόψεις για τις ευθύνες των ηγεμόνων υποστηρίζονται μόλις από δύο συγγραφείς και παρότι τα δεδομένα δεν αρκούν για την ανασύσταση της πραγματικής κατάστασης, το πιθανότερο είναι πως είχε μικρή απήχηση στους ανθρώπους της εποχής. Τέλος, η φιλοσοφική θεώρηση του Μετοχίτη αποτελεί ένα *unicum* και υποστηρίζεται μόνο από έναν συγγραφέα και μάλιστα τον σημαντικότερο διανοούμενο της περιόδου, του οποίου η σκέψη ξεχωρίζει από την αντίστοιχη των υπολοίπων ανθρώπων. Συνεπώς, η υιοθέτηση αυτής της άποψης δεν μπορεί παρά να ήταν -στην καλύτερη περίπτωση- εξαιρετικά σπάνια.

Συμπεράσματα

Ο στόχος της παρούσας εργασίας ήταν να παρουσιάσει τους Τουρκομάνους μέσα από τα βυζαντινά κείμενα της περιόδου 1261-1354 και να αναδείξει μέσα από το παράδειγμά τους τον τρόπο με τον οποίο οι Βυζαντινοί αντιλαμβάνονταν την ετερότητά τους από τον Άλλο. Η εικόνα των Τουρκομάνων μπορεί εξεταστεί μέσα από διάφορες οπτικές και επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί πως δεν είναι σε καμία περίπτωση μια σταθερή και αμετάβλητη εικόνα, αλλά ούτε μπορεί να γίνει κατανοητή μέσα από το απλοϊκό δίπολο θετική-αρνητική.

Όσον αφορά το χρονολογικό πλαίσιο της παρούσας εργασίας, είναι εμφανές ότι πρόκειται για μια ιδιαίτερος κρίσιμη περίοδο όχι μόνο για την ιστορία του βυζαντινού κράτους, αλλά και για την εξέλιξη των Τουρκομάνων. Ενώ το 1261 ήταν αποκλειστικά τούρκοι νομάδες που βρίσκονταν στη Μ. Ασία, με τη σταδιακή επικράτησή τους σε βάρος των Βυζαντινών, έθεσαν το υπόβαθρο της εξελικτικής τους πορείας και πολλοί από αυτούς εγκατέλειψαν τον νομαδικό τρόπο ζωής και εξελίχθηκαν σε μόνιμα εγκατεστημένους πληθυσμούς τον 14^ο αιώνα.

Το βυζαντινό κράτος από την άλλη, μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄ και την επιτυχή αντιμετώπιση του δυτικού κινδύνου, άρχισε να παρακμάζει με ταχείς ρυθμούς. Το 1354 που αποτελεί το χρονολογικό πέρας της έρευνας, δεν γίνεται λόγος πλέον για μια σημαντική αυτοκρατορία, αλλά για ένα μικρό βαλκανικό κράτος στον πολιτικά κατακερματισμένο μεσογειακό χώρο. Μία από τις βασικές αιτίες της κατάρρευσης είναι η εντατική προώθηση των Τουρκομάνων, την οποία οι Βυζαντινοί προσπάθησαν αρχικά να αντιμετωπίσουν σε πολεμικό επίπεδο, αλλά στον 14^ο αιώνα -λόγω των συνεχών στρατιωτικών αποτυχιών- η πολιτική της βυζαντινής ηγεσίας αναπροσαρμόστηκε και με εξαίρεση ορισμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις, συνήφθησαν και συμμαχίες με διάφορα εμιράτα. Οι σχέσεις Βυζαντινών-Τουρκομάνων, λοιπόν, δεν ήταν μόνιμα εχθρικές, αλλά ειρήνη και πόλεμος εναλλάσσονταν και αναμειγνύονταν αποκαλύπτοντας έτσι το σύνθετο πλέγμα της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής. Το ιστορικό πλαίσιο αποκτά ιδιαίτερη σημασία, διότι αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία αποκρυσταλλώνεται η εικόνα του Άλλου.

Ήδη οι αρνητικές συνδηλώσεις των περισσότερων ονομασιών λειτουργούν ως προοίμιο στην εικόνα των Τουρκομάνων και συγκλίνουν προς μία εχθρική ή υποτιμητική σκιαγράφησή τους, κάτι που πράγματι αποδεικνύεται από μια ενδελεχή

εξέταση των πηγών. Επιπλέον, μέσω της ονοματολογίας, αρχαίοι λαοί επανέρχονται στο πρόσωπο των Τουρκομάνων και καθεμία από τις ονομασίες αυτές υποδηλώνει μία συγκεκριμένη εικόνα με την έμφαση να δίνεται άλλες φορές στα κοινωνικοπολιτισμικά χαρακτηριστικά των Τουρκομάνων, άλλες στην καταγωγή τους και άλλες φορές στη θρησκεία τους. Έτσι, εμφανίζονται ως άγριοι και βίαιοι νομάδες, άπιστοι με διαφορετικές καταβολές, που βρίσκονταν εκτός της σφαίρας επιρροής του αυτοκράτορα και της βυζαντινής επικράτειας, ενώ παράλληλα αποτελούν τον κίνδυνο από την Ανατολή.

Τα συλλογικά χαρακτηριστικά δίνουν άλλου είδους, πιο εξειδικευμένες εικόνες για τους Τουρκομάνους. Μέσω αυτών, οι Τουρκομάνοι παρουσιάζονται ως παράλογοι, άγριοι, φιλοπόλεμοι και φιλοκτόνοι, αλαζόνες, φιλάργυροι και άπληστοι, άδικοι, ανήθικοι και ακόλαστοι, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις παρομοιάζονται με ζώα, ώστε να υποτιμηθούν ακόμη περισσότερο.

Τέλος, από τα ιδεολογικά ρεύματα αναφαίνεται η απεικόνισή τους άλλοτε ως το «όχημα του Θεού» και άλλες φορές ως ένας λαός που απλώς εκμεταλλεύεται τις αστοχίες των κυβερνώντων ή την ίδια τη φυσική εξέλιξη της ζωής.

Όλα τα παραπάνω εμπίπτουν στη γενικότερη και κυρίαρχη εικόνα που προκύπτει: αυτή των Τουρκομάνων ως βαρβάρων. Όλοι οι ξένοι λαοί, άλλωστε, εντάσσονταν παραδοσιακά μέσα σ' αυτήν την κατηγορία και οι τούρκοι νομάδες δεν διαφέρουν, αλλά αποτελούν τους κατεξοχήν βαρβάρους της περιόδου. Έτσι, τόσο οι διάφορες ονομασίες, οι οποίες απηχούν παλαιούς και βαρβαρικούς λαούς, όσο και η αύξηση του ίδιου του όρου «βάρβαροι» ως προσδιορισμού των Τουρκομάνων, συγκλίνουν προς την κατεύθυνση αυτήν. Ακόμη, η εικόνα των βαρβάρων ενισχύεται και από τα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά που τους αποδίδονται, τα οποία δεν είναι τίποτα άλλο, παρά χαρακτηριστικά που ανέκαθεν αποτελούσαν κοινούς τόπους για βαρβάρους. Τέλος, ακόμα και οι ιδεολογικοί άξονες για την εξήγηση της επέκτασης των Τουρκομάνων, αντανακλούν -έστω έμμεσα- την εικόνα των βαρβάρων, εφόσον πρόκειται για έναν λαό κατώτερο και ανάξιο, όπως πάντοτε θεωρούνταν οι βάρβαροι στη βυζαντινή σκέψη.

Ορόσημο στη σκιαγράφιση των Τουρκομάνων αποτελεί η στροφή του 13^{ου} προς τον 14^ο αιώνα, κάτι που φανερώνεται από δύο διακριτά στοιχεία: το πρώτο είναι η ονοματολογία. Στον 14^ο αιώνα εμφανίζονται όροι με αρνητικές συνδηλώσεις, όπως «Σκύθες», «Ούννοι», «Αγαρηνοί», «Ισμαηλίτες» κ.ά., ενώ και ο πλέον αρνητικός όρος «βάρβαροι» αρχίζει να χρησιμοποιείται σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό. Το δεύτερο

στοιχείο είναι η αύξηση των αρνητικών στερεοτυπικών εικόνων από αυτό το σημείο κι έπειτα. Ενώ ήδη πριν το 1300, οι Τουρκομάνοι ενδύονται με κάποια αρνητικά χαρακτηριστικά, στο α' μισό του 14^{ου} αιώνα ο αριθμός των στερεοτυπικών αυτών χαρακτηριστικών πληθαίνει σημαντικά. Το γεγονός αυτό οφείλεται στη συνειδητοποίηση του μεγέθους της απειλής -γεγονός που πιστοποιείται και από την παράλληλη εμφάνιση εξηγήσεων για τις διαρκείς ήττες- και ως εκ τούτου η σύνδεση ιστορικών γεγονότων με την εικόνα του Άλλου αναδεικνύεται σαφέστατα.

Ωστόσο, μία ακραία αρνητική σκιαγράφηση δεν ήταν δυνατή για τις φυλές αυτές, εφόσον κρίνονταν ως εν γένει κατώτερες και ανάξιες να βρεθούν στο ίδιο επίπεδο με τους Βυζαντινούς. Οι ιδεολογικοί άξονες για την εξήγηση της προώθησής τους επιβεβαιώνουν τον παραπάνω συλλογισμό, καθώς εστιάζουν στους ίδιους τους Βυζαντινούς και αποδίδουν τις συμφορές σε παράγοντες που δεν σχετίζονταν με την τουρκομανική επιθετικότητα, αποκρύπτοντας έτσι την τουρκική ευθύνη.

Ασφαλώς, οι εικόνες που κυριαρχούν είναι κατά κόρον εχθρικές, όμως υπάρχουν και θετικές κρίσεις. Το γεγονός ότι σε ιδεολογικό επίπεδο η ευθύνη δεν βάραινε τους Τουρκομάνους, άφησε ανοιχτό το ενδεχόμενο θετικής σκιαγράφησης του «βάρβαρου» εχθρού, αλλά δεν αρκεί για να εξηγήσει τις θετικές εικόνες που έρχονται στο α' μισό του 14^{ου} αιώνα. Πρέπει, λοιπόν, να σημειωθεί ένας ακόμη παράγοντας, καθοριστικός για τις τυχόν θετικές όψεις του Άλλου. Ειδικότερα, πρόκειται για το γεγονός ότι μέσα από τις χρόνιες επαφές των δύο λαών και την αποδοχή της νέας πραγματικότητας από την πλευρά των Βυζαντινών, οι συνθήκες έγιναν πιο ώριμες στον 14^ο αιώνα για την εμφάνιση θετικών αναφορών. Ο παράγοντας αυτός σχετίζεται ασφαλώς με το ιστορικό γίνεσθαι, η σημασία του οποίου στην απεικόνιση του Άλλου επιβεβαιώνεται ακόμη μία φορά. Ως προς αυτό συνηγορεί και η απόδοση πολλών θετικών αναφορών σε Τουρκομάνους που συμμαχούσαν με τη βυζαντινή αυτοκρατορία.

Από το σύνολο των εικόνων που παραδίδονται, πηγάζουν και οι αντιλήψεις των συγγραφέων. Οι περισσότεροι από αυτούς είχαν πράγματι πολύ υποτιμητικές ή εχθρικές απόψεις για τους Τουρκομάνους, ακριβώς λόγω της απειλής που αποτελούσαν για το βυζαντινό κράτος. Επιπλέον, ακόμα και οι συγγραφείς που σκιαγραφούν με έναν συμπαθητικό τρόπο τους Τουρκομάνους, είναι απίθανο να είχαν πράγματι κάποια συμπάθεια προς αυτούς, εφόσον τις περισσότερες φορές οι θετικές αναφορές είτε οφείλονται στους στόχους των έργων τους είτε παρατίθενται παράλληλα -και σε σαφώς μικρότερο βαθμό- με αρνητικές εικόνες μέσα στο ίδιο έργο. Εντούτοις, το γεγονός ότι υπήρξε απόδοση θετικών χαρακτηριστικών, ανεξάρτητα από την ειλικρίνειά τους, σε

συνδυασμό με την εμφάνιση δύο νέων εξηγήσεων για την τουρκομανική προώθηση (πραγματιστική-φιλοσοφική), οδηγεί σε ένα ιδιαίτερο συμπέρασμα: οι παραδοσιακές βυζαντινές απόψεις μπορούσαν να αναπροσαρμοστούν στις κατάλληλες συνθήκες.

Όσον αφορά την ετερότητα, οι Βυζαντινοί είχαν μια τέλεια εικόνα για τον εαυτό τους και καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου συνέχιζαν να προσλαμβάνουν τους εαυτούς τους ως ανώτερους και ως το κέντρο του κόσμου, κάτι που αποτελεί, ασφαλώς, απόρροια της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας. Τα αρνητικά χαρακτηριστικά που αποδίδουν στους Τουρκομάνους είναι αυτά που οι ίδιοι θεωρούσαν ότι δεν έχουν και έρχονταν σε αντίθεση με την τέλεια αυτοαντίληψή τους. Από την άλλη, με βάση την ονοματολογία η ετερότητα κινείται σε δύο βάσεις. Αφενός χρησιμοποιούνται εθνοτικοί όροι και αφετέρου θρησκευτικοί για να δηλώσουν τον τρόπο αντίληψης της ετερότητας. Στην πρώτη περίπτωση δηλαδή δίνεται έμφαση στον γεγονός ότι πρόκειται για διαφορετικούς λαούς με διαφορετικές καταβολές, ενώ στη δεύτερη η σημαντικότερη διαφορά είναι η θρησκευτική. Ωστόσο, ένα τόσο στενό θεωρητικό πλαίσιο δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό για δύο λόγους. Πρώτον, οι όροι, ανεξάρτητα από το εάν είναι εθνοτικοί ή θρησκευτικοί, φέρουν συνδηλώσεις, οι οποίες τους καθιστούν συνθετότερους και φανερώνουν την αντίληψη της ετερότητας σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Δεύτερον, όλοι οι όροι εντάσσονται στη γενικότερη διπολική κοσμοθεωρία Βυζαντινών-βαρβάρων, η οποία παραμένει έντονη κατά την υπό εξέταση περίοδο και όπως αποδείχτηκε δεν περιορίζεται σε μία διαφορά με τους Τουρκομάνους, αλλά απηχεί την ετερότητα από διάφορες οπτικές.

Η ετερότητα, λοιπόν, παρέμενε ρευστή και σε κάθε περίπτωση προτάσσονταν διαφορετικοί παράγοντες ως πρωταρχικοί της διαφοράς αυτής. Μάλιστα, δεν είναι η ιδιότητα του κάθε συγγραφέα το αίτιο καθορισμού της ετερότητας, αλλά περισσότερο η μόρφωση και η διάνοιά του. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, άλλωστε, όπου εκκλησιαστικοί συγγραφείς αντιλαμβάνονται την ετερότητα με βάση κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά ή άλλες στις οποίες κοσμικοί συγγραφείς προτάσσουν τη θρησκευτική ετερότητα.

Συνοψίζοντας, η τέλεια αυτοαντίληψη, ως αποτέλεσμα του ιδεολογικού πλαισίου του βυζαντινού κράτους, είναι ένας σημαντικός παράγοντας στη θέαση του Άλλου, αλλά ακόμη σημαντικότερο είναι το ιστορικό γίνεσθαι και η πραγματικότητα που διαμορφώνεται από αυτό. Μέσα από το παράδειγμα Βυζαντινών και Τουρκομάνων, καθίσταται σαφές το γεγονός πως πέρα από την αυτοαντίληψη του κάθε συγγραφέα, η διαρκής τουρκομανική επιθετικότητα ήταν αυτή που διαμόρφωσε τις βυζαντινές

αντιλήψεις για τον συγκεκριμένο εχθρό, ο οποίος στο μέλλον είναι αυτός που θα σφραγίσει τη μοίρα της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Βραχυγραφίες - Βιβλιογραφία

Πηγές

- *Actes de Kutlumus: Actes de Kutlumus*, έκδ. P. Lemerle, [Archives de l' Athos 2], Paris 1988.
- *Actes de Lavra: Actes de Lavra III, de 1329 a 1500*, έκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, [Archives de l' Athos 10], Paris 1979.
- *Actes de Vatopedi: Actes de Vatopedi I, des origines a 1329*, έκδ. J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, C. Giros, [Archives de l' Athos 21], Paris 2001.
- Αθανάσιος Α', *Επιστολές: Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Αθανασίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαὶ πρὸς τε τὸν αὐτοκράτορα καὶ πρὸς ἑτέρους, πολὺν τὸν θεῖον ζῆλον ἐμφαίνουσαι*, έκδ. A. M. Talbot, *The Correspondence of Athanasios I, Patriarch of Constantinople. Letters to the Emperor Andronicus II, members of the imperial family and officials*, [CFHB 7], Washington D.C. 1975.
- Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή: Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου Χρονικὴ Συγγραφή*, έκδ. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, Leipzig 1903 (ανατ. P. Wirth, Stuttgart 1978).
- *Βίος Ἁγίου Ἰσιδώρου: Βίος καὶ πολιτεία καὶ ἐγκώμιον τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰσιδώρου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*, έκδ. Δ. Γ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα. Α': Θεσσαλονικεὶς ἅγιοι*, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 327-423.
- *Βίος Αθανασίου Μετεωρίτου: Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου, ἀσκήσαντος ἐν τοῖς Σταγοῖς, ἐν τῷ λίθῳ τῷ ὑπ' αὐτοῦ κληθέντι Μετέωρῳ*, έκδ. Δ. Ζ. Σοφιανός, *Ὁ ὁσῖος Αθανάσιος ὁ Μετεωρίτης -Βίος, Ἀκολουθία, Συναξάρια: Προλεγόμενα, Μετάφραση τοῦ Βίου, κριτικὴ ἐκδόση τῶν κειμένων*, Μετέωρα 1990.
- *Βίος ὁσίου Γερμανοῦ Μαρούλη: Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Γερμανοῦ τοῦ ἐν τῇ κατὰ τὸν ἱερόν Ἄθω σεβασμῖα καὶ μεγίστη Λαύρα τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου*, έκδ. Δ. Γ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα. Α': Θεσσαλονικεὶς ἅγιοι*, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 97-158.
- *Βίος ὁσίου Διονυσίου*: έκδ. Β. Λαούρδας, «Μητροφάνους, βίος τοῦ ὁσίου Διονυσίου τοῦ Ἀθωνίτου», *Ἀρχεῖον Πόντου* 21 (1956), σελ. 45-68.
- *Βραχέα Χρονικά: Chronica Byzantina Breviora*, έκδ. P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken, I. Teil: Einleitung und Text. II. Teil: Historischer Kommentar*, [CFHB 12/1-2], Wien 1975-7.
- Γαλησιώτης, *Λόγος γιὰ τὴ ναυμαχία στὸ Ἀδραμύττιον*: έκδ. V. Laurent, "Action de graces pour la Victoire navale a Atramyttion (1334)", *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Ἀθήνα 1960, σελ. 25-41.
- Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, έκδ. L. Schopen, I. Bekker, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia, v. I-III*, [SCHB], Bonn 1829-1855.

- Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄: Τοῦ ἀγιοτάτου κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον εἰς τὸν Αὐτοκράτορα κυρὸν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον*, ἐκδ. J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca* I, Paris 1829, σελ. 359-393.
- Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο στον Μιχαήλ Η΄: Τοῦ ἀγιοτάτου κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον εἰς τὸν Αὐτοκράτορα κυρὸν Μιχαήλ τὸν Παλαιολόγον καὶ Νέον Κωνσταντῖνον*, ἐκδ. J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca* I, Paris 1829, σελ. 313-358.
- *Das Register des Patriarchats: Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, I. Teil. (1315-1331), ἐκδ. H. Hunger, O. Kresten, [CFHB 19/1], Wien 1981· II. Teil. (1337-1350), ἐκδ. H. Hunger, O. Kresten, E. Kislinger, C. Cupane, [CFHB 19/2], Wien 1995· III. Teil. (1350-1363), ἐκδ. J. Koder, O. Kresten, M. Hinterberger, [CFHB 19/3], Wien 2001.
- Δεληκάρη, *Βίος Ἁγίου Γρηγορίου Σιναΐτη: Α. Δεληκάρη, Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης. Ἡ δράση καὶ ἡ συμβολή του στη διάδοση του Ησυχασμοῦ στα Βαλκάνια – Ἡ σλαβική μετάφραση του βίου του κατὰ το ἀρχαιότερο χειρόγραφο*, Θεσσαλονίκη 2003 (Διδακτορική Διατριβή).
- Dölger, *Regesten: F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, 4. Teil. *Regesten von 1282-1341*· 5. Teil. *Regesten von 1341-1453*, Munchen-Berlin 1960-1965.
- Θωμάς Μάγιστρος, *Επιστολή: Θεοδούλου ῥήτορος τοῦ Μαγίστρου, Τῷ ἰσαγγέλῳ πατρί μου καὶ φιλοσόφῳ Ἰωσήφ περὶ τῶν ἐν τῇ Ἰταλῶν καὶ Περσῶν ἐφόδῳ γεγενημένων*, ἐκδ. J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca* II, Paris 1962, σελ. 212-228.
- Ἰωσήφ Καλόθετος, *Βίος Ἀθανασίου: Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρός ἡμῶν Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως συγγραφείς παρά τοῦ αὐτοῦ Ἰωσήφ μοναχοῦ τοῦ Καλόθετου*, ἐκδ. Δ. Γ. Τσάμης, *Ἰωσήφ Καλόθετου συγγράμματα*, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 453-502.
- Καβάσιλας, *Μονωδία*: ἐκδ. Στ. Κουρούσης, «Ὁ μέγας διοικητὴς Θεόδωρος ὁ Καβάσιλας καὶ ἡ εἰς Ἀνδρόνικον Β΄ († 1332) μονωδία αὐτοῦ», *ΕΕΒΣ* 42 (1975-76), σελ. 408-428.
- Καντακουζηνός, *Ἱστορία: Ἰωάννης Καντακουζηνός, Ἱστορία*, ἐκδ. L. Schopen, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum Libri IV*, v. I-III, [CSHB], Bonn 1828-1832.
- Λαμπηνός, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄: Ἰ. Δ. Πολέμης, Ὁ λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός καὶ τὸ ἐγκώμιον αὐτοῦ εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Β΄ Παλαιολόγον*, [Εταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν Διπτύχων-Παράφυλλα 4], Αθήνα 1992.
- Laurent, *Regestes: V. Laurent, Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, v. I, *Les actes des Patriarches*. Fasc. 4, *les registes de 1208 à 1309*, Paris 1971.
- Μακρεμβολίτης, *Διάλογος Πλουσίων καὶ Πενήτων: Ἀλέξιος Μακρεμβολίτης, Διάλογος πλουσίων καὶ πενήτων τῖνας ἄν εἶπον λόγους πένητες πρὸς πλουσίους καὶ τῖνας αὐτῶν πρὸς τοὺς πένητας οὗτοι*, ἐκδ. I. Ševcenko, «Alexios Makrembolites and his 'Dialogue between the Rich and the Poor'», *ZRVI* 6 (1960), σελ. 187-228.

- Ματθαίος Εφέσου, *Επιστολές*: D. Reinsch, *Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vidobonensis Theol. Gr. 174*, Berlin 1974.
- Μετοχίτης, *Υπομνηματισμοί: Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου, Υπομνηματισμοί καὶ σημειώσεις γνωμικαί*, έκδ. C. G. Muller – T. Kiessling, *Theodori Metochitae, Miscellanea Philosophica et Historica*, Leipzig 1821 (ανατ. Amsterdam 1966).
- Μετοχίτης, *Βασιλικοί Λόγοι: Θεόδωρος Μετοχίτης, Οι Δύο Βασιλικοί Λόγοι*, έκδ. Ι. Πολέμη, [Κείμενα Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας 4], Αθήνα 2007.
- Μιχαήλ Παλαιολόγος, *Αυτοβιογραφία*: έκδ. H. Gregoire, «Imperatoris Michaelis Palaeologi De Vita sua», *Byzantion* 29-30 (1959-1960), σελ. 447-476.
- Ολόβωλος, *Εγκώμιο στον Μιχαήλ Η΄: Τοῦ λογιωτάτου ῥήτορος τῶν ῥητόρων κυροῦ Μανουήλ τοῦ Ὀλοβώλου λόγος ἐγκωμιαστικός εἰς τὸν βασιλέα κυρὸν Μιχαήλ τὸν Παλαιολόγον*, έκδ. M. Treu, «Manuelis Holoboli orationes», *Programm des koniglichen Victoria - Gymnasiums I*, Potsdam, 1906.
- Παλαμάς, *Επιστολές*: έκδ. A. Philippidis-Braat, “La captivité de Palamas chez les Turcs: Dossier et commentaire”, *Travaux et Mémoires* 7 (1979), σελ. 109-221.
- Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι: Γεώργιος Παχυμέρης, Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, έκδ. A. Failler - V. Laurent, *Georges Pachymérés Relations historiques*, [CFHB 24/1-4], Paris 1984-1999.
- Πλανούδης, *Επιστολές: Ἐπιστολαὶ τοῦ σοφοτάτου κυροῦ Μάξιμου μοναχοῦ τοῦ Πλανούδη*, έκδ. P. Leone, *Maximi monachi Planudis, Epistulae*, [Classical and Byzantine Monographs 18], Amsterdam 1991.
- *Vie de S. Maxime par Théophane: Βίος καὶ πολιτεία καὶ ἄσκησις καὶ φαιδροὶ ἀγῶνες καὶ θαύματα τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου τοῦ τήν καλύβην πυρπολοῦντος ἐν τῷ Ἁγίῳ ὄρει τῷ Ἄθωνι. Ποίημα καὶ πόνημα Θεοφάνους τοῦ Περιθεωρίου καὶ προηγουμένου τοῦ Βατοπεδίου*, έκδ. F. Halkin, “Deux Vies de S. Maxime le Kausokalybe, ermite au mont Athos (XIVe s.). II. Vie de Maxime par Theophane”, *AB* 54 (1936), σελ. 65-109.
- *Vie de Saint Maximi par S. Niphon: Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου τοῦ Ἄθωνίτου καὶ Κausoκαλύβη λεγομένου, συγγραφεὶς παρά τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νίφωνος ἱερομονάχου*, έκδ. F. Halkin, “Deux Vies de S. Maxime le Kausokalybe, ermite au mont Athos (XIVe s.). I. Vie de S. Maxime par S. Niphon”, *AB* 54 (1936), σελ. 42-65.
- *Vie de Saint Niphon: Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίφωνος τοῦ ἐν τῷ Ἄθω ὄρει ἀσκήσαντος*, έκδ. F. Halkin, “La Vie de Saint Niphon ermite au mont Athos (XIVe s.)”, *AB* 58 (1940), σελ. 12-27.
- Χούμνος, *Εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β΄: Τοῦ σοφοτάτου ἐπὶ τοῦ κανικλείου κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Χούμνου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα κυρὸν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον*, έκδ. J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca II*, Paris 1830, σελ. 1-56.
- Υρτακηνός, *Επιστολές: Θεοδώρου τοῦ Υρτακηνοῦ Ἐπιστολαί*, έκδ. F. J. G. La Porte-du Theil, «Notices et extraits d’un volume de la Bibliotheque Nationale, cote MCCIX parmi les Manuscrits Grecs, et contenant les Opuscules et les Lettres anecdotes de Theodore l’Hyrtaceni», *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliotheque Nationale et autres Bibliotheques* 6 (1800), σελ. 1-48.

Σύγχρονες Μελέτες

- Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Πόλη και κοινωνία*: Δ. Κ. Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Η πόλη και η κοινωνία της στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328)*, Ιωάννινα 2011 (Διδακτορική Διατριβή).
- Ahrweiler, “Byzantine Concepts of the Foreigner”: H. Ahrweiler, “Byzantine Concepts of the Foreigner: The case of the Nomads”, στο: H. Ahrweiler, A. E. Laiou (έκδ.), *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, Washington 1998, σελ. 1-15.
- Αναγνώστου, *Το Βυζάντιο και ο Κάρολος Ντ’ Ανζού*: Ε. Η. Αναγνώστου, *Το Βυζάντιο και το κράτος του Κάρολου Ντ’ Ανζού*, Θεσσαλονίκη 2005 (Διδακτορική Διατριβή).
- Angelon, “Byzantine Imperial Panegyric”: D. Angelon, “Byzantine Imperial Panegyric as advice literature (1204-1350)”, στο: E. Jeffreys (έκδ.), *Rhetoric in Byzantium*, Farnham 2001, σελ. 55-72.
- Angelon, *Imperial Ideology*: D. Angelon, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium 1204-1330*, Cambridge 2007.
- Arnakes, “Gregory Palamas among the Turks”: G. Arnakes, “Gregory Palamas among the Turks and documents of his captivity as historical sources”, *Speculum* 26 (1951), σελ. 104-118.
- Ayonu, “Rumeli’de Turkler”: Y. Ayonu, “Osmanlılardan ince Rumeli’de Turkler (1305-1313)”, *Tarih Incelemeleri Dergisi* 21 (2006), σελ. 17-33.
- Barker, “Late Byzantine Thessalonike”: J. W. Barker, “Late Byzantine Thessalonike: A Second City’s Challenges and Responses”, *DOP* 57 (2003), σελ. 5-33.
- Bartutsis, “Archaizing in Byzantium”: M. C. Bartutsis, “The Functions of Archaizing in Byzantium”, *Byzantinoslavica* 56/2 (1995), σελ. 271-278.
- Bazzani, “Theodore Metochites”: M. Bazzani, “Theodore Metochites. A Byzantine humanist”, *Byzantion* 76 (2006), σελ. 32-52.
- Βλαχάκος, *Ο λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς*: Π. Κ. Βλαχάκος, *Ο βυζαντινός λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς. Η προσωπικότητα και το έργο ενός επιστήμονα και διανοούμενου στο Βυζάντιο του 14^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2008.
- Bosch, *Andronikos III*: U. V. Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341*, Amsterdam 1965.
- Bryer, “The first Byzantine-Ottoman marriage”: A. M. Bryer, “Greek Historians on the Turks: the case of the first Byzantine-Ottoman Marriage”, στο: R. H. C. Davis, S. M. Wallace-Hadrill (έκδ.), *The Writing of History in the Middle Ages: Essays presented to Richard William Southern*, Oxford 1981, σελ. 471-493.
- Burns, “The Catalan Company”: R. I. Burns, “The Catalan Company and the European Powers, 1305-1311”, *Speculum* 29/4 (1954), σελ. 751-771.
- Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*: C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history 1071-1330*, J. Jones-Williams (μτφρ.), New York 1968.

- Cassidy, *Geōrgios Pachymerēs*: N. J. Cassidy, *A Translation and Historical Commentary of book One and Book Two of the Historia of Geōrgios Pachymerēs*, Perth 2004 (Doctoral Thesis).
- Chrissis, *Crusading in Frankish Greece*: N. G. Chrissis, *Crusading in Frankish Greece. A study of Byzantine – Westerns Relations and Attitudes, 1204-1282*, Turnhout 2012.
- *Christian-Muslim Relations: Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, D. Thomas, A. Mallett (έκδ.) (with J. P. Monferrer Sala, J. Pahlitzsch, M. Swanson, H. Teule, J. Tolan), v. V (1350-1500), Leiden 2013.
- Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία*: Ε. Γλύκατζη - Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Τ. Δρακοπούλου (μτφρ.), Αθήνα 1997.
- Γουναρίδης, «Η διαμάχη των δύο Ανδρονίκων»: Π. Γουναρίδης, «Ένας αμφίβολος εμφύλιος: Η διαμάχη των δύο Ανδρονίκων», στο: Α. Κοντογιαννοπούλου (έκδ.), *Πόλεις και εξουσία στο Βυζάντιο κατά την εποχή των Παλαιολόγων (1261-1453)*, Αθήνα 2018, σελ. 43-57.
- Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών*: Π. Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310). Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα 1999.
- Drijvers, “Barbarian Sassanians”: J. W. Drijvers, «A Roman Image of the “Barbarian” Sassanians», στο: R. W. Mathisen, D. Shanzer (έκδ.), *Romans, Barbarians and the Transformation of the Roman World. Cultural Interaction and the Creation of Identity in Late Antiquity*, Farnham 2011, σελ. 67-76.
- Durak, “Defining the Turk”: K. Durak, “Defining the Turk: Mechanisms of Establishing Contemporary Meaning in the Archaizing Language of the Byzantines”, *JÖB* 59 (2009), σελ. 65-78.
- Durak and Jevtic, “Identity and the Other”: K. Durak and I. Jevtic, “Identity and the Other in Byzantine Studies: An Introduction”, στο: K. Durak, I. Jevtic (έκδ.), *Identity and the Other in Byzantium. Papers from the Fourth International Sevgi Gonul Byzantine Studies Symposium, Istanbul 23-25 June 2016*, Istanbul 2019, σελ. 3-22.
- *EI: The Encyclopaedia of Islam*, Pj. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs (έκδ.), v. X, Leiden 2000.
- Failler, “Emirs”: A. Failler, “Les emirs turcs a la conquete de l’ Anatolia au debut du 14e siècle”, *REB* 52 (1994), σελ. 69-112.
- Fryde, *Palaeologan Renaissance*: E. Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261-1360)*, Leiden – Boston – Köln 2000.
- Geanakoplos, *Michael Palaeologus*: D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282. A Study in Byzantine – Latin relations*, Cambridge – Massachusetts 1959.
- Gill, “John VI and the Turks”: J. Gill, “John VI Cantacuzenus and the Turks”, *Βυζαντινά* 13 (1985), σελ. 55-76.
- Heather, “Barbarian in Late Antiquity”: P. Heather, “The Barbarian in Late Antiquity. Image, Reality, and Transformation”, στο: R. Miller (έκδ.), *Constructing Identities in Late Antiquity*, London 1999.
- Hopwood, “Formation of the Begliks”: K. Hopwood, “Peoples, Territories, and States: The Formation of the Begliks of Pre-Ottoman Turkey” στο: C. E. Farah

- (έκδ.), *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, Kirksville 1993, σελ. 129–138.
- Hopwood, “Nomads or Bandits”: K. Hopwood, “Nomads or Bandits: The Pastoralist/Sedentarist Interface in Anatolia”, *Byzantinische Forschungen* 16 (1991), σελ. 179-194.
 - Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*: H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, Α. Γ. Μπενάκη, Ι. Β. Αναστασίου, Γ. Χ. Μακρής (μτφρ.), τ. Α', Αθήνα 1987· Τ. Κόλιας, Κ. Συνέλη, Γ. Χ. Μακρής, Ι. Βάσσης (μτφρ.), τ. Β', Αθήνα 1992.
 - Hunger, “Imitation of Antiquity”: H. Hunger, “On the Imitation (*MIMHΣΙΣ*) of Antiquity in Byzantine Literature”, *DOP* 23–24 (1969–1970), σελ. 15-38.
 - Hunger, “State and Society”: H. Hunger, “State and Society in Byzantium”, *Proceedings of the Royal Irish Academy: Archaeology, Culture, History, Literature* 82C (1982), σελ. 197-209.
 - İnalçık, “Osman Ghazi”: H. İnalçık, “Osman Ghazi's siege of Nicaea and the Battle of Bapheus”, στο: E. Zachariadou (έκδ.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Rethymnon 1993, σελ. 77-100.
 - İnalçık, “Turcoman Maritime Principalities”: H. İnalçık, “The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusades”, *Byzantinische Forschungen* 9 (1985), σελ. 179-217.
 - Isaac, *Invention of Racism*: B. Isaac, *The invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton – Oxford 2004.
 - Jovanović, “Imagining the communities of Others”: A. Jovanović, “Imagining the Communities of Others: The Case of the Seljuk Turks”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 28 (2018), σελ. 239-273.
 - Kaldellis, *Ethnography*: A. Kaldellis, *Ethnography after Antiquity. Foreign Lands and Peoples in in Byzantine Literature*, Philadelphia 2013.
 - Kaldellis, “Roman Identity”: A. Kaldellis, “The Social Scope of Roman Identity in Byzantium: An Evidence-Based Approach”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 27 (2017), σελ. 173-210.
 - Καραγιαννόπουλος, *Αυτοκρατορικά έγγραφα*: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική. Α. Αυτοκρατορικά έγγραφα*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 4], Θεσσαλονίκη 1972.
 - Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και Χρονογράφοι*: Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ' (13^{ος} – 15^{ος} αι.), Αθήνα 2015.
 - Κιλίς, “Ottoman Perception in Short Chronicles”: Ş. Κιλίς, “Ottoman Perception in the Byzantine Short Chronicles”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 53 (2013), σελ. 111-135.
 - Κοντογιαννοπούλου, «Εσωτερικές μεταναστεύσεις»: Α. Κοντογιαννοπούλου, «Εσωτερικές μεταναστεύσεις στο Ύστερο Βυζάντιο (μέσα 13^{ου} – τέλη 14^{ου} αι.)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 27 (2017), σελ. 211-238.
 - Κοντογιαννοπούλου, «Το σχίσμα των Αρσενιατών»: Α. Κοντογιαννοπούλου, «Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στη μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος», *Βυζαντικά* 18 (1998), σελ. 177-235.
 - Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*: D. Korobeinikov, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth century*, Oxford 2014.

- Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς*: Σ. Ι. Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς, είτα Ματθαίος μητροπολίτης Εφέσου (1271/2-1355/50), Α΄: τα βιογραφικά*, Αθήνα 1972.
- Kyriakidis, *Warfare*: S. Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453*, [History of Warfare 67], Leiden – Boston 2011.
- Kyrris, “Cantacuzenus, Genoese, Venetians and Catalans”: K. P. Kyrris, “John Cantacuzenus, the Genoese, the Venetians and the Catalans (1348-1354)”, *Βυζαντινά* 4 (1972), σελ. 331-356.
- Laiou, *Andronicus II*: E. A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II 1282-1328*, Massachusetts 1972.
- Λαμπάκης, «Αρχαιοελληνική διανόηση»: Σ. Λαμπάκης, «Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διανόηση», στο: *Βυζαντινό κράτος και κοινωνία. Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας*, Αθήνα 2003, σελ. 11-26.
- Lemerle, *L'Émirat d'Aydin*: P. Lemerle, *L'Émirat d'Aydin. Byzance et l'Occident; recherches sur La geste d'Umur pacha*, Paris 1957.
- Lindner, “Bapheus and Pelekanon”: R. P. Lindner, “Bapheus and Pelekanon”, *International Journal of Turkish Studies* 13 (2007), σελ. 17-26.
- Lindner, *Nomads and Ottomans*: R. P. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington 1983.
- Malatras, “Social Aspects”: C. Malatras, «The “social aspects” of the second Civil War in Byzantium (1341-1354)», στο: M. H. Congourdeau (έκδ.), *Thessalonique Au Temps Des Zelotes (1342-1350)*, Paris 2014.
- Mansouri, “Muslims and Byzantines”: M. T. Mansouri, “Muslims and Byzantines in Byzantine Hagiography”, *Mediterranean World* 21 (2012), σελ. 45-50.
- Μαυρομμάτης, «Σημειώσεις για την εικόνα του άλλου»: Λ. Μαυρομμάτης, «Σημειώσεις για την εικόνα του άλλου στο Βυζάντιο», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 10 (1996), σελ. 235-239.
- McLaughlin, *John Kantakouzenos*: B. S. McLaughlin, *An Annotated Translation of John Kantakouzenos' Histories, Book III, Chapters 1-30*, London 2017 (Doctoral Thesis).
- Μεργιαλή – Σαχά, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους*: Σ. Μεργιαλή – Σαχά, *Γράφοντας ιστορία με τους αγίους. Από την κοινωνία των αγίων στην κοινωνία των Παλαιολόγων (1261-1453)*, Αθήνα 2014.
- Μεργιαλή-Σαχά, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό»: Σ. Μεργιαλή - Σαχά, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό στο δουλεμπόριο της Μεσογείου του 14^{ου} αιώνα», στο: Β. Λεοντορίτου, Α. Μπουρδάρα, Ε. Σ. Παπαγιάννη (έκδ.), *ΑΝΤΙΣΚΗΝΩΡ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του*, Αθήνα 2013, τ. Β΄, σελ. 971-996.
- Μεργιαλή - Σαχά, «Το συλλογικό πορτραίτο των διανοούμενων»: Σ. Μεργιαλή – Σαχά, «Το συλλογικό πορτραίτο του διανοούμενου στην Κωνσταντινούπολη την εποχή των Παλαιολόγων», στο: Α. Κοντογιαννοπούλου (έκδ.), *Πόλεις και εξουσία στο Βυζάντιο κατά την εποχή των Παλαιολόγων (1261-1453)*, Αθήνα 2018, σελ. 59-108.
- Meyendorff, “Byzantine Views on Islam”: J. Meyendorff, “Byzantine Views on Islam” *DOP* 18 (1964), σελ. 113-132.

- Meyendorff, *Gregory Palamas*: J. Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, G. Lawrence (μτφρ.), London 1964.
- Moravcsik, *Byzantinoturcica*: G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, v. II, Berlin 1958.
- Μπέττας, *Βυζαντινο-Σελτζουκικές σχέσεις*: Δ. Μπέττας, *Πτυχές των Βυζαντινο-Σελτζουκικών σχέσεων στο δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα (Διπλωματία-Επιρροές-Αλληλεπιδράσεις)*, Θεσσαλονίκη 2015 (Διπλωματική Εργασία).
- Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*: D. M. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, Σ. Κομνηνός (μτφρ.), Αθήνα 2005.
- Oikonomides, “From soldiers of fortune to Gazi warriors”: N. Oikonomides, “From soldiers of fortune to Gazi warriors: the Tzympe affair”, στο: C. Heywood, C. Imber (έκδ.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Melage*, Istanbul 1994, σελ. 239-247.
- Oikonomides, “The Turks in the Byzantine Rhetoric”: N. Oikonomides, “The Turks in the Byzantine Rhetoric of the Twelfth Century”, στο: C. E. Farah (έκδ.), *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, Kirksville 1993, σελ. 149-55.
- Oikonomides, “Turks in Europe and the Serbs in Asia Minor”: N. Oikonomides, “The Turks In Europe (1305-13) And The Serbs In Asia Minor (1313)”, στο: E. Zachariadou (έκδ.), *Ottoman Emirate*, Rethymnon 1993, σελ. 159-165.
- *ODB: The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan (έκδ.), v. I-III, New York - Oxford 1991.
- Page, *Being Byzantine*: G. Page, *Being Byzantine. Greek Identity before the Ottomans*, Cambridge 2008.
- Pahlitzch, “Orthodox Communities under Turkish Rule”: J. Pahlitzch, “The Greek Orthodox Communities of Nicaea and Ephesus under Turkish Rule in the Fourteenth Century: A new Reading of Old Sources”, στο: A. C. S. Peacock, B. De Nicola, S. N. Yildiz (έκδ.), *Islam and Christianity in Medieval Anatolia*, Farnham 2015, σελ. 147-164.
- Papageorgiou, “The image of the Turks”: A. Papageorgiou, «The image of the “Turks” in the reign of John II Komnenos (1118-1143)», *Byzantinoslavica* 69 (2011), σελ. 149-161.
- Πολάτωφ, *βίος και έργο Αλέξιου Μακρεμβολίτη*: Χ. Πολάτωφ, *Αλέξιος Μακρεμβολίτης. Ο βίος και το έργο*, Αθήνα 1989 (Διδακτορική Διατριβή).
- Preiser-Kapeller, “Islam in the Register of the Patriarchate”: J. Preiser-Kapeller, “Conversion, Collaboration and Confrontation: Islam in the Register of the Patriarchate of Constantinople (14th Century),” *International Review of Turkish Studies* 2 (2011), σελ. 62–79.
- Pryor, *Geography, Technology, and War*: J. H. Pryor, *Geography, Technology, and War. Studies in the maritime history of the Mediterranean 649-1571*, Cambridge 1992.
- Sahas, “Captivity and Dialogue”: D. J. Sahas, “Captivity and Dialogue: Gregory Palamas (1296-1360) and the Muslims”, *The Greek Orthodox Theological Review* 25 (1981), σελ. 409-436.
- Σαραντίδης, *Οι ξένοι στον στρατό της πρώιμης βυζαντινής περιόδου*: I. Σαραντίδης, *Η είσοδος των ξένων στον στρατό της πρώιμης βυζαντινής περιόδου (324-565) και οι επιπτώσεις στη βυζαντινή πολιτεία (κράτος, πολιτικό γίγνεσθαι, εικόνα του Άλλου)*, Θεσσαλονίκη 2015 (Διπλωματική Εργασία).

- Σαββίδης, «Βυζαντινοί και λαοί ανατολικού και βαλκανικού κόσμου»: Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού και του βαλκανικού κόσμου (με έμφαση στα τουρκόφωνα φύλα)», στο: *Βυζαντινό κράτος και κοινωνία. Σύγχρονες προσεγγίσεις της έρευνας*, Αθήνα 2003, σελ. 125-155.
- Σαββίδης, «Η γνώση των Βυζαντινών για τουρκόφωνο κόσμο μέσα από την ονοματοδοσία»: Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Η γνώση των Βυζαντινών για τον τουρκόφωνο κόσμο της Ασίας, των Βαλκανίων και της κεντρικής Ευρώπης μέσα από την ονοματοδοσία», στο: Μ. Γ. Μοσχονάς (έκδ.), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου 1990*, Αθήνα 1993, σελ. 711- 727.
- Savvides, “Notes on Agarenoi, Ismaelitai and Sarakenoi”: A. G. C. Savvides, “Some notes on the terms Agarenoi, Ismaelitai and Sarakenoi in Byzantine Sources” *Byzantion* 67 (1997), σελ. 89-96.
- Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*: Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο. Α': Προ-οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια*, Αθήνα 1996.
- Scott, “Classical Tradition”: R. Scott, “The Classical Tradition in Byzantine Historiography”, στο: M. Mullett, R. Scott (έκδ.), *Byzantium and the Classical Tradition. University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979, in conjunction with the Seventy-Fifth Anniversary of the Classical Association Birmingham*, Birmingham 1981, σελ. 61-74.
- Sevcenko, “The Decline of Byzantium”: I. Sevcenko, “The Decline of Byzantium seen through the eyes of its Intellectuals”, *DOP* 15 (1961), σελ. 167-186.
- Shukurov, “Byzantine Concepts of Iran”: R. Shukurov, “The Byzantine Concepts of Iran: Cultural History and its Reactualization”, στο: K. Durak, I. Jovtic (έκδ.), *Identity and the Other in Byzantium. Papers from the Fourth International Sevgi Göniül Byzantine Studies Symposium, Istanbul 23-25 June 2016*, Istanbul 2019, σελ. 143-167.
- Shukurov, *Byzantine Turks*: R. Shukurov, *The Byzantine Turks 1204-1461*, Leiden – Boston 2016.
- Soulis, *Serbs and Byzantium*: G. C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the reign of tsar Stephan Dušan (1331-1355) and his successors*, Washington D. C. 1984.
- Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*: F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanları*, İstanbul 1992.
- Talbot, “Hagiography in Late Byzantium”: A. M. Talbot, “Hagiography in Late Byzantium (1204-1453)”, στο: S. Efthymiadis (έκδ.), *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, v. I, London – New York 2011, σελ. 173-195.
- Ταξίδης, *Μάξιμος Πλανούδης*: Η. Ταξίδης, *Μάξιμος Πλανούδης. Συμβολή στη μελέτη του corpus των επιστολών του*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 58], Θεσσαλονίκη 2012.
- Todt, “Islam and Muslims in Byzantine historiography”: K. P. Todt, “Islam and Muslims in byzantine historiography of the 10th-15th centuries”, στο: D. Thomas, A. Mallett (έκδ.), *Christian – Muslim Relations. A bibliographical History*, v. V (1350-1500), Leiden – Boston 2013, σελ. 35-46.

- Toth, *Imperial Orations*: I. Toth, *Imperial Orations in Late Byzantium (1261-1453)*, Oxford 2003 (D. Phil. Thesis).
- Τσάμης, *Αγιολογία Ορθόδοξης Εκκλησίας*: Δ. Γ. Τσάμης, *Αγιολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1999.
- Τσεντικόπουλος, *Βίος και έργο Φιλόθεου Κόκκινου*: Δ. Τσεντικόπουλος, *Φιλόθεος Κόκκινος. Βίος και έργο*, Θεσσαλονίκη 2001 (Διδακτορική Διατριβή).
- Vryonis, “Byzantine attitudes towards Islam”: Sp. Vryonis, “Byzantine attitudes towards Islam during the Late Middle Ages”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 12 (1971), σελ. 263-286.
- Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού*: Σπ. Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11^{ος} – 15^{ος})*, Κ. Γαλατιώτου (μτφρ.), Αθήνα 1996.
- Vryonis, “Nomadization and Islamization”: Sp. Vryonis, “Nomadization and Islamization in Asia Minor”, *DOP* 29 (1975), σελ. 41-74.
- Wilson, *Scholars*: N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London 1983.
- Wittek, *Οθωμανική αυτοκρατορία*: P. Wittek, *Η γένεση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, Ε. Μπαλτά (μτφρ.), Αθήνα 1988.
- Ζαχαριάδου, *Ιστορία και θρύλοι σουλτάνων*: Ε. Α. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και θρύλοι των παλαιών σουλτάνων (1300-1400)*, Αθήνα 1991.
- Zachariadou, “Religious Dialogue”: Ε. Α. Zachariadou, “Religious Dialogue between Byzantines and Turks during the Ottoman expansion”, στο: B. Lewis, F. Niewohner (έκδ.), *Religionsgesprache im Mittelalter*, Wiesbaden 1992, σελ. 289-304.
- Zachariadou, *Trade and Crusade*: Ε. Α. Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the emirates of Mentеше and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983.
- Živojinović, “Turkish assaults on Mount Athos”: M. Živojinović, “Concerning Turkish Assaults on Mount Athos In The 14th Century, Based on Byzantine Sources”, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* 30 (1980), σελ. 501-516.

